A FRANCIA SZELLEM

ÍRTA
ECKHARDT SÁNDOR

MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
BUDAPEST
1938

A FRANCIA SZELLEM

A MAGYAR SZEMLE KÖNYVEI
XIV

E *könyvet a Magyar Szemle Társaság tulajdonában lévő „Old Kenntonian Face" anyadúcokkal ezerkilencszázharmincnyolc április és május havában szedte és nyomta Pápai Ernő műintézete, Budapest.*

108121

Minden jogot fenntartunk

ELŐSZÓ

EKÖNYV két kérdésre válaszol: milyennek látta magát a francia nemzet öntudata, amióta írásban eszmélkedik és mi kapcsolata van ezzel az öntudattal annak a szellemnek, mely a francia irodalomból felénk áramlik?

Egy nemzet öntudata sok mindenből kerül össze. Van benne felelet az eredet és hivatás, a honnan? és a hová? kínzó kérdésére. Benne parázslik a fizikai értelemben vett haza, a kenyeret adó föld szeretete összes indokaival. Ott rejlik a fölénytudat, melyre minden népnek szüksége van a nemzetek gyilkos versenyében és benne rajzolódik ki az az erkölcsi arckép, melyet a köztudat saját használatára kielemez multjából és jelenéből.

A nemzetek mindig némi optimizmussal rajzolják meg saját arcképüket. Így tesznek még a franciák is, pedig kivételesen erős kritikai szellemük a kedvezőtlen vonásokat sem igen takarja el a nemzeti öntudat előtt. Ezért van szükségünk annak a szellemnek elemzésére, mely a francia nemzeti lélek legközvetlenebb megnyilatkozásában, a francia irodalomban jut kifejezésre.

Az európai irodalomtörténetről ábrándozó Fernand Baldensperger, ki honfitársai között talán a legmesszebb lát a nemzeti irodalom határain túl, határozott szkepszissel nézi azoknak az erőlködését, kik a francia irodalom szellemét néhány egyszerű formulában igyekeznek kifejezni. Mint Montaigne tette a filozófusokkal, Baldensperger is egymás mellé állítja a francia kritikusokat, hogy ellenmondásba keverje őket és bizonyítsa, milyen

lehetetlen feladatra vállalkoztak. Villemain a liberális haladás szellemét, Montégut az idealizmust, Gaston Paris a heroikus és gúnyolódó szellem ellenmondásait, Michelet a propagandisztikus szellemet, Brunetière a szociális jegyet, Lanson az intellektuális elem túltengését ismeri fel a francia irodalomban megnyilatkozó nemzeti szellem jellemző vonása gyanánt. Még kevesebb tanuságértéket tulajdonít Baldensperger a külföldi emberek ítéletének, akik érthetően a maguk szellemi képének ellentéte vagy kiegészítője gyanánt fogják fel a tőlük különböző nemzetek szellemét.

E könyv írója sem francia és éppen ez a kívülállás kettőzött óvatosságra kényszeríti, mikor a francia szellem általános jegyeit keresi a francia irodalomban.

Ezért tartja hasznos korrektívumnak, hogy elsősorban a nemzeti tudat önvallomásain keresztül közelítsük meg a francia szellem bonyolult kérdéseit. Ezek a vallomások megtanítanak bennünket arra is, hogy a francia szellem kérdését is történeti szemmel lássuk és így elkerülhetjük azok tévedéseit, akik csak a ma franciáját elemzik történelmi keresztmetszetben. Látni fogjuk, hogy nem minden franciának elismert jellemvonás jut el a legújabb korig s hogy a francia szellem nemcsak a faji lelki alkat, hanem sokszor a társadalomtörténeti fejlődés eredménye; e fejlődés során egyes vonások esetleg erősebben kidomborodnak, mások egészen eltünnek. A francia szellemnek is megvan a maga története és míg a történelmi elemzés e téren is el nem készült, megállapításaink aligha ütik meg a tudományos igazság mértékét.

Az igazsághoz azok járnak közel, kik a nemzeti szellemben nemcsak az átörökölt faji ösztönök állandó szintézisét keresik, hanem a történelmi fejlődés eredményét. Az elmés Madame de Staël például jól látja, hogy az ő korának franciája azért lett Európában a báj, az ízlés, a vidámság mintaképe, mert a Bourbonok udvarában kialakult műveltségeszmény lassan saját képére átalakította az egész nemzetet, mert „hiszen mi más egy

nemzeti jellem, mint azon intézmények és körülmények eredménye, melyek egy nép boldogságára, érdekeire és szokásaira behatással vannak?" Az „ancien régime" franciájának egész Európában jól ismert jellemképe, melyhez minden művelt országban simulni igyekeztek, a XVII. és XVIII. századi nagy francia társadalmi élet terméke.

Nem elég tehát egysíkú sematikus képet adnunk a francia szellemről, mintha az valami időtlen, mozdulatlan dolog volna; az események változásával, társadalmi osztályok váltásával a nemzetkép olykor lényegesen megváltozik, ha mindjárt a külföldi köztudat továbbra őrzi is a régi arckép elmosódott vonásait.

Viszont nem egy vonás akad ebben a képben, mely a legősibb idők óta változatlannak látszik. Temperamentum, érzelmi adottság, értelmi képesség, társadalmi összefogó erőt adó eszmények változatlan erővel élnek a francia nemzetben, sőt e tulajdonságok és eszmék jelentékeny része már a francia nemzet kialakulása előtt megvan azokban a néptörzsekben, melyekből a francia kialakult.

Ezért sok régi, ma avultnak látszó gondolat, elfeledett arcvonás vonul el az olvasó előtt e könyvben a francia szellemi világ aktuális vonatkozásaival párhuzamosan. De e gondolatok, vonások között egy sincs, mely ne szolgálná azt a törekvésünket, hogy a francia szellem kialakulásáról minél igazabb és minél elfogulatlanabb képet kapjunk.

Ez a könyv tehát nem úgy készült, mint ahogy a legtöbb hasonló célú kísérlet: a francia nemzetképnek itt nincs állandó kontrasztja, nem állítottuk szembe sem a rendesen ellentétképpen szereplő némettel, sem az angollal vagy spanyollal, mert képünk történeti mélységben, nem egyidejűségbe helyezett szinkróniában készült. De azért olykor efféle szembeállításra is sor kerül, csakhogy a belőle levont tanulság a mi szemléletünk számára csak olyankor értékesíthető, ha ezt a szembeállítást maga a francia író végzi el s így hozzájárul nemzete öntudatosításához.

El lehetne képzelni azt is, hogy a francia szellem történeti elemzése és az erre épített szintézis fölé az egyes latin nyelvű (olasz, spanyol, francia) és bizonyos fokig közös kulturában felnőtt nemzetek közös jellemképét rajzolná meg valaki, mert igen valószínű, hogy a sokat emlegetett „latin géniusz" sem puszta fikció. Egy ilyen szintézishez azonban előbb szükséges lenne az egyes nemzetek szellemi képének alapos ismerete, öneszméletük története, ami mindeddig még nem készült el azzal az alapossággal, amely lehetővé tenné, hogy túlmenjünk a könnyen cáfolható általánosságokon.

Különben valószínű, hogy a latin szellem elemzését is a legkönnyebben a francia szellemiségen keresztül közelíthetjük meg, hiszen az öneszméletre törekvés a franciáknál van meg a legerősebb mértékben; ők minden téren s így önmagukra is nagy tehetséggel alkalmazzák elemző készségüket és talán az összes európai nemzetek közül elsőnek jutottak nemzeti összetartozásuk tudatára.

I

A NEMZETI ÖNTUDAT

1

A FRANK HAGYATÉK

A FRANCIA ősidőktől fogva katonanemzetnek tekintette magát és írói a legrégibb kortól kezdve emlegetik a nemzet vitézségét, győzhetetlenségét és félelmetes harci szellemét. Ugyanezek az írók tanuk arra is, hogy a hősiesség, a katonai erények tudata döntő szerepet játszott a francia nemzeti öntudat kialakulásában és hogy ez az öntudat még a kettős nyelvű germán-latin *frank* birodalomban jött létre.

A Meroving-kor latin költészetében és történetirodalmában még hasztalan keressük a francia nemzeti öntudat nyomait. Nagy Károly előtt francia nemzeti öntudatról beszélni anakronizmus, sőt utána is jó ideig még csak a *frank* s nem a *francia* nemzet szól hozzánk az egykorú latin szövegekből. Ennek a dinasztikus jellegű frank patriotizmusnak egyenes leszármazottja a francia, mely minden törés nélkül folytatja, őrzi és fejleszti a túlnyomóan germán nyelvű, de humanista törekvésekkel telített és univerzalitásra törekvő karoling frank birodalom nemzeti hagyományait.

A francia magát sokáig *frank*-nak, majd később, mind a mai napig, népies továbbképzéssel *franceis*-nek, *français*-nak nevezi, ami ugyanazt jelenti. Hazájának pedig ma is azt a nevet adja, amit a karoling kor humanistái a frank birodalomnak, a mai *France* a középkori latin *Francia* egyenes származéka. A *Francia* név tudvalevőleg az osztatlan germán-román nyelvű frank birodalmat jelölte, míg magát a mai Franciaországot sokáig csak „Francia Occidentalis"-nak nevezték. Mikor Alkuin a „Francia gaudens"

nevében üdvözli a győzelmes Nagy Károlyt, az egész birodalomra gondol.

Nagy Károly unokái, Kopasz Károly és Német Lajos a verduni szerződésben véglegesen kettészelik a nagy frank birodalmat. A 843. év Franciaország politikai születésének évszáma. A közös frank öntudat azonban túlélte az egységes birodalmat és az írók még sokáig Nagy Károly birodalmára gondolnak, mikor „Francia" dicsőségéről elmélkednek. Végre sajátos ellenmondással Galliára rögződik a frank birodalom történeti presztizse és a frank nemzeti öntudat egyenes örököse a frankoktól meghódított, de nyelvben latin gall nép lett, mely a hódítókat is magába olvasztotta.

A francia harcos nemzeti öntudatának segítségére jött a kora-középkori tudomány is. Szevillai Izidor általános tekintélynek örvendő etimológiái között a frankok nevének két magyarázata közül az egyik a nemzet kemény jellemében magyarázza a frank népnevet: „Jellemük vadsága miatt nevezik így őket". Ez a jámbor hipotézis gyorsan elterjed és a középkorban, mikor a névnek valóságértéket tulajdonítanak, véglegesen megrögzíti a frankok, vagyis a későbbi franciák rettenthetetlen és kegyetlen harci hírét, ami bizonyára jelentékenyen emelte a franciák öntudatát.

Nagy Károly fényes haditettei, Róma újbóli megmentése megnöveli a frankok katonai büszkeségét, győzhetetlenségébe vetett hitét. Egy szerzetes, Ermoldus Nigellus, ki hízelgéssel akarja az udvar elvesztett kegyét visszaszerezni, dicsőítő költeményt ír Károly fiának, Jámbor Lajosnak hispániai hőstetteiről és benne a Barcelonát védő mór fejedelem szájába adja a félelmetes frankok jellemzését:

> Ez a büszke nép... mely a mi erődítményeinket ostromolja, erős, harcias, kemény és gyors... Bárkit ez a jeles nemzet még eddig háborúval megtámadott, az akarva, nem akarva meghódolt neki. Hatalmával még azt a várost is maga alá vetette, melyet Romulus alapított hajdanán. Mindig fegyvert viselnek, ifjúságuk

harchoz szokott; náluk már az ifjú fegyvert hord s ezzel a mesterséggel él az agg is. És megborzadok, ha csupán magát a frank nevet szájra veszem; a frankok nevüket vadságuktól nyerték.

Ez az első frank hőskölteméný híven fejezi ki a karoling fénykor hangulatát. A frankok büszkék voltak félelmetes hírnevükre és itáliai diadalaik után a világ urainak érezték magukat. A mór fejedelem figyelmeztetéséből látható, amint a tudós etimológiai hagyomány elegyedik a vitézség és harcratermettség nemzeti tudatával. Később még Páris nevében is felismerni vélik a frank „vakmerőség" jelentését.

Itt kell megemlékeznünk a frankok trójai mondájáról is; a humanizmus koráig ez volt a franciák őstörténete. A VIII. században egy északfranciaországi szerzetes tákolja össze ezt a történetet és teszi mondaszerű frank története élére. Tulajdonképpen a rómaiak legendás honfoglalástörténetéhez, az Aeneishez hasonló történetet akart itt csinálni s a trójai származás meséjével nemzetét a rómaiakéval egyenlő rangra emelni. Elmondja hát, hogy Priamus és Antenor 12.000 menekülő trójaival együtt a Tanais partjáig jutnak, majd a maeotisi mocsarakba s onnan Pannoniába. Ott várost alapítanak, a Sicambria nevet adják neki, majd Valentinianus császár alatt a maeotisi alánok fölött győzelmet aratnak. A dicsőség fejükbe száll és Valentinianus adószedőit meggyilkolják, mire a császár kikergeti őket Pannoniából. A Rajna mellett telepszenek meg s onnan vonulnak Gallia meghódítására. Egy másik forrás megjelöli a menekülő trójai csoport vezérét is, egy bizonyos Francus vagy Francio személyében.

A trójai származás hite az előkelő, a rómaiakéval egyenrangú származás tudatát öntötte a frank nemzeti tudatba és megnyugtató választ adott arra a *honnan?* kérdésre, mely a nemzeteket történeti tudatosodásuk idején annyira izgatja.

Teljes képet a frankból franciává lett nemzeti öntudat összefüggéseiről Aimoin fleury-i szerzetes művében kapunk. Aimoin

már a X. és XI. század határán ír, tehát mikor már az első francia nyelvemlékek megjelentek. Külön francia nemzeti öntudatról azonban itt sincs szó: a franciák magukévá tették a nagy frank dicsőséget. Aimoin tudósít a gallokról is, de közömbösen, minden megjegyzés nélkül megy el mellettük. Ellenben annál lelkesebben ír a Capet Hugó korában élő szerzetes, mikor a frank ősökről kell megemlékeznie:

> Napnál világosabb, hogy a frankok birodalma a régi trójai nemzet nemességének családjával, valamint férfiainak vad testével és lelkével, nemkülönben és főleg királyainak kiváló hatalmával díszlett. S bizony, bár ez a nemzet éppen nevénél fogva mint vad ismeretes, mégis szelídségének jelei annyira világítanak, hogy a lázadók nyakát nem bosszuló karddal levágni, mint inkább önmagának alávetni szereti. Valóban . . . amikor a birodalom kiváló tekintéllyel díszlett és férfiainak vitéz lelkületével virágzott, nem annyira határainak tereit igyekezett kiszélesíteni, mint inkább a külföldi nemzetek fölötti uralmát megszerezni. Ugyanis az erélyes uralkodást a háborúnál többre tartva, egyszerre kímélni tudja a hódoltakat és leverni a gőgösöket. S így nem méltatlanul lett annyi nemzet ura, mert nem tűrte, hogy ezek az ördögök bálványozásának szolgáljanak.

Mikor tehát a nagy francia hőskölteményt, a Roland-ének szellemét akarjuk megragadni, ne feledjük el, hogy költőjét nem a partikuláris francia, hanem az egyetemes frank nemzeti öntudat hevítette. Sőt a költemény megírásának gondolatát is az adta a frank harci becsületre, a frank nemzeti hírnévre féltékeny Turoldusnak, hogy Nagy Károly pireneusi vereségének eszményi átköltésével a frank győzhetetlenségen esett csorbát kiköszörülje. Eginhard feljegyezte, hogy Nagy Károlynak hispániai hadjáratát a szászok támadása miatt félbe kellett szakítania, sőt visszavonuló seregének utóvédjét, köztük Roland bretagne-i grófot a baszk hegyi lakók felkoncolták. Erre az epizódra építette fel Turoldus nagy koncepciójú alkotását. Nála Roland a kereszténység és a

frank-francia becsület vértanúja, Nagy Károly pedig a verhetetlen hadvezér, ki a Roncevauxba helyezett katasztrófa után visszatér, hogy bosszút álljon a szaracén seregen, melyet a költő a történelmi forrás baszkjaiból varázsolt elő. Így lesz Nagy Károly egyetlen vereségéből francia tollon a frank kereszténység legnagyobb hadi dicsősége. Roland nem győzi dícsérni a francia harckészséget, mely végre is megfutamítja a túlerőben levő szaracénokat. Ermoldus Nigellus óta nincs tehát hézag a karoling-frank és a Capet-francia vitézségi öntudat között: a francia nemzeti öntudatnak ez a nevezetes eleme a frank birodalom nagyságával született meg. Viszont ha Turoldus francia nyelvűnek képzeli is Nagy Károlyt, nemzeti büszkesége a nagy frank birodalomhoz és a nagy frank császárhoz fűződik.

A többi népi nyelvű eposzok is emlegetik a franciák győzhetetlenségét. De a magasabb, műveltebb humanista körökben is tovább él a frank-francia nemzeti öntudat teljessége, mihez most már Roland immár történeti valóságnak elfogadott hősiessége járul szimbolum gyanánt. Fülöp Ágost házi történetírójának, Guillaume Bretonnak latin „Philippis"-ében a francia nemzet hősi öntudatának összes elemeit megtaláljuk. A dicső trójai kivándorlással kezdi és megemlíti a frankok közismert vadságát. Az angol király fenyegetésére megkeményednek, mert a fenyegetés csak növeli a franciák vakmerőségét, a felháborodás új erőt önt lelkükbe. Mikor az angol király egy francia várost fog ostrom alá roppant seregével, elcsodálkozik az ellenálláson: „Miféle őrültség ez és hogy lehet egyetlen város ennyire elbizakodott?" Majd a francia katonák a király szavára, mint egy ember repülnek a harcba és villogó karddal vágnak utat az ellenség soraiban. Ugyanitt Simon de Montfort így szólítja meg embereit, kiket Krisztus törvényének védelmére bíztat: „Trójai törzsből született nagyhírű utódok, frankok kiváló nemzetsége, a hatalmas Károly népe, Rolland és az erős Ogier örökösei!"

Úgy látszik, az udvari irodalomban lassanként közhellyé alakul a francia uralkodók és a francia nemzet győzhetetlenségének hite, s az udvari költők hajlandók elfelejteni a legvészesebb eseményeket is, mint VIII. Károly szerencsétlen nápolyi hadjáratát, hogy „nation insupérable"-nak nevezzék nemzetüket. Van, aki a másvilágon szólaltatja meg az angol királyt, hogy nevében figyelmeztetést küldjön fiához, nehogy a francia király elleni szövetségbe beálljon; XII. Lajosról van szó, ki „három év alatt több győzelmet aratott, mint a rómaiak negyven esztendő alatt". Nem lehet elkoptatni azt „a reszelőt, mely a világ összes uralkodóit megreszelte!" Ezért őrület az angolok részéről, hogy ki mernek kezdeni a franciákkal, kiket még soha senki le nem vert, mondja egy névtelen verselő 1513 táján: „Azt hiszed, hogy majd leküzdöd a vitéz franciák erejét, melyet soha senki nem győzött le még? Talán azt hiszed, hogy erővel elfoglalod országukat, akármennyi katonád jön is segítségedre? Bizony nem, mert soha senki nem fékezte meg őket, senki, bármily erős volt is, nem múlta fölül hatalmukat s így te neked sem fog sikerülni. Az őrültnek gáncsot kell vetni!" A szerző névtelensége csak emeli a bizonyság értékét, a polgárság széles rétegeibe is lehatolt már a franciák győzhetetlenségébe vetett hite, bár éppen az angolokkal szemben kissé furcsán hangzik a verhetetlenség hangoztatása Crécy, Maupertuis, Azincourt után.

A francia renaissance első tudákos korszakában a középkori történelem még nem vesztette el tekintélyét és a középkori frank hagyomány dicső tudata is tovább él a dinasztia fényét emelni akaró udvari költőknél. Jean Lemaire de Belges nagy történeti kompilációjában a trójai származás meséjével bővített frank mult a gall történet ismeretével gazdagodik és tetemesen emeli a francia nemzeti öntudatot. Őt olvassa Ronsard, a század nagy költője, mikor Virgilius babérjaira áhitozva, az első francianyelvű hőskölteményt, a különben nagyon laposra sikerült „Franciade"-ot

megtervezi és első négy énekét megírja. Itt az alvilágban tudja meg a Trójából kimentett Francus, milyen fényes jövő vár népére és utódaira: „A földmívesek elhagyott földjei csodálkozva remegnek majd lábaik alatt és a kék folyók sodra nem enyhíti szomjas torkukat, mert majd fenékig kiisszák a frankok és a frankok lovai; s ez a nép győzhetetlen, akármilyen fegyvernemről van szó; vitéz gyalogosok, nagyszerű lovasok, büszkék, bátrak, buzgó és tüzes szívűek; Keletről Nyugatig áradnak el seregeik győzelmesen. Tyr síkjai, az idumeai földek megismerik őket és te folyam, mely nyolc nyíláson ömlesz a tengerbe; Apolló hozzáférhetetlen szirtje is megismeri győzhetetlen hatalmukat: sőt minden király kénytelen meghódolni, ha a gallok nincsenek pártján."

A karoling kor hősi emléke kísért lépten-nyomon a divatos gall romantika mellett és Ronsard barátját, IX. Károlyt keresztapja, Nagy Károly példájával bíztatja, ki kikergette a szaracénokat a spanyol földről — ezt a Roland-ének tanusítja — kitől alánok és gótok remegtek. Nem lehet tudni, hogy három év mulva, a Bertalan-éjszakán csakugyan nem Nagy Károlynak érezte-e magát a kissé imbecillis király.

A fényes Bourbon-korszak multat feledtető mámorában még egy utolsó lendületet vesz a frank mult dicső hagyománya. A század második felében, részben Ronsard próbálkozásain, részben Ariosto sikerein felbuzdulva, gombamódra bukkannak fel a frank tárgyú hősi eposzok. Ki Klodvigot, a frank birodalom megalapítóját, ki ellenfelét, Alarichot, ki a legendás frank hőst, Childebrandot, ki magát Nagy Károlyt választja hőséül, hogy nemzetét végre egy Aeneis-tekintélyű műalkotással megajándékozza. A francia Parnasszus törvényhozója, a gyilkos tollú Boileau azonban egyszerűen elsöpri ezt az eposzáradatot, egyiknek nagyhangú stílusát állítva szembe kongó ürességével, másiknál a keresztény mitológiai apparátust kifogásolva. De magukban a frank hősök neveiben is már csak a francia hangzást érzi a francia fül:

La Fable offre à l'Esprit mille agréments divers,
Là tous les noms heureux semblent nés pour les vers,
Ulysse, Agamemnon, Oreste, Idoménée,
Hélène, Ménélas, Pâris, Hector, Énée.
O le plaisant projet d'un Poète ignorant,
Qui de tant de héros va choisir Childebrand!
D'un seul nom quelquefois le son dur, ou bizarre,
Rend un Poème entier, ou burlesque ou barbare.

Nagy fordulat végbementét jelenti ez az ítélet a francia nemzeti öntudat történetében. A francia szellemi közösség immár a görög-latin ókor folytatójának és örökösének tekinti magát és elfordul saját multjától, melyhez a frank vitézség, a győzhetetlen frank királyok emléke, sőt Roland hősi tette is tartozott. A nagy klasszikus nemzedéket már nem érdekli a hősi középkor, az ő eszményük kulturális stíluseszmény, az antik retorika modern hajtása. És ez az antik műveltségi eszmény oly mély gyökeret vert a klasszikus kor, de különösen a nagy forradalom óta a francia szellemi életben, hogy a romantika középkor-rajongása sem tudta újra helyreállítani a megszakadt kapcsolatot. A francia középkorral ma is csak tudósok és művelt amatőrök érzik a nemzeti közösséget. A humanista jellegű közoktatás csak néhány félénk kísérletet tett a középkori francia szellemi termékek ismertetésére; a francia történelmi tudat nem a középkor, hanem a görög-latin ókor felé irányul.

2

A „GLOIRE" NEMZETE

De ha az ősi hagyomány vitézségi szimbolumai lassan-lassan elhalványodnak is a humanizmussal fokozatosan terjedő felvilágosodás légkörében, a francia katona megőrzi hírnevét és a tapasztalás csak megerősíti a régi nézeteket. A hadakozás a francia nemes vérében van és mikor IV. Henrik trónralépte utáni húsz esztendő alatt négyezerre nőtt a párbajban megölt nemesek száma, a király habozik, megtiltsa-e ezt a szörnyű vérengzést, nehogy franciái a békességben elpuhuljanak és „természetes merészségük erejéből veszítsen", mire az efféle hadakozást tartotta alkalmas eszköznek. Ugyanakkor a nemes ifjúság zúgolódik a béke ellen, mert szeretné harci tüzének bizonyítékát adni „valamilyen a határon túl vívott igazságos háborúban".

Aztán XIV. Lajos hadi dicsősége elhomályosítja a régi frank-francia királyok ragyogását. A nagy Condé és Turenne győzelmei roppantul megnövelték a franciákban a győzhetetlenség hitét. Madame de Sévigné aranyos önteltséggel emlegeti, hogy a „kedves kis franciák" vakmerősége és hőstettei előtt mindennek engedni kell. „Azt mondják, hogy Montecucculi . . . nem akarta kitenni hírnevét a dühös hadsereg mérgének és a fiatal franciák vitézségének; semmi sem tud nekik ellentállni az első lendületben." A szkeptikus Voltaire XV. Lajos katonáinak dícséretét zengi a nála megszokott fintorral keverve a nemzeti hiúságnak szóló hízelgést a gáláns korra jellemző pikantériával (a versben szereplő Jenőn a szavojai herceg értendő):

Oh, ragyogó hiú nemzet!
Hiú bolond aranyos nép!
A Gloire szekeréhez láncol:
Hisz oly szép szembe szállni
A halállal és Jenővel!
De oh jaj! mi lesz jutalma
Hősi tetteiteknek?
Felszarvaz Párisban nőtök
És a drága szeretőtök!

„Ismeritek franciáink hirtelen tüzét és lendületét — írja másutt — a bolondok tele vannak virtussal; mint a bálba, úgy mennek csatába."

Nem üres öndícséret ez, az olaszok is „furia francese"-nek keresztelték el ezt a harci lendületet. Montaigne egy olasztól hallja, hogy a franciával szinte meg kell tapogattatni a veszedelmet, hogy észrevegye. És már a IX. században, mikor a normannok Párist ostromolták, a párizsiak a legszörnyűbb nyilazás közben nevettek az ellenségen. A világháború krónikásai hasonló jeleneteket jegyeztek fel a párizsi nép viselkedéséről a Berták bombázása alatt, holott ennek éppen a pánikkeltés volt a célja.

De számos nyilatkozat van arról is, hogy mint a gallok, a franciák sem kitartóak, ha nem első rohamra sikerül kivívniok a győzelmet. Már az Antiochia ostromát leíró keresztes-ének költője mondja, hogy ha jól megy dolguk, vitézek és vakmerőek, de ha bajba jutnak, „nem érnek egy kesztyűt". A hirtelen kitörő pánikról különösen Machiavelli óta sok szó esik, mert ez a zseniális pszichológus jellemezte legkitünőbben a francia katona szellemét: „A franciák természettől fogva inkább hevesek mint vitézek vagy ügyesek és ha valaki az első rohamban ellent tud állni vadságuknak, igen meglapulnak és annyira elvesztik bátorságukat, hogy hitványak mint az asszonyok." Nem sokkal utána Pasquiernál olvassuk: „Nincs semmi, ami annyira elbágyasztaná a franciát, mint a huzavona. Ragadd ki kezéből a gyors győzelmet és kardcsapás nélkül tied lesz majdnem az egész". Richelieu végrendele-

tében is azt a tanácsot adja, hogy francia katonákkal támadni kell, nem védekezni, mert természetük türelmetlen és könnyelmű s így alkalmatlanok a védelemre, míg tüzük és első nekibuzdulásuk kiválóan felhasználható.

Fouillée szerint ez ugyanannak a lelki alkatnak kétarcú reakciója; a túlságos idegfeszültség nyilatkozik meg ilyenkor ebben a szangvinikus nemzetben. Az impulzív jellemnek megfelel a nagy lendület, különösen ha a tömegszuggesztió erősíti, de ugyanez a túlságosan felhangolt idegrendszer nem bírja ki a kellemetlen, tartósan nyomasztó érzéseket.

A történelmi fejlődés azonban sokat módosított ezen a híres ideg-reakción. A világháború szörnyűségeiben kitartó francia paraszt-katona már nem a régi nemesi és zsoldos hadsereg katonája.

A francia katona hirtelen kedélyhullámzását jól ismerte Napoleon is, a francia katona legkitűnőbb pszichológusa. Érzi, hogy az ő hideg, számító korzikai-olasz esze valami többlet a hirtelen elhatározásokra hajlandó francia szellem fölött. Még mint az olaszországi hadsereg vezére írja egyszer a francia külügyminiszternek: „Nemzetünk megkülönböztető vonása, hogy túlságosan élénk, ha jól megy a sora." Ami azt jelenti, hogy elhirtelenkedik mindent, nem eléggé előrelátó. Pedig egy kis számítással döntő szerepet vihetne Európában. „Ha minden cselekvésünk alapjául az igazi politikát tennők, mely nem más, mint a számítás, a kombinációk és az eshetőségek eredménye, hosszú időre Európa nagy nemzete és döntőbírája lehetnénk, sőt többet mondok, mi tartanók a mérleget és arra hajlítanók, amerre nekünk tetszik. Ha úgy akarja a sors, semmi lehetetlenséget nem látok abban, hogy néhány év alatt eljussunk e nagy eredményekhez, melyeket a felhevült és lelkes fantázia előrelát és *csak a rendkívül hideg, kitartó és meggondolt ember érhet el.*"

Nem profécia ez, hanem a politikai és katonai lángelme előre-

látása: számotvetés a lehetőségekkel és a fő matériával: a morális szellemmel, mely rendelkezésére áll. Mint Michel Angelo a durva szikladarabban előre kifaragta lelki szemeivel roppanterejű szobrait, Napoleon előre látta, milyen epikai magasságokba fogja emelni Franciaországot azokkal a nagyszerű lendületű katonákkal, kiket olasz hadjáratai alatt volt alkalma megismerni. Napoleon a francia nemzet „harci géniuszát", a francia élénkséget, heves támadókedvet zseniálisan tudta kihasználni s így megvalósította tervét a francia nemzettel, de saját egyéniségén keresztül.

Az ő uralma a „gloire" kora, a francia katonai szellem tiszta érvényesülése. A „gloire" szót már régebben is használták a hadi dicsőség megjelölésére. S hogy csak egy példát említsünk, Bossuet egyik híres halotti beszédében a nagy Condé herceg „gloire"-járól sok szó esik. A herceget, mint mondja, „gloire"-ja még magánéletébe is elkísérte. „Mily szép dolog, ha valaki a harcok és a csatazaj után élvezni tudja a békés erényeket is és azt a csendes *gloire*-t, melyet nem kell megosztania a katonával vagy a szerencsével!" Majd tetemre hívja az ékesszavú püspök a világ nagyjait, lássák, mi marad ennyi rangból, nagyságból, dicsőségből . . .

Öncéllá és főleg a nemzeti öntudat részévé azonban csak Napoleon tette a szóban rejlő fogalmat. Tudatosan használja ki a francia becsvágyat, s katonai erényeit a nemzeti öntudat felfokozásával hallatlan kitartásra, lankadatlan vitézségre, örökre szóló bravúrokra teszi képessé. Becsületrenddel, császári sasokkal, a nemzeti és egyéni hiúság ösztönzésével növeli csapataiban a harci készséget s így oly katonai mesterműveket hajtott végre, hogy jó időre újra megrögzítette a francia katona győzhetetlenségének hírét.

„Ezek az egyszerű katonák becsületérzésből voltak ily önfeláldozók, írja Ségur gróf, Napoleon egyik tábornoka, valami ösztön súgta nekik, hogy férfihez bátorság illik; de megszokásból és dicsőségvágyból is *(par amour de la gloire)*, pedig ez a szó túl-

magas az efféle alacsony rangban! Mert ugyan miben áll egy tirailleur gloire-ja, kit csak szakasza dícsér, szid vagy sajnál?" Ez éppen a nagyvonalúság a napoleoni gloire-ban, mely a kis embert épp úgy áthatotta, mint a hadvezért. De Napoleon értett is hozzá, hogyan tartsa, fokozza és emelje a hősiességig ezt az érzést katonáiban. A szent-bernáti átkelés után így tüzeli katonáit: „Megsértették-e valaha büntetlenül Franciaország területét?... Tanítsátok meg a világnak, hogy átok van azokon az esztelenekben, kik a nagy nép földjét megsérteni merészelik! Minden törekvésünk eredménye lesz a felhőtlen gloire és a szilárd béke!" Mikor Elba szigetéről visszatérve érzi, hogy minden a tömeghangulattól függ, mesterien játszik személyi presztizsével és a régi kipróbált eszközökkel. Dauphiné lakosainak elmondja, hogy most látja csak, mennyire méltó a francia nép a „nagy nép" névre, melyet húsz évvel azelőtt adott neki. S ezt elismétli másutt is: „Oh, itt újra olyan érzések fognak el, mint húsz évvel ezelőtt, mikor Franciaországot a *grande nation* névvel köszöntöttem! Igen, ti még mindig a nagy nemzet vagytok és mindig az is maradtok!" Azelőtt sohasem beszélt annyit a gloire-ról és honneur-ről mint száznapos második császársága alatt: „Az én becsületem, dicsőségem, boldogságom nem lehet más mint Franciaország becsülete, dicsősége és boldogsága." Mikor a Juan-öbölben partra lép, kiáltványt intéz a francia hadsereghez és mintegy maga adja meg eposzának főbb motivumait a jövő nemzedék költői számára. „A győzelem rohamléptekkel megy majd előttetek: a sas, a nemzeti színeket hordva toronyról-toronyra repül, míg eléri a Notre-Dame tornyait; akkor majd eldicsekedhettek azzal, amit tettetek; ti lesztek a haza szabadítói. Öregségtekben, majd ha körülvesznek polgártársaitok, tisztelettel hallgatják, amint elbeszélitek hőstetteiteket. Büszkén mondhatjátok majd: én is benne voltam abban a *grande armée*-ban, mely kétszer vonult be Bécs falai közé, Rómába, Berlinbe, Madridba, Moszkvába, mely megtisztította Párist

attól a szennytől, melyet az árulás és az ellenség hagyott ott. Dicsőség e derék katonáknak, a haza *gloire*-jának és örökös szégyen ama bűnös franciákra, bármily rendű-rangúnak tette őket a természet, kik 25 éven át az ellenséggel harcoltak, hogy a haza keblét marcangolják." S mikor Szent Ilona előtt gárdájától búcsúzik, még mindig a *gloire*-t és az *honneur*-t emlegeti: „Húsz év óta mindig meg voltam veletek elégedve, benneteket mindig a dicsőség útján találtalak... Meghalhattam volna, mi sem lett volna könnyebb nekem; de én mindig a becsület útját követtem. Meg kell még írnom, amit együtt csináltunk."

Napoleon kora a francia katonai öntudat legmagasabb kiteljesedése és a császárban megszemélyesített nemzeti gloire nagyságával sokáig lenyügözte a francia szellemet. Csak a doktrinér rojalisták és demokraták tudták gyűlölni; az átlag-francia lelkében valóságos mámort keltett az a tudat, hogy részese Napoleon világraszóló dicsőségének. És bár a katonai „gloire" régebben is ismeretes volt, a nemzet öntudatába csak a Császár vitte belé s ezzel tökéletesen elfeledtette a középkor és az „ancien régime" katonai öntudatának megnyilatkozásait.

A XIX. század növekvő lelkesedéssel fordult Szent Ilona Prometheusa felé és a liberalizmus nem ellenséget, hanem szövetséget látott benne a Bourbonok elleni küzdelmében. A Gloire megfér a liberális eszménnyel, Victor Hugo kezeskedik róla *(A la Colonne)*:

> A harcos és békés Franciaországnak két lánya van ugyanabból a vérből: egyik győzhetetlenné teszi a hadsereget, másik hatalmassá a népet. A Gloire, mely nem az idősebb, nem visel már fegyvert, sem koronát, sem pajzsot, sem jogart; a Gloire nem csalóka többé és nincs benne semmi, mitől megborzadjon a Szabadság, idősebb nénje!

Béranger öreg katonája is arról elmélkedik, hogy a „gloire" tulajdonképpen a pórok dolga. Csak a gall kakast tenné a sok csa-

tán elfáradt sas helyébe és az akkor nem a Győzelmet kísérné, hanem a törvény védelmére szegődnék.

Victor Hugo zengő lantja és Béranger cincogó hegedűje a nagy nemzeti gloire-tól rezegnek, mely mindjobban betöltötte a francia lelkeket, miközben ősi harci ösztönöket mozgatott meg. Victor Hugo gigászi méretekben tobzódó képzelete kongeniálisnak érezte Napoleon nagyralátó lángelméjét és versei sohasem kaptak oly erős lendülettel szárnyra, mint mikor végigtekintette a Császár pályafutását, elmélkedett üstökösszerű emelkedésének és hirtelen letűnésének szédületes ellentéteiről, hódításainak világrengető arányairól, életének hősi tragikumáról, melyben az egész emberiség fátumát ismeri fel.

Victor Hugo költészete különben pontos fokmérője a napoleoni gloire állandó emelkedésének a restaurációtól a liberális forradalmak felé. Napoleon halálakor még álistenekről beszél, bár már ekkor észre lehet venni, hogy a császár életének nagyszerű epikuma és tragikuma Hugo költői tehetségének legmélyebb forrását, a fantáziát kavarta fel. Ebben az időben igyekszik még az egész nagy hősi eposzt a francia nemzet javára írni:

> Vegyétek vissza, franciák, bitorolt gloire-otokat! Hát mindig csak azt az egy kardot látjátok ennyi hőstettben? Eleget fárasztotta az emberek szavát dicsőítésével! Mérjétek inkább az óriás nagyságát a porhoz. De melyik sas ne győzne, ha a ti villámotok szolgál fegyverül? És ki ne volna nagy a ti pajzsotokra emelve?

De aztán elfordul a Bourbonoktól és mint mindig, a közhangulat nyomásának engedve, mind hatalmasabban hömpölyögnek alexandrinusai és zengenek nyolcasai s lantjával készíti elő, proh dolor! III. Napoleon útját, ki gyors emelkedését nagybátyja legendájának köszönhette. Száműzetésében is hű marad a gloire-kultuszhoz és még hatalmasabb arányokban festi történelmi freskóit, csak hogy annál kisebbnek tüntesse fel a törpe epigónt.

Szedán lejáratta a Bonapartékat és a nagy nemzeti gloire is

mind jobban elhalványul a harmadik köztársaság alatt. A francia szellem életében megszünik hatóereje és lassan-lassan a történelmi emlékek közé kerül. A századfordulón Rostand „Sasfiók"-jában még egyszer utoljára megremegteti a széles tömegeket. A lelkes francia kispolgár, sőt gyermekkori emlékeim szerint még a magyar is újra végigborzongta a nagy eposzt, mikor a gránátos hetyke, szellemes és hugoi verbalizmussal telt szavalását hallgatta és teljesen átengedte magát a liberális gloire elragadtatásának:

Legendát, nagyszerűt, vérével írt a nép,
Megrázva földet és eget!
Nagy császárod fia ha majd elődbe lép:
Minden sugárt, fényt vissza ád neked!...

Igaz lesz, mert neki sok ember hazudott,
Szeretni fog, mert szenvedett!
S e hercegtől ne félj! Szabadság!... Légy nyugodt!
Rab volt szegény!... Börtönben senyvedett!

Eztán a háború jogok védelme lesz,
Nem hódítás vérrel teli!

De a tiszta művészeten nevelődött szellemi elit Rostand idején már túl volt e fakult eszményeken és ez is magyarázza azt a hidegséget, mellyel a haladottabb ízlésű kritika az elkésett romantikus sikereit elkönyvelte. S a világháború alatt, mikor a francia vitézség újabb példáit ontotta, hiába keresnők a „gloire" visszfényét; a harmadik köztársaság katonája nem érzett már semmi közösséget a kispolgári „gloire"-ral, mint ahogy Napoleon háborúi és a nagy háború között nem sok analógiát lehet találni: ott imperialisztikus, hatalmi érzések fűtötték a francia nemzetet, itt kényszerű önvédelemnek érezte a szörnyű mérkőzést.

„Soha a hódítás nem volt francia eszmény", írja Lanson egyik tanulmányában és olvassuk sokszor a francia publicisztikában. Ha az időt a harmadik köztársaság megszületésétől számítjuk, igaz is ez az állítás, de akkor is el kell felejtenünk a gyarmati hadjáratokat. A középkori francia dinasztikus tudatot éppen az imperialista hódító eszmény táplálta, mely legtöbbször természe-

tesen meg tudta találni a hozzá illő ideális takarót. A mai francia viszont a mai politikai rendszerrel érez szolidaritást és csak az 1871 után történt eseményekért vállal felelősséget. Ezért tagadja meg oly naiv merészséggel félezredes multját és a nagy napoleoni époszt, melyet ma már idegennek érez lelkületével szemben. Pedig inkább Anatole France szatírájának van igaza, mikor így csúfolkodik: „Tizenhárom századon át a Pinguinok a világ minden népe ellen viseltek hadat állandó tűzzel és váltakozó szerencsével. Majd néhány év alatt megutálták azt, mit oly sokáig szerettek és egyszerre igen élénk vonzalmat mutattak a béke iránt s ezt ugyan méltósággal, de a legőszintébb hangon fejezték ki." A forradalom szemléletével már nem fért össze a hódítás szelleme s a mai franciát bizonyára meglepné, ha elébe tartanák nagy humanistájuk, Guillaume Budének az itáliai hadjáratok idejéből való véleményét, melyet nem igen szoktak idézni: „Nyugtalan természetünk egyáltalán nem bírja ki, hogy sehol se háborúskodjunk. De szükség is van háborúra, hogy ez a roppant nagy hatalom igába törjön."

Madariaga a francia gloire-szükségletet egyrészt az intellektuális francia előrelátásával, bizalmatlanságával, másrészt a benne rejlő mohó lendülettel hozza kapcsolatba. De egyúttal nemzeti hiúsági kérdés is a „gloire" és „tudjuk, hogy a hiúság különösen francia vonás".

Azt hiszem azonban, hogy a franciáknak is igazuk van, mikor mindezt már dicső multjukba raktározzák, mellyel semmi közösséget nem óhajtanak vállalni. A „l'art pour l'art" hadakozás ma már valóban nem tartozik a nemzeti vonások közé. A világháború francia részről a szövetségi politika eredménye volt és így a túlságos előrelátásnak, de nem imperialisztikus érzéseknek terméke. A francia katona valóban nem a napoleoni háborúk offenzív és diadalittas lendületével, hanem a közvetlen veszély elleni védekezés elkeseredésével küzdött Verdun alatt.

3

A GALL HAGYATÉK

A FRANCIA nemzet alaprétege az a kelta-germán-mediterrán vagy más szóval gall-germán-liguri keveréknép, mely Caesar hódításai idején körülbelül a mai Franciaország területét elfoglalta. Ebben a néptömegben láthatólag a kelta-gall volt az uralkodó és nyelvadó elem.

A gallokról az antik írók olyan csodálatosan egybehangzó és jellegzetes nemzetképet festettek, hogy ezt a jellemzést nem lehet mellőzni, ha a franciák szellemi képét kíséreljük meg összeállítani, mert a két kép igen fontos vonásaiban meglepően egybevág, ami azt bizonyítaná, hogy a franciák lelki alkatában igen jelentős elemek még a gall ősnépre mennek vissza.

Az öregebbik Catotól származik e mondás: „Gallia főleg két dolgot művel különös szorgalommal, a hadviselés művészetét és a szellemes beszédet." Livius szerint haszontalan „tumultus"-okra született nép. Julius Caesar ábrázolásából még teljesebb kép tárul elénk: „Minden gall hajlik a revolutióra *(novis rebus studere)*, könnyű őket hirtelen háborúra izgatni és gyűlölik a szolgaságot". Különben is szeretik a hirtelen elhatározásokat. De viszont „amilyen gyorsak és készek a háborúság megindításában, éppoly puha és kevéssé ellenálló szellemük a bajok elviselésében." Strabo szerint a gall nép harcias és bátor, mindig hajlandó harcolni, de egyébként becsületes és nem rosszindulatú. A gall harcosok tömegesen rohannak a csatába, minden elővigyázatosságot mellőzve, úgyhogy a ravasz csellel élő ellenségnek hamar a kezébe esnek.

Csak erőt és vakmerőséget visznek a harcba. Sajátos, ami gyűléseiken történik. Ha valaki a szónokot megzavarja, a rendre ügyelő személy hozzámegy és kivont karddal inti hallgatásra; ha a csendzavaró nem hagyja abba okvetetlenkedését, fenyegetését, másodszor és harmadszor is megismétli; végül is büntetésből annyit vág le a közbeszóló köpenyegéből, hogy az használhatatlanná válik. A fölényes görög geográfus szerint jellemzi még őket a dicsekvés és a pipere különös szeretete és általánosan tudott dolog — teszi hozzá — hogy civakodók és buják; nem nagy bűn náluk az ifjak megrontása. Diodorosnál dialektikai készségükről olvashatunk igen érdekes részleteket: „Ők maguk külsejükre nézve meglepőek, hangjuk mélyen rezgő és érdes; társalgásban szűkszavúak és talányokban beszélnek. Mivel általában túlzásokat alkalmaznak a beszédben, önmaguk fontosságát túlozzák, viszont másokat kisebbítenek s így modoruk szinte fenyegető és felfuvalkodott, tragikus dagály minden szavuk." Egyébként igen éleseszűek és tanulásban fogékonyak.

Más szövegekből még egy néhány jellemvonás kerül elő: nem gonosz indulatúak, inkább naivak és könnyen indulatba jönnek. Hirtelen elhatározások emberei, zendülés, mészárlás néhány pillanat alatt kitör közöttük; akaratuk ki-kihagy. Hiúk és dicsekvők, de hiúságuk nagy dolgokra teszi képessé őket.

A modern francia pszichológia nemzetének lelki alkatát ismeri fel a gallok arcképében: az idegrendszer túlfeszítettségét, a szangvinikus temperamentumot, minek folytán a francia ma is kevésbbé képes a mély szenvedélyek érzésére, mint lelkesedésre, felismeri az érzület centrifugális, expanzív jellegét, mely közlékennyé, kisugárzóvá, társassá, de egyúttal kellemetlenül terjeszkedővé teszi a francia lelket. Az akarat is megtartotta a gallok óta explozív, centrifugális és egyenesvonalú jellemét; innen a franciák harciassága, szabadságvágya és minthogy az akarat lökésszerűen működik, hamar kifáradnak és visszaesnek a mindennapi rutinba. A világos-

ságra törekvés is ezzel a hirtelen lendülettel függ össze, de általában nincs a francia szellemi arcképben olyan vonás, melyet Alfred Fouillée össze ne tudna kapcsolni a gall ősök lelki alkatáról szóló antik tudósításokkal.

De van a galloknak történeti hagyatéka is. A gall származás tudata ugyanis nem csekély szerepet játszott a francia nemzeti öntudat kialakulásában. A frank hódítás idején ugyanez a származástudat, melyet a közbeeső latin hódítás és asszimiláció majdnem teljesen elhomályosított, szinte egészen eltünik, vagy legalább is annyira eltörpül a hódító germán törzsek lendületével és nemzeti öntudatával szemben, hogy az egykorú irodalomban az olykor előforduló földrajzi és etnikai néven kívül semmi nyomát nem találjuk a gall nemzeti öntudatnak. Gallia lakói ekkor már rómaiaknak érzik magukat, latinul beszélnek és az imperium kormányzásában, történetében mint rómaiak vesznek részt, mint a római műveltség aktív és passzív részesei. Csak a középkori humanizmus támasztja fel időnként újra a gall multat.

De mennyire hiányzik ezekben a kompilációkban a vérségi származás tudata! A fleury-i Hugo például a XII. század elején már tudja, hogy a gallok valamikor magát Rómát is leigázták, de ezt is csak azért említi, hogy annál jobban kiemelje a frank vitézséget, mely még a gallokat is maga alá vetette. Caesar és Strabo leírásai is ismeretesek lehettek a középkorban, legalább is korai kivonatok alapján, hiszen már a X. század végén, a francia nyelv legfiatalabb korszakában érdekes jellemzését adja Richer reims-i szerzetes a gall népnek, mely igen sok pontban antik reminiscenciákon alapul: „Valamennyi galliai népet legfőkép a veleszületett merészség jellemzi és az, hogy az ármánykodást nem tűri. Ha felingerlik, öldökléssel felel és megvadulva kegyetlenné lesz. Amiről egyszer meggyőződött és amit eszével helyesel, attól nem igen áll el. Miért is Jeromos ezt mondja: egyesegyedül Galliában nincsenek szörnyetegek, ellenben ez az ország mindig

tündöklött okos és ékesszóló férfiaival. Ezenkívül a belgák az ügyek elrendezésében igen jelesek, erőben és merészségben páratlanok. A nagy dolgokat mégis inkább ésszel, mint erővel igyekeznek elérni. És ha eszükkel nem érik el a kívánt dolgot, vakmerően használják ki erejüket. Ételben és italban nagyon mértékletesek. A kelták és az aquitánok (= délfranciák) pedig okosságban és merészségben egyaránt erősek. Zendülésre igen hajlamosak. A kelták mégis inkább előrelátók, az aquitánok azonban hirtelen cselekszenek és igen erősen vonzza őket az ételek kívánsága. S ez annyira velük született, hogy nem is haladja felül természetüket. Ezért mondja Sulpicius: a falánkság a görögöknél a torkossággal egyenlő, a galloknál természet. S a történelmi feljegyzések azt tanusítják, hogy mindezek a népek bár természettől fogva vadak és pogányok voltak, a legrégibb időktől fogva minden dolgukat szerencsével végezték."

S ha még a trieri Gesta német szerzőjénél is megtaláljuk Caesar és Suetonius olvasásának emlékeit, akkor láthatjuk, hogy bár a középkor humanistáinak egy része elég jól ismerte a gall nép antik jellemzését, a gall-francia közösség vagy éppen leszármazás tudata nagyon gyenge lehetett e korban, hiszen a nemzet történelmi tudata a hódító frank dinasztia hagyományán alapul.

De már a XIV. században a termékeny és őszinte Eustache Deschamps a gall ősöket, név szerint a Rómát elfoglaló Brennus diadalait is a francia nemzet történelmi hagyományai között említi, a trójai frankok, Klodvig, Martell Károly, Pipin, Nagy Károly, Roland mellett és szembe állítja a dicső multat saját korával, mikor is az országban a gőg, kapzsiság, irígység, bujaság, törvénytelenség dúlt és így az angolok prédájává lett. Sőt a franciák közül elsőnek alkalmazza az antik írók gall képét a franciákra, azonosítva Caesar galljait honfitársaival. Fölényes iróniával rójja meg a sokat tanakodó, fecsegő franciákat.

Mikor Julius Caesar, a rómaiak vezére Galliába jött, hogy meghódítsa ezt a földet, egy nap Soissons és Reims között állapodott meg egy magas hegyen; de Senlisből, Neversből, Arrasból, Noyonból és több más vidékről jöttek a fejedelmek, hogy megtámadják és szembeszálljanak vele. Ekkor így szólt embereihez: Tudjátok meg, a franciák tanácskozással vesztegetik idejüket.

Mert a Gallok a síkon nagy rendetlenségben jöttek és mikor látták felbukkanni Caesar embereit, összebújtak és mind a tanácsba futottak; ekkor így szólt Caesar: Ezek a mi szolgáink lesznek; ezek a gallok kitünőek a tanácsban, de nem tudják felhasználni a jó tanácsot; üssetek közéjük, legyetek gyorsak és bátrak, a franciák tanácskozással vesztegetik idejüket.

Így volt ez és így van, mint mondom; hosszú tanácskozásaik sokuknak halálát okozták; így is lesz a jövőben is, abban biztos vagyok. A fegyverhez cselekvő emberek kellenek; ez nem klerikusok dolga. Ha nem teszel ez ellen semmit, én országom, vesztedbe rohansz; de egy bátor szív felemelheti ügyedet, mert különben mindenütt elterjed ez a szó: a franciák tanácskozással vesztegetik idejüket.

Így elmélkedtek a franciák már a százéves háború idején a gall történeten; igyekeztek okulni az ősök hibáin szomorú megalázottságukban. A bátor szív meg is jön, de Szent Johanna nem a pogány ősök példáját, hanem Isten sugallatát követi, mikor a francia föld felszabadítására indul.

A középkor vége felé már általánosan ismert a gallok vitézségének emléke. VIII. Károly reimsi bevonulásakor tartott ünnepi menetben ott láthatta Romulust és Remust, — utóbbit egy naiv középkori etimológia alapján a város alapítójának tekintették, — láthatta Clovis keresztelőjét és azt a lélekemelő jelenetet, amint Faramond frank királyt négy nagyhajú, szaracénnak öltöztetett gall király, Salagast, Vuisogast, Bosagast és Vuidagast, Caesar többé-kevésbbé győzelmes ellenfelei megkoronázzák.

A Róma ellen hadakozó francia királynak bizonyára örömöt okozott a dicső gall mult feleleventése. A francia renaissance

idején azonban még fontosabb szerep jut a gall származás tudatának: a trójai frank mondával együtt a francia nemzeti önérzetet táplálja és a nemzet erkölcsi újjászületéséhez követendő eszményt állít. A szellemi átalakulás egyik előkészítője, Jean Lemaire de Belges, hatalmas történeti kompilációban állítja össze a francia őstörténetet és jellemzően ezt a címet adja művének: „Les Illustrations de Gaule et singularité de Troye". Ebben a címben benne van a század kettős történelmi romantikája, a gall és a trójai frank származás hite és dicsősége. Új életre kel a trójai frank monda eredeti rendeltetése, mert vele kell igazolni, hogy a francia nem az a barbár nép, amilyennek az olaszok megvetőleg nevezik, de a kelta őskor is csak dicsőséget jelent a franciáknak, hiszen a gallok, kik többször megalázták Rómát, Jupiter ivadékai voltak, mert a mese szerint Herkules egy kelta király lányát, Galateát vette feleségül és tőle származott Galateus gall király! Végeredményben pedig Francus, Hektor fia is a kelta Galliában uralkodott, mely akkorában Tartariától egészen a Pireneusokig terjedt, Priamus unokaöccse, Bavo pedig a kelta belgák közé telepedett és királyuk lett. Így fonódik össze e tudákos, középkori módszerekkel dolgozó, de újkori nemzeti érzésektől fűtött fejben a trójai frankok és az isteni származású gallok nemzeti hagyománya. Trója egész presztizsét egyesíti ez a zagyva eruditus hagyomány Herkules történetével és a görög mitológiával, melyet Galliára lokalizál és kronológiába sorolt királytörténetté süllyeszt. Ezek után aztán elhallgathattak a gőgös olaszok, hiszen a franciák ősei félistenek, sőt istenek voltak és az egész Iliász, sőt az egész antik mitológia a francia nemzeti történelem lapjaira tartozik!

A francia nemzetnek ez a gall szellemű apológiája már korábban kezdődik és az egész századon át tart.

Longueil, a Párisban megtelepedett belga humanista nagy „oratio"-ban fejti ki, mennyire felette állott mindenkor Gallia Itáliának. Az ékesszóló, de igazsággal keveset törődő római írók

mindig hátra tették a gallok dicsőségét, mondja s utána számosan ismétlik meg a rosszhiszeműség vádját a római történetírókkal szemben. Továbbá: a frankok és gallok hadi tehetsége annyival múlta felül a rómaiakét, mint a rómaiak eruditiója a barbárokét. Gallok alapították Északitália városait és sok hőstettet vittek végbe Itáliában. A rómaiak ezzel szemben csak vért ontottak! Pedig nem annyira erejüknek, mint más népek ostobaságának köszönhették emelkedésüket. Róma embertelenségben, arroganciában, a francia-gallok szerénységben kiválóbbak, mert soha nem gyalázták a levert ellenséget, nem dicsekedtek a legyőzött nevével és hadizsákmányával.

Az olasz műveltséggel érintkező francia szellemi élet elmaradottságának tudatában kereste az efféle önigazolásokat; az előtte álló nagy munkához szüksége volt az önbizalomra. Ösztönszerű védekezés ez s egy olyan önérzetes, éppen műveltségére büszke nemzetnél életszükséglet oly időben, mikor az olaszok becsmérelték a hazájukat megrohanó franciákat. Egyes francia írók szerint a gall volt az ókor legműveltebb nemzete és a „hazug" görögök, a „szemfényvesztő" rómaiak csak utánozták őket; sőt akad olyan is (Guillaume Postel), aki szerint nem a történetírók hiánya, hanem Isten akarata volt, hogy a gallok hírneve homályban maradjon, hogy az utókor annál jobban csodálkozzék, mikor dicsősége egyszerre megnyilvánul. A gallok leigázták pedig nemcsak Rómát és Itáliát, hanem egész Európát és Ázsia nagy részét. A hazájuk hírnevéért harcoló írók aztán sorra veszik az antik történetírókat, hogy kipécézzék mindegyikük hibáját és az antik hősöket, hogy átértékeljék őket az új sovén gall történetszemlélet tükrében. Caesar 300 csatában sem tudta leverni a gallokat, végre is ékesszólással nyeri meg őket s azzal, hogy testvéreinek nevezi és római polgári rangra emeli őket. Végre Jean Picard, az első igazi gallomán és „pángall" Celtopoediája teljes lexikona ezeknek a badar és különös nemzeti hévből eredő elméleteknek. Szerinte

is az írók rossz indulatból, vagy tudatlanságból mulasztották el a gallok érdemeit megörökíteni, pedig a gallok 800 évvel a görögök előtt már megalkották a bölcseletet és az egész görög kultúra a galloktól ered (a babiloni Berosus művei szerepelnek itt bizonyító anyagképen), s így az olaszok is tulajdonképen a franciák őseitől kapták műveltségüket. Ugyanaz a sovén dilettáns áltudomány ez, amit például ma a törökök termelnek önexaltációjukra, vagy amilyet idehaza is találunk a tudomány igényeivel fellépő turáni és egyéb nyelvhasonlítóink között.

De a renaissance franciái minden történelmi gőg ellenére is érzik elmaradottságukat az olaszokkal szemben és nagy lendülettel vetik magukat a művészetek művelésére. E törekvésük közben is kíséri őket a gall mult dicső emléke. Van, aki emlékeztet arra, hogy maguk a rómaiak is elismerték a gallok kiválóságát az ékesszólásban, Joachim du Bellay pedig, a XVI. század legfinomabb elméje, az első francia irodalmi manifesztum számára nem talált jobb történelmi példát záradékául, mint a gall ősök dicsőséges rablóhadjáratait, melyekben Rómát és Delphit fosztották ki. Csakhogy most a kultúra, a tanulás fegyvereivel kell behatolni a görög-római birodalomba: „Rajta hát, franciák, vonuljatok csak bátran a gőgös római város felé és a zsákmánnyal, mint annyiszor tettétek, díszítsétek templomaitokat és oltáraitokat! Ne féljetek a lármás ludaktól, a büszke Manliustól és az áruló Camillustól, ki jóhiszeműséget színlelve, fegyvertelenül lep meg benneteket, mikor a capitoliumi zsákmányt számoljátok. Csapjatok a hazug Görögországra és szórjátok széjjel ott még egyszer a gall-görögök híres nemzetét. Fosszátok ki, lelkiismeretfurdalás nélkül, a delphi-i templom szent kincseit, mint hajdan tettétek és ne féljetek a néma Apollótól, hamis jóslataitól és tompahegyű nyilaitól. Emlékezzetek régi Marseille-etekre, erre a második Athénre és a ti gall Herkulesesetekre, aki fülüknél fogva vonszolta maga után a népeket és láncot kötött a nyelvükre."

Ez a fiatalos hévvel írt peroratio tele van a gall származástudat egész pátoszával. Mennyi fölényt biztosít a tanulni és dolgozni vágyó költőnek az a gondolat, hogy nemzete valamikor az egész világot megrettegtette! Du Bellay nem búsult el a mult dicsőség képein, hanem újabb erőt, büszkeséget merített belőlük a nagy szellemi harchoz, melynek ő volt akkor még erőtől duzzadó trombitása.

És mint a lovagregényeket vagy Ariosto meséit eljátssza a francia udvar lovagjátékain és maskarádéin, a gall romantika sem maradhatott el onnan. Ronsard lelkesen köszönti IX. Károlyt, mikor az a régi gallok módjára öltözködik fel. Hasztalan venné fel a divatja mult köntöst, mondja neki, ha nem volna ősei becsületének és erényének tudatában. Most már felvirrad a franciáknak, királyukon ragyog a régi ruha, erény és hit! Sőt egy hosszú történetet is versel élete végén, hogy III. Henriknek kimutassa, milyen tiszta erkölcsűek voltak a gall ősök. Ebben az „Ének a régi gallok méltányosságáról" című verselményben egy miletosi görög érkezik a diadalmas gall vezérhez, hogy kiváltsa elrabolt feleségét, de az a búcsúáldozatnál a bárány helyett az asszonyt nyakazza le egy csapással. A görög hosszú sirámára a gall elmondja, hogy az asszony szerelmes lett belé és arra biztatta, hogy ölesse meg a férjét, ha érte jön. De ő, mint minden gall, akit a görögök barbárnak és kegyetlennek tartanak, szívében hordja a természeti törvényt. Rousseaunak tetszett volna ez a szigorú gall hóhér és erkölcsprédikátor, ki a csalhatatlan természeti törvényre hivatkozik, mely mindnyájunk szívében honol!

A gall őstörténet nagy népszerűségét jelenti aztán, hogy Honoré d'Urfé, a híres „Astrée" szerzője a gall őskorba helyezi gáláns idilljét. Sok szó esik itt a gall történelemről, sőt a gallok szokásairól is, de pásztorai, pásztornői és papjai éppoly kevéssé gallok, mint amilyen kevéssé ősmagyarok Dugonics Etelkájának barokk magyarjai.

A gall romantikából politikai elmélet is keletkezik. Egy protestáns jogtudós, Hotman Ferenc megírja Franco-Galliáját (1573) s ebben a gallokra alapozza a francia állam elméletét, abból a gondolatból kiindulva, hogy a francia monarchia kialakuláskor és utána sokáig a szabad gall, vagy jobban mondva franko-gall lakosság állandóan gyakorolta szabad királyválasztói jogát egy nemzeti tanácsban, melynek határozatait még Nagy Károly is tiszteletben tartotta. A frankok, vagyis szabad emberek betörései tulajdonképpen megannyi szabadságharc volt a rómaiak ellen. Végre is a frankok végleg felszabadítják a gallokat a római iga alól. Childericet, az első frank királyt pedig a nép választotta meg, továbbra is megtartva felségjogait. Végre a bitorló Capetek elsikkasztották a szabad franko-gall nép felségjogait, amikor a királyságot örökletessé tették.

Ez az a demokratikus, szabadkirályválasztó történetszemlélet, melyet a Bertalan-éjtől elkeseredett jogtudós a gallok és frankok történetének olvasásából merített. A cél a Valois-uralkodók jogainak tagadása és a népjogok megformulázása volt. Ez a Hotman-féle Róma-ellenes felfogás oly erősen tartja magát a tudós világban, hogy a következő században tovább is fejlesztik; egyik elmélet szerint minden nép, mely a római birodalom összeomlását elősegítette, így a gót, a vandál, a burgund, a herul, sőt a hún is a gall nép testvére, nem is szólva a frankokról, kik tulajdonképpen visszavándorló gallok lehettek. Ez az elmélet nagy reakciót váltott ki a német tudományban, mialatt a harctereken is folyt a harc a két nemzet között. Leibniz például finom iróniával intézi el ezeket a sovén badarságokat. Végre egy francia tudós, Nicolas Fréret a francia akadémiában előadást tart arról, hogy a frankok neve egy germán törzsszövetséget takar és hiú törekvés származásukat kutatni. Fréret a Bastilleba kerül és lemond a további kutatásokról, de a franko-gall rokonság és szabadság elmélete mégis lomtárba kerül. Világos lesz mindenki előtt, hogy a gallokat egy idegen

germán faj hódította meg s innentől kezdve a gall-frank viszony kérdése lett a francia politikai gondolkodás alapköve. Boulainvilliers a nemesség őseit látta a hódító frankokban, a polgári rendben pedig a meghódolt, szolgaságra vetett gallok utódait, míg a demokraták, mint Mably, Nagy Károlyban vélték felismerni az első alkotmányos királyt, ki a gall eredetű népet is beengedte a kormányzásba. Végül a nagy francia forradalomban Sieyès abbé visszafordítja Boulainvilliers elméletét és híres röpiratának, mely a „Mi a harmadik rend?" címet viseli, az a tanulsága, hogy vissza kellene kergetni a bitorló frank arisztokratákat Franconia erdeibe. „Akkor a megtisztult nemzet azzal vigasztalódhatnék, hogy egyes-egyedül a gallok és rómaiak leszármazottjaiból áll. Mert tulajdonképpen, ha nagyon meg akarjuk különböztetni, ki honnan származik, miért ne lehetne szegény honfitársainknak tudomására hozni, hogy a galloktól és a rómaiaktól való származás legalább is annyit ér, mint ha valaki a sicamberektől, vagy a welchektől és más vadaktól származik, kik Germánia erdeiből és mocsaraiból törtek elő?"

Boulainvilliers arisztokrata elmélete tehát a forradalom és népszabadság igazolásává lett s a liberális ideológiában ezután a frank egyenlő arisztokratával, a gall sans-culotte-tal. Így értjük, miért választja Béranger, a liberális forradalom énekese 1824-ben a gall rabszolgát allegóriának. Igyuk meg a gazda borát, mondja gall rabszolgája, hiszen ezt a bort gazdánk a galloktól konfiskálta el. A lant elhalkult a hazában, ostoba, aki meghal érte! — teszi hozzá keserűen. „A szabadság konspirál még maradék erényével és azt mondja: itt a hajnal; s te nép, mindig aludni akarsz? De az arany megrontja a népet, a gloire-tól megborzad. Nevessünk hát az isteneken, fütyüljük ki a bölcseket, hízelegjünk abszolút urainknak és igyunk rogyásig!" Béranger a gall kakast tenné a császári sas helyébe, mely egy naiv etimológiából kiindulva lett a franciák szimbolumává és ez idő tájt a szabadság jelvényévé: „A sas a

porban maradt, kimerülve távoli hőstetteitől. Adjuk vissza neki (a zászlónak) a gall kakast, az is tudott villámot szórni. Franciaország feledi bánatát s megáldja majd, szabadon és büszkén".

Chateaubriand nagy történeti regényéposza, a „Mártirok" elsőnek festette meg színes, de komor freskókban a gall ősök, druidák és druida papnők titokzatos, erdőkben lappangó életét. Majd a romantika történetírása veti magát a gall őskorra és általában most már a gallokkal kezdik a francia nemzet történetét is. A gall faji származás köztudatba megy át és egyszersmind divatba jön a francia és gall nemzeti jellemkép hasonlóságának emlegetése. Ez a hasonlóság, mint láttuk, egyeseknek már a középkorban feltünt. Aztán a rokokó-kor moralistájánál, Duclosnál olvassuk: „Valamennyi nép között a francia az, melynek jelleme minden időben a legkevesebb változáson ment át. A mai franciákat fellelhetjük a kereszteshadjáratok franciáiban és ha egészen a gallokig megyünk vissza, még itt is sok hasonlóságot találunk. Ez a nemzet mindig élénk, vidám, nemeslelkű, vitéz, őszinte, önhitt, állhatatlan, hiú és meggondolatlan volt." Voltaire-t is megkapta Julius Caesar leírásában, ami honfitársaira emlékeztette: a hirtelen elhatározásokra való készség, nagy harci tűz, támadó szellem, könnyelműség és balsikerben a kishitűség. Bonald egyszerre véli felismerni a franciában a római nemzet büszkeségét és műveltségét, a gall hevességét és élénkségét, a germán nyíltszívűségét és naivságát.

Thierry Amade 1828-ban megírja a gallok történetét, megrajzolja a gallok faji képét, morális típusát, hogy megismertesse azt a fajt, melytől „a franciák tizenkilenchuszadrésze származik". Néhány évvel utána (1833) adja ki Michelet nagy történelmének első két kötetét és bár elveti a fajteória fatalizmusát — ő Vico nyomán a lassú kibontakozás, az önmagából való fejlődés eredményének tekinti a francia nemzetet, melyben az isteni lassan önmagára eszmél — mégis érezhető, hogy gall nemzetképe mögött

ő is ott látja a franciát. Egy ízben ezt nyiltan ki is mondja: „Keltáink szelleme, különösen a gaëlokról beszélek itt, erős és termékeny, emellett erősen hajlamos az anyagiasra, a természetre, a gyönyörre, az érzékiségre. A nemzés és a nemzés gyönyöre nagy szerepet játszik e népeknél. Másutt szólottam az ókori gaëlok és irek erkölcseiről; Franciaország sokban rájuk ütött; a Vert galant (IV. Henrik) a nemzeti király... Az asszony, ki a gyönyörűség tárgya, a kéjelgés egyszerű játékszere, e népeknél, úgy látszik, nem bírt azzal a méltósággal, mint a germán nemzeteknél." A gallok jellemzésében különben ő is azokat a vonásokat emeli ki, melyek az újkor franciáira emlékeztetnek: hevesség, nagy harci kedv, könnyelműség, bőbeszédűség, tanulékonyság, nyíltszívűség, az elnyomottak ügyének felkarolása.

A század második felében jött divatba az „esprit gaulois" kifejezés, mivel a csípős, de még inkább vaskos élcelődési hajlamot szokás jelölni. A „gauloiserie" szó is ebben az időben kezd hasonló szellemű tréfák jelölésére szolgálni. Ma pedig közhely a franciák ebbeli hajlandóságát a gall ősökre visszavezetni.

Az antik íróknál nem találunk olyan adatot, mely ezt a hiedelmet igazolná. A gallokkal kapcsolatban csupán a részegeskedést és a fajtalankodás hajlamát emlegetik egyes írók. Az „esprit gaulois" feltalálója, gondolom, Taine, ki La Fontaine-ről írt könyvéhez (1853) bevezető tanulmányt írt e címmel, ahol éppen ebben az örökölt jellemvonásban látja La Fontaine géniuszának faji képét. S míg a hősi éneket a divatos romantikus elméletek szellemében a germán faji beolvadás szellemi örökségének tartja, a durva, vaskos „fabliau"-kat és a Róka-regényt az érzéki gallok lelkéből lelkezett termékeknek veszi és Michelet gall jellemképére emlékezve céloz arra, mily könnyelműen fogták fel a gall ősök a házasságot. (Michelet már Villonnal kapcsolatban beszélt a „bonne humeur gauloise"-ról.) Így lett Micheletnek a gall érzékiségről festett képe, melyben talán saját egyéni hajlamainak

is adott önkénytelenül kifejezést, az „esprit gaulois" fogalmának kiinduló pontja és forrása.

Ma a gall és francia jellem azonosságának tudata oly általános, hogy lépten-nyomon találkozunk vele. Barrès a „francia láz" helyett a „tumulte" szót ajánlja, mert már Livius a gall népet a „haszontalan tumultusok" nemzetének nevezte. „Nevezzük valamelyik forradalmunkat tumultusnak és egyszerre fénysugarak villannak fel és felelnek egymásnak egész történelmünkön át". S ha a szaktudós népszerű könyvet ír a gallokról, nem mulasztja el megállapítani, hogy „a római és germán hódítás ellenére, de minden keveredés ellenére is, mely Gallia bukása után rárakodott a gall keverékre, a mai franciák joggal tekinthetik magukat a gallok örököseinek, de persze csak ha elfogadjuk, hogy mikor írott történelmünk kezdődik, maguk a gallok is csak azon néptömegek képviselői voltak, kik minden időben az örök Franciaországot alkották".

Csodálatos jelenség ez és aligha lehetne hozzá foghatót találni a többi nép tudatában. És talán a „faji" jelleg nem is volna olyan állandó, ha nem egy olyan fejlett közösségi életet élő nemzetről volna szó, mint a francia. A közösségi élet az egyedeket állandó élénk erkölcsi és értelmi folyamatban tartja össze és a francia ember, bármily individualista, nem tud és nem is akar abból kikapcsolódni. Ez a fejlett közösségi élet rögzítette meg talán oly erősen a faj lelki alkatát, mely jobban szétforgácsolt közösségi erők mellett bizonyára hamarább esett volna a történeti változások áldozatául.

4

AZ ISTENI KÜLDETÉS

A MŰVELT európai nemzetek szellemi életének egyik jelensége, hogy nemcsak mitikus eredetmondákat eszelnek ki erkölcsi tekintélyük és belső energiájuk fejlesztésére, hanem bizonyos küldetésszerű feladatokkal dicsekednek, melyeket magukra vállaltak Isten, sors, felsőbb hatalmak rendelkezésképen. Ezekben a feladatokban olykor létezésük, esetleg jellemükben rejlő imperializmusuk, terjeszkedési vágyuk nyer igazolást. Az olasz civilizációs eszmény mintha a rómainak egyenes örököse lenne; az orosz megváltási eszme előbb a pánszlávizmust, majd a bolsevizmust és az anarchizmust zúdította Európára; a lengyel messzianizmus roppant erkölcsi erőt biztosított a mártír-nemzetnek és nincs az a balkáni nép, mely meg ne találná az ő maga eszményi küldetését. Gondoljunk csak az illir-szláv-török műveltségű oláhság tiszta fikcióból álló romanizmusára, mellyel a latin civilizációt véli képviselni a „barbár" magyarokkal szemben.

Ilyesformán csodálatos volna, ha az értelmes, aktív és lelkes francia nemzet nem találta volna meg a maga missziós hitét. Van neki kettő is s ezek kronológiai sorrendben váltják fel egymást. Mikor az egyik elveszti talaját a nemzet teljességében, helyébe lép a következő. A római katholikus hit uralma idején misztikus és kizárólagosan providenciális jellegű a francia nemzet elhivatottságának gondolata; viszont a forradalom győzelme után a civilizációs küldetés tudata váltja fel a hit védelmének és terjesztési kötelezettségének apostoli eszméjét.

A francia nép küldetésérzése kialakulásával egyidős és a legrégibb időtől fogva vannak irodalmi megnyilatkozásai. Ősforrásául a germán-frank törzsi öntudatot jelölhetjük meg, mely a győzhetetlenség tudatát is kifejlesztette a frankokban és átadta az őt folytató francia dinasztikus, majd nemzeti öntudatnak. A frank törzs keresztény hitre térésével és a Gallia fölötti uralom átvétele révén egyszerre a római világuralom gondolatkörébe jutott és alárendelt határőri szerepéről egyszerre a keresztény misszióval megbízott nép öntudatára emelkedett. Így a legősibb frank törvénykönyv, a Lex Salica prológusa fejezi ki először a frank nép misztikus elhivatottságát:

> A frankok híres nemzete, melyet Isten maga alkotott, mely erős a háborúban, szilárd a béke szövetségében, mélyenjáró észjárásában, testében nemes, érintetlen tisztaságú, kiváló szépségű, merész, gyors és kemény, miután a katholikus hitre tért át és mindeddig a barbár eretnekségtől mentes maradt, Isten sugallatára, a tudomány kulcsát keresve és erkölcseinek megfelelően az igazságot kívánva, a vallásosságot őrizve, megírta a Száli Törvényt e nemzet utódai számára... Éljen Krisztus, ki szereti a frankokat! Őrizze meg országukat, malasztjának fénye töltse meg vezetőiket, védje meg hadseregüket; ő megadja nekik a hit várfalait, a békét, jó kedvet és boldogságot; az Úr Jézus tartsa meg kegyesen uralkodói életét!

A száli frank törzsszövetség VI. századi törvénykönyvének összeírója elsőnek határozta meg a frank nép misztikus elhivatottságát. Szerinte a frank népet Krisztus külön kegyeiben részesíti, annál is inkább, mert, mint a továbbiakban az író elmondja, ők nem gyötörték a kereszténveket borzasztó kínokkal, mint a rómaiak, hanem ellenkezőleg, a megkínzott mártírok testeit drágakövekkel és arannyal ékesítették! Az az egészséges önzés, mely ekkor a frank népet eltöltötte, elhitette vele, hogy ő lett a hit őrzője, Krisztus különösen szeretett népe s arra van hivatva, hogy a rómaiak fölött az uralmat átvegye Isten nagyobb dicsőségére.

Ez az ismeretlen germán pap, kinek műve a benne előforduló germán szavak tömegét tekintve, egyik legrégibb germán nyelvemléknek számít, lett a később kialakult francia apostoli hivatás első megfogalmazója, mert innen, ettől a germán nyelvű frank néptörzstől egyenes vonalban öröklődik ez a hit a latin nyelvű frank-franciákra. A „Vivat qui diligit Francos Christus!" ugyanúgy hangzik, mint a „Dieu protège la France", melyet Napoleon 1803-ban veretett jelmondatnak a francia pénzekre és amely a királyság bukása után újra rákerült a francia érmékre és csak a szeparációs törvény idején, 1907-ben tűnt el végleg onnan, mert helyét az új missziós eszme jelmondatának, a „Liberté, Égalité, Fraternité"-nak kellett átengednie.

A pápaság különös kegye csak fokozta ezt az öntudatot a frank királyokban és mikor III. Leó 800-ban Nagy Károly fejére tette a római császári koronát, az elhivatottság, az egyházat védő frank császár krisztusi helytartó-szerepe konkrét szimbolumot kapott s a koronázás alatt a tömeg így kiáltott: „Üdv a felséges Károlynak, Isten koronázottjának, a rómaiak nagy és békességes császárjának!" Ezzel ruházta át a római pápa az új frankok császárára a teljes földi hatalmat. Nagy Károly valóban missziót kapott a kereszténység lelki vezérétől, Krisztus helytartójától.

A karoling keresztény-frank imperializmus a Capetek uralomra jutásával sem csökkent és a karolingok bukása idején, a millennium fordulóján Aimoin tollán ékesszóló kifejezést nyert. A frank nemzet „nem méltatlanul lett számos nemzet ura, minthogy nem soká tűrte az ördög bálványozásának szolgálatát. Miért is inkább a Teremtőnek mint a teremtménynek vetette alá magát és országa alapjait Krisztus oltalma alatt vetette meg, jobbnak látva az ő tiszteletére adni magát. Innen mind magasabbra emelkedve, mint a katholikus vallás mintaképe, égő vággyal, tüzesen tört arra, hogy az a birodalom határaival együtt terjeszkedjék . . ." A frank birodalom határainak terjesztése tehát az igaz hit terjesztését

jelenti: a franciaság egyenlő a kereszténység fogalmával. Aimoinnak a száli törvény prológusával egyező gondolatmenete bizonyítja, hogy a frank-keresztény imperializmus megszakítatlan folytonosságban élt tovább, különös hangsúlyt kapva a Capetek idején a most már politikailag elkülönült francia nemzet tudatában. Sőt van olyan író is, aki a Capeteket egyenesen isteni eredetűeknek tartja.

A Roland-ének, a nagy nemzeti eposz keletkezése ugyanebbe az időbe esik és alapgondolata teljesen egybevág Aimoin eszmemenetével. A tulajdonképpeni hős itt is Nagy Károly, — Roland tragédiája a költeménynek csupán első felét tölti be, — ő áll bosszút a történtekért és a pogány sereg megsemmisítésével ő állítja helyre keresztes hadjáratának eredményeit a spanyol félszigeten. És mikor már elsiratta hős öccsét, bosszút állt az árulókon, egyszerre új küldetést kap Istentől:

Károly mire a megtorlást elvégzé
És kissé enyhült rettentő haragja
S Bramimonde-ot megkereszteltetté,
Eltelt a nap, az éjsötét beállott.
Császár boltives termében pihen;
Szent Gábriel Istentől szózatot hoz:
„Károly, gyüjtsd össz' a hon haderejét
S eredj, siess a bire-i földre el,
Imphe városban segítsd meg Vivient,
Várban, melyet pogányok ostromolnak:
Kereszténység ott éretted sóvárog!"
Császár oda vonulni nem kiván:
„Úr Isten, mily bajos s küzdelmes éltem!"
Szakállát tépi, könny omol szeméből . . .
Turoldus hősdalának itt a vége.

Károly egész spanyol hadjárata tehát isteni misszió volt s egy hasonló küldetést helyez kilátásba a költemény záradéka. A Roland-ének így a frank-francia kardos apostolkodás kifejezése: Roland és hősei a frank imperializmus mártirjai, de ez az imperializmus azonos a római Egyház terjeszkedési vágyával.

Ebben az időben indítja útnak a francia II. Orbán a kereszt-

teseket: „Ite, praedicabiles per Orbem, milites! . . . eat Francorum virtus!" . . . S valóban elsőnek a francia tömegek vonulnak a Szentsír felszabadítására. Ekkor adja Guibert de Nogent, az első kereszteshadjárat kitünő és megbízható elbeszélője, művének a „Gesta Dei per Francos" címet, mely oly klasszikus tömörséggel fejezi ki a francia nemzet isteni küldetésének hitét, hogy ez a szólás szerepel azóta, valahányszor a franciák nemzeti missziójának hiedelmét pregnáns szóval akarják jelölni.

A kereszteshadjáratok szellemében szól az a költő is, ki 1180 körül Bouillon Gottfried diadalmas hadjáratát verseli meg és prológusában magát Krisztust szólaltatja meg, amint a jó latorral beszélget: „Barátom, az a nép, mely éles lándzsákkal megbosszul majd engem, még nem született meg. Az majd tönkreteszi a hitetlen pogányokat, kik elutasították maguktól törvényemet. A szent kereszténység meghallgattatik, földemet meghódítják, országomat felszabadítják. Ezer év mulva ez a nép (t. i. a pogány) megkereszteltetik, besoroltatik, a Szentsír visszakerül és imádság tárgya leend. Szolgálni fognak engem, mintha én nemzettem volna őket. Mind az én fiaim lesznek. Én leszek szószólójuk. A mennyei üdvösségben meglesz örökségük." Majd Krisztus meg is nevezi választott népét, a frankokat.

A százéves háború nagy megpróbáltatásai közepette a költők szomorúan emlegetik a régi dicsőséget és az ágostoni történetszemlélet szellemében Isten büntetésének tekintik a nagy süllyedést. Az Azincourtnál fogságba esett Károly orleánsi herceg híres panaszdalában bűnbánatra szólítja fel a franciákat, emlékeztetve őket arra, hogy Isten mindig különös kegyelmében részesítette a nemzetet, mert Franciaország mindig a kereszténység védője volt. Isten külön ajándékai voltak: a Montjoie harci kiáltás (Mons gaudii = Jeruzsálem és Róma első hegye, melyet a zarándokok megpillanthattak), a pajzsban hordott hármas liliom, Nagy Károly legendás zászlaja az „oriflamme", melyet Isten maga küldött az

égből, hogy ellenségein uralkodjék. Ő küldötte a királyok felkenésére szolgáló szent olajat is, a reimsi szent ámpolnát és különös kegyképen Franciaországra szórta el a legtöbb szent ereklyét. A római udvar gyakran jobb kezének nevezi, mert gyakran segítette ki a bajból; a pápák ezért csak a francia királyt ültetik jobbjuk felől. A királyi herceg-költőben tehát még elevenen élt a franciák keresztény missziós tudata, mely természetesen a király személyében és ennek csodás attributumaiban csúcsosodik ki, mint valami centrális szimbolumkörben.

Az orleánsi szűz csodálatos pályafutása is arra vall, hogy az isteni elhivatottság és kiválasztottság érzése a nép legmélyebb rétegeit átjárta. Szent Johanna hívő szózatai szerint a nagyszerű parasztlány egyszerűen Isten, a Szent Szűz és a szentek küldöttje; ők biztatják, szabadítsa fel a francia földet a bűn uralmától. Egy élesszemű német kritikus, F. Sieburg oly jellemzőnek találta Szent Johanna küldetésérzését, hogy erre építette fel nagy feltűnést keltő könyvét, melynek francia címe igen jellemzően: Dieu est-il Français? (Francia-e az Isten?) Szerinte, mint Michelet, Hauser és mások szerint is Szent Johannával születik meg a francia haza eszméje, holott ez a frank birodalomból kiinduló, lassú, észrevétlen fejlődés eredménye; Szent Johanna csupán az elnyomottságból feltörő nemzeti érzés nagyobb szabású megnyilatkozása.

Az irodalom mindenesetre korán, az eseményekkel egyidejűleg tanusítja, hogy a százéves háború csodás megoldása a misztikus öntudatba új erőt öntött. Christine de Pizan, ki azelőtt sokat keserget hazája sorsán, most ujjong az orleánsi szűz sikerei láttán: természetfölötti dolog, mondja, hogy egy tizenhat éves lányka nehéz fegyverben, mint egy edzett katona kergeti maga előtt az ellenséget és senki sem tud ellene szegülni. Mindez mindenki szeme láttára! Ilyen ereje nem volt sem Hektornak, sem Achillesnek. „De mindezt Isten teszi, ki őt vezeti." A gáláns Martial d'Auvergne szerint meg Isten, ki közönségesen nem szokott beleavat-

kozni az emberi dolgokba és nem segít, ha más emberi segítség találkozik, közbelép, ahol a természetnek és embernek megszűnik hatalma. Az Orléans ostromáról írott misztérium névtelen szerzője pedig leírja, amint az Égben a Szent Szűz szól a franciák érdekében: „Oh fiam, szépen kérlek, ne tűrd azt, hogy a mi jó keresztény királyunk elveszítse birtokát, Franciaországot és a nemes királyságot, ő, aki olyan nemes földesúr. Ez az a királyság, mely alátámasztja a kereszténységet és a Te isteni lényeged segítségével fenntartja; másnak ott nincs keresnivalója." Maga az isteni küldött pedig hivatásának büszke tudatában közli az angolokkal megbizatását: „Tudjátok meg, hogy én Isten nevében jöttem ide, aki mindenható."

1457-ben magyar követ, Várdai István kalocsai érsek ment megkérni VII. Károly lányának kezét V. László számára. De nem Szent Johanna dícséretét zengi beszédében, hanem a francia királyét, kiért a szent leány életét adta: „Te vagy a kereszténység oszlopa és az én fenséges uram a pajzs, te vagy a legkeresztényebb ház és az én fenséges uram a védőfal". Itt találkozott össze először a francia és a magyar nemzet hivatástudata: mindkettő a kereszténység Istentől küldött védőjének tartotta magát.

De már bizonyos fokig komikus közhely gyanánt hat a missziós hit hangoztatása a századvégi udvari költők nagyhangú panegirikusaiban, így Jean Bouchetnál, ki a szerencsétlen nápolyi hadjáratáról híres VIII. Károlyt szólaltatja meg, hogy elmondassa vele a francia királyok kiválasztottságának tételét: Isten rájuk bízta az Egyház védelmét, természetes urai a Földnek. Ennélfogva Isten ítélőszéke elé idézi a gonosz olaszokat, kik keresztezni merték hódító szándékait. Az Ég bosszuló kezét helyezi kilátásba Milánó, Velence, sőt az ellenszegülő római pápa számára!

A francia-török szövetség idején már elhalkul az isteni misszió szava, bár az Egyház szónokaiban, sőt egyes franciákban is él még a keresztesek szelleme. Ezért jön magyar földre harcolni

a török ellen Mercoeur herceg, a lotaringiai ház tagja, III. Henrik sógora; gyerekkora óta vágyott őse, Bouillon Gottfried dicsőségére és Szalézi Szent Ferenc sikeres hadjárata miatt láruházza a kereszténység védőbástyájának, az Egyház sáncának híres magyar metaforáját halotti beszédében. De Bossuet, a Napkirály történetfilozófusa továbbra is Isten küldöttjének tekinti a francia királyt, mert egyrészt az eretnekek ellen harcolt kitartó buzgósággal, másrészt mert külpolitikájának egyik korszakában elengedte Magyarországra udvarának harci kedvtől lángoló nemeseit. Bossuet remekbe készült halotti beszédeiben újra hallunk a franciák győzhetetlenségéről; a nagy Condé előtt fut minden ellenség, mert így rendelte Isten, Franciaországnak és királyának védője, ki Lajost nagy műveinek végrehajtására szemelte ki. Mária Terézia francia királyné holttesténél szárnyaló lelkesedéssel fogalmazza meg újra a Roland-ének alapeszméjét a francia király apostoli hivatásáról:

> Lajos a vallás bástyája, a vallás szolgálatába állította fegyvereit, melyektől rettegnek szárazon és vizen. De gondoljuk meg, hogy ő csak azért terjeszti azt szerte a világon, mert uralomra juttatja ide benn és szíve belsejében is . . . A mi igazi ellenségeink bennünk élnek és Lajos jobban harcol ezek, mint bárki más ellen. Láthatjátok, mint omlanak össze mindenfelé az eretnekség templomai, de amit itt benn rombol le, az még kedvesebb áldozat és a keresztény ember munkája abban áll, hogy lerombolja a szenvedélyeket, melyek szívünkből bálványtemplomokat csinálnának . . . Ezért áldja meg Isten . . . Imádd hát, oh király, azt, aki győzelemre vezet és aki a győzelem keltette büszkeség fékezésére és mérsékletre tanít bennünket. *Bár nyitná fel szemeit a kereszténység és ismerné fel a bosszúállót, kit Isten küld neki!* Mert oh jaj! mily szégyen! bűneink méltó büntetése! bár a hitetlenek pusztítják a keresztény világot és egészen szívéig hatolnak belé, az mégis vonakodik emlékébe idézni a krétai segítséget, meg a híres rábai ütközetet, hol Lajos felújította a hitetlenek szívében régi véleményüket a francia fegyverekről, melyek mindenkor végzetesek voltak zsarnok uralmukra és hallatlan hőstetteik révén Ausztria bástyái lettek, holott azelőtt csak rettegést keltettek benne.

A „fameuse journée du Raab" nem más, mint a szentgotthárdi csata, hol a francia nemesség csakugyan ragyogó vitézségével döntötte el az ütközet kimenetelét a császári fegyverek javára. És a franciák fényes, de egyetlen törökellenes haditette elég ahhoz, hogy Bossuet összeegyeztesse a providenciális felfogás alkalmazásában beállott ellenmondásokat. Felejtve, hogy a pogányt I. Ferenc óta a francia királyok eresztették rá következetesen Magyarországra Habsburg-ellenes szövetségi politikájukkal, Isten büntetésének mondja, hogy a hitetlenek egészen a kereszténység belsejébe hatoltak. De eközben nagy részvéttel emlékezik meg a magyarok kimondhatatlan szenvedéseiről és — napjaink szörnyű eseményei között gyakran fordulnak meg bennünk hasonló gondolatok, — az emberi szánalom véges voltáról elmélkedik. A királyné halála, mondja, egy pillanatra megráz minket és végleg megkeményíti szívünket, melyet semmisem indít meg többé. „Talán jobban érintenek bennünket Magyarország és Ausztria bajai? Lakosaikat kardélre hányják. És még ezek a legszerencsésebbek, hiszen a fogság még nagyobb bajokat zúdít a testre és lélekre. Vajjon ezek a kétségbeesett lakosok nem keresztények és nem katholikusok-e, nem testvéreink-e, nem hús a húsunkból, vér a vérünkből, nem ugyanannak a Egyháznak a gyermekei, akiket ugyanaz az Élet kenyere táplál ugyanannál az asztalnál? Isten megtartja szavát: az ítélet a saját házában kezdődik és a ház többi népe nem reszket belé! Keresztények, engedjetek, tartsatok bűnbánatot, engeszteljétek meg Istent könnyeitekkel." Nem Bossuet-n múlott, hogy a szentgotthárdi segítség csak múló epizód maradt Franciaország és az Izlám viszonyában s ha az Egyház fiain állott volna, nem ez az egy példa igazolta volna a keresztény francia apostoli misszió állandóságát.

A szentgotthárdi csatáról, úgy látszik, széles körben terjedt el az a vélemény, hogy itt a franciák újra megmentették a kereszténységet. „Csak a legutolsó haditett emlékét akarom felidézni,

melyet Magyarországon véghez vittek, írja még 1728-ban is egy Baedeker-szerű könyv; leverték a félholdat, szétszórták erejét és fenntartották a kereszténységet, mely már-már a romlás szélén állott."

Mindamellett még napjainkban is zavarban van a francia író, ha a keresztény missziós eszme folytonosságát kell kimutatnia. Baudrillart érsek például sajátos rabulisztikával bizonyítja, hogy a misszió élt a török szövetség korában is, hiszen Père Joseph emlékezteti Richelieut a Szentföld felszabadításának kötelezettségére és Leibniz nem a német császárhoz fordult a törökellenes hadjárat tervével, hanem XIV. Lajos királyhoz, mert ő benne látta a keresztény misszió képviselőjét!

De aztán Bossuet a francia küldetéseszmének sajátos fogalmazást adott egy híres beszédében, hol a francia püspökök előtt saját gallikanizmusának hitvallását adta. Isten a gall egyházban ébresztette fel újra az apostoli szellemet, neki adta át az Egyház őrizetét és új Konstantint teremtett Clovis személyében. Szent Remig, ki őt megkeresztelte, lelki szemeivel meglátta, hogy így az Egyház új, győzhetetlen védelmezőket kapott. S Bossuet igazolva látja Szent Remig legendás végrendeletében megfogalmazott jóslatát, hogy míg a francia királyok megtartják azokat a törvényeket, melyeket ő Isten nevében előírt számukra, a római birodalom öröksége az övék lesz s a francia királyok közül származnak majd a császári méltóságra hivatott uralkodók, kik uralomra juttatják Krisztust. Így lett Franciaország a Szentszék oszlopa s a hit a francia birodalom határaival együtt növekedett: „Isten látható jelekkel mutatta meg, s ezt a következő századok is megerősítették, hogy az ő akarata, hogy a franciák hódításai az Egyház hódításait kiterjesszék."

Bossuet szerint az első uralkodócsalád nem maradt hű hivatásához; Isten elvette azt tőle és egy más családot emelt trónra. Nagy Károly csodálatos hódításai aztán megint Isten országának

kiterjesztését jelentették. Nagy Károly biztosította a pápaság függetlenségét is. Végre a harmadik családot, a Capeteket még különösebb kegyeivel halmozta el az Ég. „E család alatt Franciaország Isten szeretett és áldott királysága lett, olyan királyság, melynek felmagasztaltatása elválaszthatatlan a Szentszéktől."

A belső zavarok idején sem felejtette el Isten kedvenc franciáit. Világra hozta Szent Bernátot, ki szent élete mellett az Egyház fejének is meg tudta mondani, hogy a pápa nem a püspökök ura, hanem csupán egy közülük. Bossuet tehát még a Szentszék megrendszabályozásának missziójáit is felismerni véli Franciaország történeti rendeltetésében.

Saját korára térve megállapítja, hogy XIV. Lajos is csak az Egyházért és országáért harcol; fegyverei nyomán megnyílnak a katholikus templomok, Kálvin és Luther menekülni kényszerül előle: „és semmi sem lesz megingathatlanabb, mint egy az Egyházzal oly szorosan egyesített királyság, melyet Isten támogat". Lajos keze van hivatva arra, hogy az Egyház sebeit begyógyítsa.

Így beszél a gallikán egyház legékesebb szavú szónoka. A hang a régi, csak a moduláció új és talán még exkluzívabb mint az eddigieké, kik legalább a pápasággal szemben nem emelték ki oly élesen Franciaország képzelt missziójáit. De viszont nincs még egy francia író, kinél tisztábban jelentkeznék a francia nemzet misztikus küldetésének gondolata; világosan látható, hogy nála ez a gondolat szervesen illeszkedik providenciális történetszemléletébe, s hogy az ő szemében a franciák egyenesen a zsidók és a rómaiak nyomába lépnek az Isten választott népének és eszközének egyesített szerepében.

Mégis, a török szövetség és a császárságellenes politika következtében erősen meglazult a keresztény apostoli hivatás tudata. De ennek a misztikus politikai eszménynek nagy ellensége támadt a felvilágosodás mozgalmában is. Az a buzgóság, mely addig a francia nemzet javára működött és nemzeti feladatot látott a fran-

ciák isteni küldetésében, az első parancs ellenére új Istent csinált magának: a francia nemzet a civilizációs eszmény apostolává szegődött.

De a forradalom nagy eszmeváltozása nem tudta teljesen kiirtani a katholikus fogalmazású francia hivatáseszmét. Tovább él a katholikus írókban és mind pregnánsabb, sokszor igen művészi kifejezésre jut műveikben. Mindjárt a forradalom idején a francia restauráció filozófusa, Joseph de Maistre kifejti „Elmélkedések Franciaországról" című könyvében, sőt nála a régi gondolotak új színekben jelennek meg.

Ez a misztikus filozófus, ki minden művével az emberi dolgokban rejlő immanens isteni igazságszolgáltatást igyekszik bebizonyítani merész logikával, megkapó paradoxonokkal, azt állítja, hogy a francia forradalomban Isten és Sátán borzasztó küzdelme folyt le. A francia forradalom csoda, mert benne minden meghaladta az emberi méreteket és az emberi tapasztalatot. A nagy zürzavarban is fel lehet ismerni az isteni rendet, mert hiszen a forradalom erősebben *vitte* az embereket, mint az emberek a forradalmat. Az események túlnőttek a vezető emberek arányain, kik mind másfelé akarták irányítani az eseményeket, mint ahogy azok mentek. Egyik fejezetében, melynek „Hipotézisek a Gondviselés útjairól a francia forradalomban" címet adta, meghatározza a francia hivatás szerepét ebben a nagy felfordulásban. Franciaország eddigi keresztény missziójától eltért, tehát Isten rettentő eszközökkel vezeti vissza rendeltetéséhez!

„Minden nemzetnek, mint minden egyénnek megvan a maga küldetése, melyet el kell végeznie. Franciaország Európában valóságos bírói tisztet gyakorol, melyet haszontalan volna tagadni és mellyel a legbűnösebb módon visszaélt. Különösen a vallási rendszer élén állott és nem ok nélkül hívták királyát christianissimusnak: Bossuet e pontban nem túlzott. Már pedig, minthogy hatását arra használta fel, hogy hivatásának ellene mondjon és Európát

demoralizálja, nem kell csodálkoznunk, hogy borzasztó eszközökkel vezettetik vissza hozzá."

A bűnhödés szokatlanul borzalmas arányai bizonyítják éppen az isteni beavatkozást. S minthogy a királygyilkosság bűnéért oly sokan voltak felelősek, Isten az elégtételt nem bízhatta egyesekre, hanem maguk a bűnösök végezték el egymást között. Ezen az úton egyszersmind Isten meg is mentette Franciaországot.

Isten a franciák nagy missziójához, az európai „*magistrature*"-nak megfelelő természetet is adott és mintegy két karral áldotta meg:

„A Gondviselés, mely az eszközöket mindig a célhoz méri s a nemzeteknek és egyéneknek megadja azokat a szerveket, melyek szükségesek rendeltetésük betöltéséhez, éppen a francia nemzetnek két oly eszközt, hogy úgy mondjam, két kart adott, mellyel a világot mozgatja: nyelvét és prozelitizmusát. Ez jellemének lényege, úgy hogy állandóan szüksége és hatalma van arra, hogy az embereket befolyásolja. A francia nyelv hatalma, majd azt mondtam: egyeduralma szemmellátható; az ember legfeljebb színlelheti, hogy kételkedik benne. Ami a prozelitizmust illeti, az oly ismeretes, mint a nap: a divatárusnőtől a filozófusig ez a nemzeti jellem kiemelkedő része."

És minthogy a gallikán egyház volt a római egyház sarkköve, érthető, ha a reakció itt volt a legerősebb: az Ész istennőjének köntösébe öltözött Ellenség magát a Fellegvárat támadta. Mert Joseph de Maistre szerint a francia forradalomban könnyű felismerni a sátáni jelleget, mely azt megkülönbözteti mindentől, ami eddig volt és talán ami lesz. Ma már a bolsevizmus után talán elmondhatjuk, hogy a jövőre vonatkozó megállapítása nem áll meg.

A francia papságra tehát ebben a nagy küzdelemben roppant nagy hivatás vár. „A francia papságnak nem szabad elaludnia; ezer oka van hinnie, hogy nagy misszióra van hivatva és ugyanazok a feltevések, melyek sejtetik vele, miért szenvedett, meggyőz-

hetik arról is, hogy valami lényeges misszióra van rendeltetve." És ha ebben a csodálatos színjátékban Franciaország büntetése rettenetes arányú, az isteni védelem és kegy sem lesz kisebb.

A szavojai gróf tehát a francia nemzet missziós hitének a francia forradalomra való alkalmazásában szorosan csatlakozik Bossuethoz, kire hivatkozik is, holott egyébként a legélesebb elvi ellentétben áll vele gallikanizmusa miatt. A gallikán Bossuet és az ultramontán Joseph de Maistre egyetértenek, mihelyt nemzetük történelmi hivatásáról van szó.

A mult század irodalma látszólag állandó távolodás a katholicizmustól. A régi eszméket csak néhány katholikus író őrzi, így Lacordaire, ki Notre-Dame-beli konferenciáin emlegeti újra nemzetének örök küldetését. Joseph de Maistre gondolatát folytatva ő is azt hiszi, hogy Isten a forradalomban büntette meg a franciákat, amiért hűtelenek lettek hivatásukhoz. De Napoleon zsenije megértette, hogy Isten lehelete még nem szállott el Franciaország felől és leborult a Notre-Dameban Krisztus helytartója előtt. „Így Isten megmentette Franciaországot, felemelte mindazt, amit lesújtott; körülvette a szerencsétlenség és bűnhődés fenségével. Vajjon az a nép, mellyel így bánnak, el van-e hagyatva?" Gondolatmenetét is Joseph de Maistre idézésével fejezi be: „A vallásos szellem nem halt ki Franciaországból, hegyeket fog még felemelni, csodákat véghez vinni."

A század végén beköszöntő katholikus renaissance, melyben a francia irodalom legnevesebb írói tünnek fel, új életre keltette a nemzeti és vallásos eszme egyesített misztikus imperialista fogalmazását is. Jacques Rivière, a „Nouvelle Revue Française" első szerkesztője, ki német hadifogsága alatt tért vissza a katholicizmushoz, hadifogolyjegyzeteiben egy új, Pascal módjára gondolatokra tördelt apologetikát hagyott ránk, hol ezt írja saját nemzedékéről: „Az emberekben megvan az a hajlam, hogy összekeverjék a magasabb érzéseket, ha magukban felfedezik azokat. És igyekeznek bebizo-

nyítani egységességüket, kölcsönös függésüket. Így igen nemes szellemek, kik keresztények s egyszersmind hazafiak voltak, oda jutottak, hogy a kereszténység ügyét Franciaország dolgával azonosítják. Sőt egyesek, — például Péguy, — Franciaország iránt érzett szeretetük révén tértek vissza a katholicizmusba (v. ö. Psichari). Péguy Jeanne d'Arc-kultusza, finom érzékenysége mindazzal szemben, ami valóban mélyen keresztényi a francia történelem, művelődés, sőt a francia földrajz bizonyos jelenségeiben, az a régi mondás, hogy Franciaország az Egyház legidősebb leánya, elhitették vele, hogy ha érte harcol, egyúttal hitéért harcol." A háborúban elesett Péguy, a rekatholizáló irodalom egyik vezető szelleme, csakugyan a szocializmusból tért át a tradicionalista katholicizmushoz. Az ő kedélyes, naivság pózában beszélő és francia észjárású Atyaistene és Szűz Máriája, valóban francia Atyaisten és Szent Szűz; Szent Johanna pedig, kiről annyi verset, prózát, drámát és misztériumot írt, szimbolikusan képviseli az ő történetfilozófiáját, mely a domrémy-i parasztlányé is: a francia nemzet Isten választott népe, s úgy beszél vele, mint legbizalmasabb családi körben a családfő szokott. „Oh te egyetlen nép, ki szembe nézel. És aki szembe nézel a szerencsével és a megpróbáltatásokkal, sőt a bűnnel is. És aki még velem is szembe nézel. Ez az őszinteség és az igazság vágya... Bosszantó, mondja az Isten. Ha nem lesznek már ezek a franciák és csinálok valamit, nem lesz senki, aki megértse. Oh, népem, a föld népei téged könnyelműnek mondanak, mert te fürge nép vagy. A farizeus-népek könnyelműnek mondanak, mert te gyors nép vagy. Te már megérkeztél, mikor még a többiek még el sem indultak. De én téged megmértelek és nem találtalak könnyűnek. Oh, nép, ki a katedrálist feltaláltad, nem találtalak téged könnyűnek a hitben. Oh, nép, ki a kereszteshadjáratot feltaláltad, nem találtalak könnyűnek a szeretetben. Ami a reményt illeti, arról jobb nem is beszélni, az csak nekik terem. Ilyenek a mi franciáink, mondta Isten. Nem

hibátlanok, az egyszer bizonyos. Még több hibájuk van, mint a többieknek. De minden hibájukkal együtt jobban szeretem őket, mint a többit együtt, akikben határozottan kevesebb hiba van. Szeretem őket, úgy amint vannak. Már pedig ezek a franciák, úgy amint vannak, az én szolgáim. Ők voltak, ők lesznek mindig az én legjobb kereszteseim. Kereszteshadjárat pedig mindig lesz." A kereszteshadjárat, miről Isten beszél, az a néha indiszkrét vágy, hogy sok dolgot, ami rosszul megy a világban, saját szellemi habitusa szerint nézzen és az a szükséglet is, hogy rendet csináljunk a más házában, ha tudjuk, hogy igazságtalanság és kegyetlenség lakik ott. És végül az az égő vágy, hogy áldozatot hozzunk egy eszméért, amikor látható küzdelem indult meg az eszmények különböző változatai között. Ezt a magyarázatot egy tekintélyes francia filológus teszi hozzá Péguy isteni monológjához s mint igen jellemző önvallomást a francia prozelitizmusról minden kommentár nélkül közöljük.

A másik jeles író, kit Rivière említ és aki szintén a világháborúban esett el, Ernest Psichari, Renan unokája. „A centurio utazásá"-ban írta le megtérésének lelki történetét. Jacques Maritain jelen volt ünnepélyes hitvallásán s azt állítja, hogy Psichari nem hazaszeretetből tért meg, hanem mert felismerte a francia történelemben működő isteni csodát. „Nem Franciaország politikai hatalmát tekinti ő, hanem rendeltetését és a lelki valóságot, a mélyen rétegező csodát, mely benne rejlik; elfogadja, hogy Franciaország a nemzetek között a szellem őrzője és kincstárosa és a világ reménye; oly meggyőződés ez, melyet nehéz matematikai pontossággal megállapítani és lehet tetszés szerint elfogultságnak tekinteni, de minden francia többé-kevésbbé tudatosan hordja a lelke mélyén és Psicharinál az evidencia értékét ölti fel; ő a szíve vérével fizette meg."

Jacques Maritainnek is ez a meggyőződése. Franciaország Isten tartaléka a nemzetek között. Minden baj ellenére, ami érte, mégis

meg kell találnia egyszer erejét. S ezt a világ mai állapota bizonyítja a legvilágosabban. „Ami különösen Franciaországot illeti, bármilyen nagyok is a bajok, melyeket egy ideig el kell viselnie, egy nap meg kell, hogy találja újra erejét. Ezt a világ jelenlegi képe villámló fényességgel mutatja és az Anyaszentegyház már régóta tudja." És X. Piusnak a francia bíbornokokhoz írott levelére hivatkozva megtalálja a francia missziós hit legmagasabb approbálását. A Szentatya megjósolja levelében, hogy Franciaország egyszer még megjárja Saulus útját s mikor majd kérdi, mitévő legyen, Isten ezt fogja mondani: „Kelj fel, mosd le a szennyet, mely megrontotta képedet, ébreszd fel kebledben elszunnyadt érzelmeidet és szövetségünk pactumát és menj, Te, az Egyház legidősebb leánya, *nation prédestinée*, kiválasztott edény, menj s hordd, mint a multban, nevemet a föld minden népe és királyai elé!" Ugyancsak X. Piustól származik a francia publicisták által sokat idézett mondás: „A természetfölötti mindenütt megvan a világon, de különösen Franciaországban él". Szent Johanna boldoggáavatási dekrétumában meggyőződését fejezi ki, hogy Johanna valóban Isten küldötte volt és hogy Isten mindenkor különös szeretetével halmozta el a nemes francia nemzetet. A szenttéavatással pedig újabb tanuságát adta annak, hogy némileg magáévá teszi a francia küldetéshitet, hiszen Szent Johanna annak ékesszóló szimboluma.

A világháború alatt ez a keresztény missziós szellem egyesült a civilizáló hivatás gondolatával és a létért való küzdelemben újra felmerül a hit, hogy a francia nép nemcsak az igazságért és az „elnyomott népek" szabadságáért küzd, hanem magáért a kereszténységért. A Sorbonne-i templomban Weerts J. J. képe öldöklő angyalt ábrázol, mely harcra lelkesíti a francia katonákat, mögötte Krisztus maga száll le a keresztről, hogy elátkozza a már földön fetrengő Ferenc Józsefet és ennek nyakát fogó Vilmos császárt (mellettük legyilkolt csecsemők és anyák holttestei). A felírás

pedig: „La France soldat de Dieu" (Franciaország az Isten katonája).

A világháború katholikus katonáinak levelezésében inkább a tiszta áldozateszme fordul elő a legsűrűbben. De Barrès, ki e leveleket közli, a régi eszme folytonosságáról beszél. „Franciaország mindig kiváltságos helyet foglalt el az Egyházban és a pápák sokszor hirdették, milyen rang jár ki a mi hazánknak. De jogcímeink és szolgálataink soha nem voltak nyilvánvalóbbak mint ma. A katholikusok számtalanszor gondolhatták, hogy mikor Franciaországot védelmezik, az Egyházat védik; soha nem teljesítették jobban e feladatukat. Miért? Hogyan? Istenről alkotott tiszta fogalmuk értelmében. Csak egy Isten van; a francia és német katholikusok egyaránt vallják, de többféleképpen lehet felfogni. Ezt eléggé lehet látni ebben a háborúban. És a francia katholikusok joggal mondhatják, hogy azért harcolnak, hogy a világot megmentsék a németek Istenétől, ettől a durva és helyi elemekkel vegyített Istentől."

Clovis király óta, mikor Szent Remig útján a római katholicizmus szerződést kötött a frank néppel, megszakítás nélkül él ez az optimista és tevékenységre izgató hit a hívő lelkekben és nyert állandóan igen világos fogalmazást a francia irodalomban. A középkor egységes világnézete idején a nagy eposzíró, a keresztes-hadak költői, a szent parasztlány és a királyi költő egyaránt hisznek az Isten különös kegyelmével és hivatásával kitüntetett Franciaországban, a gallikán Bossuet és az ultramontán Joseph de Maistre közösen adják át ebbeli meggyőződésüket a liberális katholicizmus vezérének, Lacordaire-nek, a legújabb katholikus írógenerációnak és a háborús publicisztikának.

5

AZ EMBERISÉG FÁKLYÁJA

A FRANCIA forradalomban nemcsak a dinasztia semmisült meg, hanem a hozzá fűződő eszmekör is lomtárba került, legalább egy időre. A francia király volt a keresztény misszió hivatott apostola, vele együtt sírba szállott a francia nemzet nagy többségének lelkületében a keresztény elhivatás tudata is. A felvilágosodás százada különben az Egyházzal és tanaival együtt már hosszú idő óta fúrta, robbantotta szellemi aknáival az apostolság eszméjét.

A francia prozelitizmus azonban új érvényesülési teret keres s meg is találja a forradalmi ideológiában. Ez az új eszmény így hangzik: Franciaország az emberi jogok kijelentésével a világnak példát adott arra, hogyan lehet érvényre juttatni a józan ész és természet törvényeit. Bár a józan észnek elég az evidencia, hogy minden országban létrehozza ezt az eszményi állapotot, a köztársaságot és feldöntse a királyi trónusokat, a francia nemzet mégis lelkesedéssel megy a zsarnokok elleni háborúba, hogy felszabadítsa a világ népeit.

Az egyetemes példaadás kötelezettségére hivatkozik például Rabaut de Saint-Étienne, mikor új közoktatási tervezetét bemutatja a konventnek. A francia közoktatásnak olyannak kell lenni, hogy abból egyszerű logikával következzék az egész emberiség felszabadulása: „Egy jó közoktatáselméletnek (ma úgy mondanák: kultúrpolitikának) szükségessége azon az igazságon alapul, hogy az ember határtalan tökéletesedésre képes, hogy tökéletesedése a

világosság mértékétől függ, melyet megszerez; hogy minél felvilágosultabbak és minél általánosabban felvilágosultak lesznek az emberek, annál jobb a kormányzat; hogy minél felvilágosultabbak lesznek, annál jobban megismerik a Szabadság értékét és annál jobban meg is tudják majd őrizni; hogy minél jobban hozzáférhetővé tesszük mindenki számára a világosságot, annál jobban megmarad az egyenlőség az emberek között. Így hát ti a népeknek biztos és igaz világossággal tartoztok és olyan tanítási módszerekkel, melyek a legalkalmasabbak arra, hogy határtalanul elterjeszthessük azt." Franciaország ezután tehát a világ tanítómestere, mert ő a leghaladottabb közöttük, a világosság ott van legjobban elterjedve. Így a francia közoktatásban olyan módszereket és eszméket kell alkalmazni, hogy természetszerűen áradjon szét a világon az igazság és a világosság! De ugyanakkor egyenesen felhívják az európai nemzeteket, hogy kövessék a francia példát. A VI. Piusz pápához írt nyílt levél szerzője szerint maga Isten beszél a franciákból, mert Isten a józan ész és a természet: „Mily fenséges látvány, hogy Európa első nemzete mint egy ember felkel és odakiáltja a világnak: én szabad vagyok és azt akarom, hogy az emberi nem velem együtt szabad legyen! Népek! bármily éghajlat alatt éltek, keljetek fel, rázzátok le a hiszékenység, a tévedés, a babona és a zsarnokság láncait. Ismerjétek meg jogaitokat és erőtöket. Az örök ész, az igazság, a természet, Isten beszél hozzátok. Legyünk mind testvérek . . ." Az emberi jogok kijelentése egy nap úgyis az emberiség katekizmusa lesz és hiába próbálják megakadályozni a zsarnokok, Franciaország a népeket jogaikhoz juttatja előbb-utóbb. Kaunitznak az utazást is el kellene tiltania az osztrákoknak, mert elég, ha valaki Franciaországba jön, hogy lelke és szíve megteljék a szabadság szeretetével, a rabszolgaság és a zsarnokság gyűlöletével. A francia földön kialakult igazságból új nap kerekedik, mely elszórja fényét a földkerekség minden táján és az embereknek nem áll hatalmukban, hogy ezt az új égitestet kioltsák . . .

De a franciákat határozottan bosszantja, ha azt merik róluk állítani, hogy ők a népek bíráivá tolják fel magukat. Nem, a franciák csak ellenségeik, a zsarnokok alattvalóinak adják vissza szabadságukat és elszakítják azokat a szerződéseket, melyek igazságtalanul megkötik őket; a szabad népek között aztán már csak az igazság és testvériség uralkodik! Kiáltványaikban, melyeket a külföldi népekhez, svájciakhoz, belgákhoz, szavojaiakhoz intéznek, minduntalan hangoztatják, hogy a franciák csak a zsarnokok ellen viselnek háborút és hogy testvéri szeretettel ölelik keblükre a többi nemzetet, ha lerázta a zsarnokság igáját.

Ez a republikánus imperializmus, mely többek között Szavoja, Belgium és Nizza annektálására vezetett, különösen megkapó, mikor harcra buzdít, fegyverre szólít és végcélul az emberiség felszabadítását tűzi a köztársaság katonái elé. Dumouriez tábornok maga is állandóan használja jelentéseiben ezt a frazeológiát: seregeivel a királyokat támadja és megmenti a népeket a zsarnokságtól, Montesquiou tábornok pedig kijelenti a szavojaiaknak, hogy vérző szívvel tör be hozzájuk, de hiszen csak egy szabad nép testvéri érzését jött kínálni és zsarnokaitól megszabadítani őket. Cambon kidolgoz egy általános tervezetet a meghódított területekhez intézendő proklamációk számára, s itt mintegy klasszikus formában összegezi a republikánus hivatás tételeit: „Testvérek és barátaink! Kivívtuk a Szabadságot és meg is tartjuk számotokra: egységünk és erőnk kezeskedik érte. Mi lehetővé tesszük, hogy élvezzétek ezt a felbecsülhetetlen kincset, mely mindig a tietek volt és melyet elnyomóitok bűnös módon elraboltak tőletek. Mi azért jöttünk, hogy elkergessük zsarnokaitokat; ők elmenekültek. Mutassátok magatokat szabad embereknek és akkor megvédünk bosszújuktól, terveiktől és visszatérésüktől." Csak néha riad vissza egyik-másik lelkiismeret a hódítás tervétől, észrevéve az elvek és tények közötti ellenmondást, mint például Lasource, a konvent tagja, ki azért ellenzi Nizza annektálását, mert a franciák nem a föld legyőzői

akarnak lenni, hanem az emberi nem jótevői; nem leigázni, hanem felszabadítani akarnak. Még Napoleon is azzal igazolja az egyiptomi hadjáratot katonái előtt Toulonból keltezett proklamációjában, hogy a szabadság szelleme, mely megszületése óta a francia köztársaságot tette Európa döntő bírájává, azt kívánja, hogy a tengerek és a legtávolabbi népek sorsáról is döntsön.

A forradalmárok őszintén reménykedtek abban, hogy a józan ész és a természet szava előbb-utóbb valamennyi népben megszólal és elkergeti a zsarnokokat. A XVI. Lajos pörében kiküldött bizottság előadója, Mailhe foglalkozik az uralkodó személyének sérthetetlenségi tanával és felteszi, hogy Ferenc császárnak egy szép nap az osztrák és a magyar nép is kellemetlen dolgokat fog még mondani: „Ha az osztrák nép, ha a magyar nép is felkelne és így szólna II. Ferenchez: Nem elég, hogy örökössé tetted felettem az ősök zsarnokságát, még meg is támadtad a szabadságot saját hazájában! A franciák kijelentették, hogy ők valamennyi népnek barátai és te az ő gyűlöletüknek, utálatuknak tárgyává tettél minket. Hogy a szabadság hozzám is el ne jusson, száműzni akartad az egész földről. Te prostituáltad készleteimet és véremet e terv végrehajtásában. Arra kényszerítettél, hogy megvédjem a zsarnokok ügyét a Nemzetek ügyével szemben. Te gyáván megsértetted a nemzet jogait, az emberek jogait, a népek örök jogait és nem maradt más számodra, mint a balsikerű merényletek szégyene. De azt hiszed, hogy most álmomból felébredve, tovább is osztozom gyalázatodban? Le kell mosnom a gyalázatot, mellyel te engem a franciák és az összes nemzetek szemében beszennyeztél és csak a te véredben moshatom le. Kérdem tőletek, Polgártársak, hiszitek-e, hogy Magyarország zsarnokának joga lett volna a nemzeti igazsággal az ő sérthetetlenségének fantómját vagy a zsarnokok bűneiről némán hallgató írott törvényeket szembeszegezni?" A magyar viszonyok ismeretében állíthatjuk, hogy a magyar szellemi elitben csakugyan sokan gondolkoztak így akkorá-

ban; Martinovich és társainak feje még nem hullott a porba és a francia forradalomért lelkesedő ifjúság sem senyvedt Kufstein-ban. Nem hisszük azonban, hogy a Konvent jelentéstevőjének bárminemű bizonyíték lett volna kezében, hogy ilyeneket képzeljen a magyar közhangulatról: elég volt neki az a határtalan bizodalom, melyet a forradalom eszméinek propagatív erejébe vetett: Isten, természet, józanész beszél belőlük az emberiséghez és a magyarok is csak olyan nép mint a többi...

A népek felszabadításán túl végső cél a népek testvériesülése és az örök béke. A franciák második nemzeti indulója, Marie-Joseph Chénier „Chant du Départ"-ja ezzel a két sorral zárul:

A franciák meghozzák a világnak
A békét és a szabadságot.

Dumouriez tábornok győzelmi jelentései közepette írja a Konventnek, hogy ez az utolsó háború a földön, mert a Konvent alkotmányozó munkája végleg megalapozza a nemzetek boldogságát és testvériségét. A világháború alatt a francia szocialisták leveleiben és frazeológiájában találjuk meg ugyanezt a boldogító tudatot...

A népszabadító hivatás zengő harsonája közben csak ritkán hallani szkeptikus hangokat. Így Grégoire kételkedik az Egyetemes Köztársaság lehetőségében, mert hiszen a népek különféle klimák alatt élnek és ugyanezért tartja veszedelmesnek Szavoja annektálását, mert más szellemű lakossága esetleg veszélyezteti a francia köztársaságot is. Az „Egyetemes Köztársaság" politikában szerinte ugyanaz, mint a bölcsek köve a fizikában. A Danton-párti Robert a konvent nagy tetszése mellett követeli, hogy a francia törvényhozás felejtse el egy-egy pillanatra a világegyetemet és hallgasson a nemzeti önzés szavára, mert hiszen ő szeret minden szabad embert, de jobban szereti a szabad franciákat, mint a világ minden többi népét. De az efféle elvész a világegyetemre

vonatkozó proklamációk, határozatok és remények közepette és mikor Robespierre egyszer azt javasolja, mondja ki a Konvent, hogy elvben egyetlen nemzet sem választhat magának királyt, csak egy kis ellenzék morog és egyetlen hang mer megszólalni: „Utaljuk át a nemzetek egyetemes kongresszusához!" De Robespierre javaslatában annál inkább benne van a francia forradalmi prozelitizmus szelleme, mely a többi nemzetről szinte birtokon belül kíván határozni. Csak mikor Anglia, Spanyolország és majdnem egész Európa kézzel-lábbal kezd védekezni a forradalmi propaganda offenziv szelleme ellen, jelenti ki Robespierre, hogy a fegyveres misszionáriusokat nem igen szokták kedvelni és javasolja Danton, hogy a Konvent ne avatkozzék bele más országok kormányzási formájába.

Ebben a légkörben alakul ki az a hit, hogy Franciaország a világ vezető világossága. David, a forradalom művészeti diktátora jelenti a Konventnek, hogy egyik tanítványa, Chinard Rómában börtönbe került, szobrait lefoglalták, mert látható volt rajta, amint a Szabadság Franciaország géniuszát megkoszorúzza, amint Jupiter lesújt az Arisztokráciára és a Vallásra, kik alulról tartják Franciaország szellemét (a vád szerint Franciaország tapos rajtuk). A francia géniusz lába pedig felhőkön pihen és feje körül sugarak mutatják, hogy ő a világ világossága. Az Angyalvárba zárt fiatal római ösztöndíjas elsőnek fejezte ki a plasztikában a keresztény missziót felváltó új világboldogító hivatáseszmét, mely valóban a felhőkbe röpítette a francia géniuszt.

A nagyszívű, mindig igazságért harcoló s ezért a világot vezető francia szellem tétele is e lelkes kornak a terméke. Isnard fogalmazza meg a század eszményét, az eszményekért lelkesülő, nemes erkölcsű franciát, ki a szabadság gyermeke: „A francia lett a világegyetem legkiválóbb népe; viselkedése méltó legyen hát új rendeltetéséhez. Mint rabszolga rettenthetetlen és nagy volt; mint

szabad lehet-e gyenge és félénk?... Minden népet testvérének tekint, tiszteli nyugalmát, de ugyanazt megköveteli tőle is; nem sérteget másokat, de nem tűr és nem bocsát meg semmiféle sértést; nem vonja ki kardját, csak ha az igazság szava hajtja, de nem teszi vissza hüvelyébe, csak a győzelem hangjai mellett, lemond minden hódításról, de legyőz mindenkit, aki őt akarja meghódítani; híven megtartja kötelezettségeit, de kényszerít másokat, hogy azok is megtartsák az övéket; nemes és nagyszívű minden tettében, de rettenetes, ha jogos bosszúját állja; szóval mindig kész harcolni, meghalni, sőt eltűnni a föld kerekségéről, hogysem újra láncokba engedje verni magát: ilyennek kell lennie, azt hiszem, a szabaddá lett franciának!" A Nemzetgyűlés pedig mámoros lelkesedésbe tör ki, mikor a következő harcos évek eszményét idézi fel, mondván, hogy ha a külföld háborút kezd a franciák ellen, a franciák megváltoztatják a világ képét és megremegtetik a zsarnokokat trónjukon!

Az új francia civilizációs eszményt örökségképen megkapja az egész XIX. század. Tudjuk, hogy az újkor hitvallása, a haladáseszmény a felvilágosodás és a forradalom terméke. Franciaországban ez az eszmény nemzeti színezetet ölt: e szerint míg az emberiség a teljes világosság és örök béke felé halad, a francia nemzet jár elől a világosság fáklyájával. A forradalomban az emberiségnek mutatott utat, de más területeken is mindig ő az, amely keres, kutat, lázasan küzd, gondolkozik az emberiség jövőjéért, mert természetében van az idealizmus. A francia nép az emberiség esze és lelkiismerete. Ez az optimista öntudat a forradalom idején csak az általános politikai felszabadulás eszményében nyilvánult meg. Teljes formát azonban csak a francia romantika liberális korszakában kap, mikor már nagy költők versenyeznek abban, hogy lelkük egész melegét, képzeletük teljes erejét és lírájuk szárnyaló lendületét állítsák a francia haladáseszme öntudatos kijelentésének szolgálatába.

A júliusi forradalom különösen nagy erővel támasztotta fel a nagy forradalom ideológiáját és gyújtotta fel a költők lelkesedését. Victor Hugo végtelenségre beállított képzelete előtt hatalmas távlatok nyílnak meg és nagyszerű jövővel bíztatja a fiatal franciákat, kik előtt egy „tiszta és békés század nyílik meg, mikor is minden napnak meglesz a maga hódítása s emeletről-emeletre nő, mint a tenger, az ellenállhatatlan szabadság!" Óriási apák példájával biztatja őket:

> A megfélemlített nemzetek örökükbe fogadtatták magukat. Olyan háborút viseltek, hogy a föld minden nemzete Franciaország nevét vette fel, elhagyta omladozó multját és csoportosan húzódott Napoleon árnyékának védelmébe.
>
> A ti lelketeket nem kisebb becsvágy fűti. Tegyetek szabaddá minden gondolatot és királynévá minden nemzetet; mutassátok meg az árnyékban a szabadságot azoknak, akik a sötét éjben laknak. Menjetek, világítsátok az utat, vezessétek az egységes menetet és a fenséges cél előtt kettőztessétek meg az emberi nem lépteit!

Beszédeiben minduntalan visszatér erre a témára. Franciaország tartja mindenkor a nemzetek fáklyáját. Franciaország lesz maga Európa, az átszellemült Franciaország maga az emberi világ. Sohasem önmagáért, hanem mint a jó anya gyermekeiért, a nemzetekért dolgozik. Tudományban a pozitiv ismeretet, az igazat, filozófiában a természetet, a törvényben a jogot állítja vissza. S míg Lengyelország önzetlenül vállalta a civilizáció védelmét a barbársággal szemben, addig Franciaország a homályt oszlatta széjjel; „a francia nép Európában a műveltség misszionáriusa volt mindig, a lengyel a lovagja." Ha Franciaország beszél, a világ hallgatja; olyan tekintélye van a világ előtt, mint a pápának. Ezt a hatalmasra megnőtt nemzeti öntudatot elsősorban a liberális forradalom táplálta, de most már a forradalom szuggesztiv erején túl a világboldogító szociológiai elméletek burjánzása, a párizsi szellemi élet rendkívüli lüktetése is érzik az önbizalom időszaki megnyilatkozásaiban. A civilizációs eszmény mindjobban gazdagodik, a fel-

világosodás „világa" mind több tartalmat nyer. Franciaország nemcsak a szabadság, hanem az Eszme menedéke. Minden olyan eszme, mely az emberiség javát célozza, a franciáktól indul ki.

> Oh, téged megalázni nem könnyű, Franciaország, nemzetek csúcsa! Téged, kit az Eszme menedékül választott, te forradalmak anyja! A dolgokon, melyekhez Te csinálod az öntőmintát, az egész mindenség dolgozik sűrű tömegekben; a te heved lüktet ereiben; gőgösen engedelmeskedik neked; ő megy, kovácsol, próbálkozik, alapít; Te gondolkozol, komolyan és termékenyen ... Franciaország a világ feje, ciklóp, kinek Páris a szeme!
>
> Téged szétrombolni? — esztelen dőreség! Bűn, őrület, szentségtörés! Annyi, mint kiölni a gondolatot a jövő emberiségből, mint megvakítani a nemzeteket! Mert azon az úton, melyet Te építesz, minden népnek egyesülni kell; az idők szelleme változik a Te szavadra, minden mi születik, alattad sorakozik! — Kinek támadna az a különös gondolata, hogy lefejezze a jövendőt?
>
> A Te szádat betömni? — Királyok! Isten maga bizonyítja nektek nemsokára, hogy ez a század egy súlyos kérdés, melynek egyedül Franciaország bírja titkát ...

Nincs még egy eszme, melyben annyira egyetértenének a liberális kor franciái mint abban, hogy Franciaország nem valami zárt nemzeti világ, hanem minden szellemi törekvése egyúttal az egész világért van, az egész emberi nem helyett gondolkozik. Az egész nemzedék ebből merítette lelkesedését. Lamartine az önzetlen francia idealizmus mögött épp úgy felismeri az Isten szavát, mint Joseph de Maistre az ördögét:

> Anglia szelleme ügyes és gőgös; Franciaországé szeretetreméltó és ez az ereje. Maga is könnyen elcsábítható és ő is könnyen elragadja a népeket ... Franciaország második géniusza szíve; szétszórta gondolataiba, írásaiba, mint nemzeti tetteibe. Ha a Gondviselés úgy akarja, hogy egy eszme lángba borítsa a világot, akkor egy francia lelkében gyújtja meg ... Úgy látszik, mintha valami gondviselésszerű ösztön Európa egész figyelmét a látóhatár egyetlen pontja felé irányította volna, mintha a mozgás és a fény csak onnan indulhatott volna ki.

Bár a liberális költő- és írónemzedék csak a nagy forradalom hivatástudatát folytatja, az egyéniségek korában mindig több szín és egyéni íz, költői kép és megkapó fordulat és talán több tartalom is keveredik a francia civilizációs misszió öntudatának különféle nyilatkozataiba. Michelet francia himnuszaiban a nemzeti büszkeség valóságos orgiákat ül s ezt a hallatlanul felfokozott önimádatot főképen a civilizációs hivatás tudata táplálja. Franciaország jár a népek élén, mert mindig olyan eszményért hozott áldozatot, mely az egész emberiség javát szolgálja. Mint frenetikus demokrata és a liberális forradalom szellemi gyermeke, Michelet természetesen a nagy francia forradalomban találja meg az emberi nem apostolainak legnagyobb tettét. Mikor a Bastille bevételét mondja el, felkiált: „Oh Franciaország, meg vagy mentve! oh világ, meg vagy mentve." A liberális nemzedék gondolkozásához híven nagy örömmel állapítja meg, hogy a francia népet nemes szociális ösztöne hajtja, hogy mindig a világszabadsággal, a legtávolabb eső népek bajaival törődjék. „Az egész emberiség visszhangzik benne". S ezt a felfogást visszaveti a régi időkre: a testvériség hagyományát ismeri fel Szent Lajos, Szent Johanna és a forradalom tábornokainak szavaiban, tetteiben, úgyhogy az egész francia történelem egy nagy civilizációs áldozattá válik a nagy fantáziával megáldott történetíró ítéletében. „Ha fel akarnók halmozni mindazt, amit az egyes nemzetek vérben, aranyban és mindennemű erőkifejtésben elköltöttek olyan önzetlen dolgokra, melyek csak a világnak használtak, Franciaország pirámisa az égig érne . . . És a tietek, oh nemzetek, kik mind itt együtt vagytok, oh, a tietek, a ti áldozataitok halmaza egy gyermek térdéig érne fel. A ti ügyetekért áldozott számolatlanul. És mikor semmije sem volt, azt mondotta: Se aranyom, se ezüstöm, de amim van, odaadom. És akkor odaadta lelkét. Ami életet ad a világnak, az Franciaország lehelete, története minden szakában . . . Valamennyi nemzet között ő az, aki saját érdekét és sorsát az emberiségével

összekeverte". Kisajátította magának az önfeláldozást, az áldozatot és megalapította az egyenlőség evangéliumát. S Michelet büszke megállapításait, fölénytudását az a keserű tudat is emeli, hogy az emberiség Franciaországot egyedül hagyta, mikor ő érette küzdött és szenvedett.

Ugyanez a véleménye különben Louis Blanc-nak is a francia forradalomról. A francia nép patakokban ontotta vérét az emberi nem ügyéért és utolsó csepp véréig védelmezte minden nép ügyét minden nép ellen... Edgar Quinet is azt tartja, hogy Franciaország a világ dicsőségéért, az emberiség és műveltség eszményéért sorvasztja magát. Victor Considérant hosszasabban fejti ki, hogy a franciákat sohasem a hódítás lelkesítette, hanem az igazság, az emberiesség szeretete; mindig a gyengék pártjára állt, minden nemzet pártját fogta, mely szabadságáért harcolt s ez jellemének természetes nemességéből folyik. Az ő politikája egyenlő az emberiség politikájával. A gyengék pártfogásának hiedelme is a liberális forradalmi szabadságmozgalmakkal függ össze, az „ancien régime" alatt hasztalan keresnénk ilyen értelmű dicsekvéseket. De ez aztán annál keményebben begyökeresedik a közvéleménybe, legújabb időben azzal a csalódott érzéssel együtt, hogy Franciaország mindig a rászedett „bonne dupe" szerepét játszotta nemeslelkű akcióiban.

A liberális nemzedék tehát a francia forradalomból indul ki, mikor a francia nemzet önfeláldozó idealizmusát magasztalja; ekkor állapodott meg ez az eszmekör, mely ma is él a francia köztudatban. Más népek őstörténetükben keresik nemzeti mítoszukat, öntudatukat erősítő romantikájukat, a franciák történeti romantikája, mellyel igazán összefüggésben érzik ma is magukat, a nagy forradalom. Egy napjainkban megjelent szatira hőse, a radikális képviselő választói előtt követeli a forradalom előtti történelem tanításának eltörlését, mert hiszen „e korban csak parókás és szalagokkal felcicomázott emberekről van szó, kiket

királyoknak és hercegeknek neveznek és kiknek sokszor utálatos, de mindig erkölcstelen kalandjai a köztársasági Franciaország erényét megbotránkoztatják." A paródia csak kis mértékben túloz: a hivatalos Franciaország a francia forradalom „nagy elvei"-ből állította össze katekizmusát és nem érez immár semmi közösséget az „ancien régime" történeti folyamával.

Így az a hiedelem, mely a forradalom óta lejátszódott eseményekben a franciák örök idealizmusát ismeri fel, a modern francia öntudat szerves részévé lett. Michelet, Victor Hugo ditirambusait az iskolában olvassák, szuggesztív képeiken át a francia gyermek korán megjegyzi magának, mily óriási szolgálatokat tett nemzete az emberiségnek s az mily hálátlan volt iránta . . .

Az emberiség vezetésének önzetlen, önfeláldozó missziója és az örök francia idealizmusba vetett hit a század legmakacsabbul visszatérő gondolata, mellyel tudományos értekezésekben, alkalmi cikkekben, megemlékezésekben, beszédekben, költeményekben számtalanszor találkozunk mind a mai napig. III. Napoleon alatt írja Montégut, a liberális „Revue des Deux Mondes" kritikusa tanulmányát a francia szellemről, ahol megállapítja, hogy Franciaországot a világ minden nemzete az eszmények letéteményesének tekinti. „Mintha valami írott szerződés lett volna közöttünk és köztük, melyet elszakítottunk (célzás az államcsínyre), egy igéret, melyet nem tartottunk meg." S ez annyit jelent, hogy egyedül a francia az a nemzet, mely képes szellemi áldozatra, egyedül ő áldozza fel nyugalmát az igazság győzelméért. A világ mindig tőle várja, hogy érette cselekedjék. „A francia nemzet a par excellence idealista nemzet; kísérletei és forradalmai a legeszményibb célra törtek és egész története ezt az állandó és dicső törekvést árulja el." Természettől fogva az eszményi célok lelkesítik és még atheizmusában, forradalmiságában és utópiáiban is mindig az eszmény lelkesítette. A lovagi eszményt ő hozta létre, a keresztény eszméért harcolt otthon és a kereszteshadjáratokban s

irodalma mindenkor a tiszta eszmék szolgálatában állott. Montégut bizonyára a felvilágosodás irodalmára gondol, mikor azt állítja, hogy a francia irodalom praktikus témákon át mindig a jövőt akarta formálni és hogy mindig az eszményi síkon marad, az ész tiszta produktuma. Végül Montégut egy sajátságos szóval a francia szellemet „katholikus"-nak nevezi, vagyis mindig egyetemességre törekvőnek: ezt az egyetemes eszmét fegyverrel is igyekezett más népekkel elfogadtatni, egyetemes Egyházat, egyetemes zsinatot, egyetemes monarchiát, a népek egyetemes Szent Szövetségét, egyetemes testvériséget hirdetett. Az 1848-as forradalom volt talán a legutolsó megnyilvánulása ennek a „katholikus" szellemnek, mert ez volt a legabszolutabb, anyagi kötelékektől legelvontabb alakja.

Tömérdek merész általánosítás, túlzás és naiv megítélés van e meghatározásban, de bizonyos, hogy még ilyen részletes elemzését senki sem adta az úgynevezett francia idealizmusnak. A liberális század szelleme itt megkísérelte, hogy a nemzet egész multját a maga képére és hasonlatosságára alakítsa át.

A világháború alatt és után több kísérlettel találkozunk, hogy az egész francia irodalom történetében is bizonyítást nyerjen az emberiség nevelésének célzata; a francia irodalom ilymódon nem volna más, mint a nagy műveltségi misszió irodalmi megjelenése. Victor Giraud szerint minden francia író ezt a célt szolgálja; a külföldről, másoktól átvett anyagot „humanizálja", megtisztítja, igazzá emeli és az emberi természethez idomítja. Léon Polier részletesen fejti ki, hogy a francia valamennyi irodalom között a legemberibb. Kerüli a misztikust, az érthetetlen szimbolizmust (Rimbaud! Mallarmé!) és megmarad a tiszta intellektus területén, mert célja mindig az emberiség felvilágosítása; ő adja meg minden gondolatnak legáltalánosabb érvényű alakját.

De ebben a háborús atmoszférában legérdekesebb kísérlet a különben mindig objektív ítéletre törekvő Lansoné. Mikor a

visszahódított Strassburg egyetemére hívták előadni, a „hódító germán szellem" ellentétét, a tiszta idealizmust mutatta ki a francia irodalom egész fejlődési folyamatában. Erőltetés nélkül persze ez se megy, de Lanson kísérlete kitünően tanusítja a francia műveltséghivatás szívósságát. Így hámozza ki a történeti módszer nagy mestere a Roland-énekből a becsületeszményt, a feudális hősi eposzból a megsértett önérzetből fakadó szabadságérzetet, a breton regényből az udvari és lovagi eszményt, a szatirikus műfajokból a polgári színezésű liberalizmust. A XVI. és XVII. században Lanson szerint az értelem eszménye tartja lázban az elméket. Az igazság, a világosság, a logika és a mérték eszménye aztán az igazság, emberiesség és szeretet szolgálatába állítja a francia irodalmat. A XIX. században nagy káoszt lát Lanson. Michelet az egyetlen, aki magában foglalja mindazt, ami a Renaissance óta a francia irodalom szellemiségében kifejlődött: a klasszikus észt, a szentimentális észt, a humanitárius és nemzeti eszmét, a XVIII. század polgári patriotizmusát, a forradalom harcos patriotizmusát, a jog elvont eszményét, a francia föld, a francia szellem, a francia mult konkrét eszményeit. Így válik a francia hivatáseszme önigazolása eszme-, sőt szellemtörténetté és mondanunk sem kell, hogy ugyanilyen alapon minden nemzeti irodalomból, akár a magyarból is, ki lehetne elemezni a tiszta eszmény folytonosságát.

A 70-es vereség szomorú esztendeiben, majd a béke megaláztatásai között mélységes megindulással, sőt felháborodással kénytelen tapasztalni a szolgálataira büszke francia nemzet a világ hálátlanságát. Victor Hugo felsikolt:

E nemzeteknek, ah, mit vétettel te? — Sőt
Mikor sírtak: karod nekik segélyre jött.
Így szóltál: „Béke s üdv! Reménység! Bátorság!
Légy nagy Amérika! Szabad: Görögország!
Itália nagy volt: legyen az ujonat,
Én akarom!" S adál egyiknek aranyat,
A másnak véredet; fényt valamennyinek!

Az emberek jogát te szoktad védeni meg,
Nagylelküségbe' kit senki nem ért utól...
Most nem ismernek rád; a sok, hitvány, gonosz,
Rád hujjogat, mikor nagyságod roskadoz,
S kacagja kínodat, amint irtóztatón
Mezítlen, véresen, vergődöl a bitón.

Franciaország megcsonkítása csapás az emberiségre: Franciaország nem Franciaországé, hanem az egész világé! Ha elveszik egy tartományát, a haladásnak hiányzik egy rugója, az emberi nemnek egy szerve, az emberi műveltség vérzik, a világosság csökken. Elzász-Lotaringia elfoglalásával a németek megbontották a világ rendjét és alapjaiban ingott meg az egész emberi civilizáció. S valóban, ha meggondoljuk, hogy az annexió eredményeképen megindúló szövevényes francia külpolitika végső fokon a világháborúhoz vezetett, mely alapjaiban ingatta meg az emberiséget, az események igazolni látszanak Victor Hugot, ha kissé más értelemben is, mint ő gondolta.

A harmadik köztársaság a nagy liberális ideológia teljes restaurációját jelenti s így Gambetta első nagy beszédében már újra szónokol a dicső Franciaországról, mely a népek élére áll, felszabadítja az emberiséget és vállalja a kezdeményezés szerepét s a világ geniális eszméinek dajkája. Értse meg a világ, hogy a franciák csak azért szeretik annyira hazájukat, mert az az emberi haladás és művelődés legkitűnőbb eszköze.

A francia idealizmus nagy krízise volt a Dreyfus-ügy. Dreyfus hívei közül nem egy csak azért állt az elítélt kapitány mellé, mert úgy érezte, hogy Franciaország nagy morális hagyatékához marad hű, ha az igazságért harcol a közvélemény ellen. Zola korábban már az egyke ellen írt cikkében felhívta a francia anyákat, szüljenek gyermekeket, hogy Franciaország megtartsa életerejét, melyre az emberiség felszabadításáért vívott harcához szüksége van. De a nagy pör csatáin, Zola állandóan a francia forradalmi hivatástudatból meríti az erkölcsi erőt és legerősebb, leghatásosabb,

szívhez szóló érveit, felkorbácsolva a franciák nemzeti önérzetét az „örök" francia eszmények hangoztatásával. Első nyílt levelében azt kérdezi hazájától, hogy állhatott a hazugság oldalára a becsület, az emberiesség, az igazság és az igazságosság nemzete? Hová lett híres jó szive és józan esze? Franciaországnak pedig csak önmagát kell megtalálnia, hogy minden rendbe jöjjön, különben elvész minden eszményi vívmány, a vallási türelem, az igazságszolgáltatás egyenlősége, a testvéri szolidaritás, holott Franciaország lelke, ereje, diadala a méltányosságban és nagylelkűségben rejlik. De Zola nem kételkedik a végső dicsőségben *(gloire finale)*, Franciaországé a jövő, mert végül mindig igazságra ébred! Mikor a vádlottak padjára kerül, megint a forradalom nagy elveihez emeli fel ügyét; a Dreyfus-pört a nemzet becsületügyének tartja. „Nincs többé Dreyfus-ügy, most már arról van szó, vajjon Franciaország még mindig az emberi jogok Franciaországa, amely felszabadította a világot és amelynek mindig igazságot kellett tennie a világban. Mi vagyunk-e még a legnemesebb, a legtestvériesebb, a legnagylelkűbb nép? Megtartjuk-e Európában méltányosságunk és emberiességünk hírnevét? S aztán arról, hogy nem forog-e veszélyben minden vívmányunk?"

Mi minden rejlik a francia ember számára a modern-kori civilizációs eszményben! Míg eddig a szabadságeszmén volt a hangsúly s Franciaország mint az emberiség világossága szerepelt, a Dreyfus-pörben az igazságosság eszménye kerül előtérbe, mely, mint amaz, a nagy forradalom vívmánya, mert hiszen a francia nemzet az emberi jogok kijelentésével a tiszta igazságosság alapelveit adta ez emberiségnek. Ezekre az összefüggésekre egészen nyiltan rámutat Zola „Justice!" című cikkében, melyet már elítéltetése után írt. A nagy forradalom szónokainak utopisztikus lendülete van ebben a beszédben, mikor a rehabilitációban látja a nemzet nagy jövőjét és felszabadulását. „Munkára hát, tollal, szóval, tettel! a haladás és felszabadulás munkájára! Ez lesz 89

befejezése, az ész és szív békés forradalma, a gonosz élvezetektől megszabadított, a munka törvényére alapított szolidáris demokrácia, mely lehetővé teszi a vagyonok méltányos elosztását. Akkor a szabad Franciaország, az igazság Franciaországa az új világ igazságos társadalmának lesz előhirnöke és újra uralkodni fog a nemzetek között. Nincs olyan vaspáncéllal körülövezett birodalom, mely össze ne omlanék, majd ha Franciaország megadja az igazságot a világnak, mint ahogy már a szabadságot ajándékozta neki. És szerintem ez az ő történelmi szerepe és még sohasem látott ilyen ragyogó dicsőséget!"

Az igazságszolgáltatás nagy reményébe vetett hiten keresztülcsillog a szocialista világnézet igazságosság-utópiája. Zola Franciaországot a Dreyfus-ügy igazságos megoldásával együtt a „társadalmi igazságosság" győzelme felé akarja vezetni, szerinte a kettő összefügg egymással, sőt azonos. A francia civilizációs misszió-tudat így hordozójává válik minden társadalmi utópiának, mely a francia elmékben felbukkan. Ezek az elméletek csakugyan mind az egész emberiséghez szólnak, egyoldalúan nemzetinek csak az a büszke érzés látszik, hogy mindez a francia géniusz műve, a francia nemzet kollektív akarása.

Jaurès, a francia szocializmus szellemi vezére a német munkásság előtt tartott beszédében foglalta össze újra a forradalmi mítosz szocialista fogalmazását. Kritikus szemmel nézi ugyan a forradalom héroszait, kik „a hatalmaskodás és gőg mámorát vegyítették az egyetemes szabadság és emberiesség lelkesedésébe", de várja annak elismerését is, hogy Franciaország minden szelessége, mámorossága és hibája mellett

> nem kímélte legjobbjainak vérét, ha nagy ügyekről volt szó és elsőnek rázta meg a régi feudális és abszolutista világot, elsőnek harcolt a polgári önzés ellen; bámulatos tehetségeket állít az emberiség szolgálatába, finom és mély kultúrát, demokratikus és köztársasági ösztönét, az értelem és akarat világosságát, az elhatározás

gyorsaságát, az együttérzés lendületességét és még ma is... az emberi haladásnak és a munkásság felszabadulásának egyik nagy erőtényezője, szükséges és sértetlen erő, mely el van szánva arra, hogy jogainak határain belül nem hagyja, hogy erőszakot tegyenek rajta, sem hogy megalázzák.

Ha Jaurèst halljuk, az az érzésünk, mintha a szocializmus sajátította volna ki legteljesebben a forradalom hivatáseszményét. Közvetlenül a háború kitörése előtt, de már a diplomáciai előkészületek lázában hangoztatja a bűvös szavú próféta, hogy „ha a háború mégis kitörne, Franciaország nem az orosz birodalommal kötött szövetségére emlékeznék, hanem az emberiséggel kötött szerződésére", ugyanarra, melyet Montégut is említ a francia szellemről írt cikkében. Tudjuk, hogy Jaurès gyilkosának kezét éppen az a félelem vezette, hogy a francia hivatáseszmének ez a pacifista fogalmazása, az univerzális célnak a nemzeti fölé helyezése katasztrófába dönti hazáját.

Pedig a háborús Franciaország is megtalálta azt a formulát, mely biztosította öntudatában azt a gondolatot, hogy ő továbbra is a régi idealizmus szolgálatában maradt, mikor a világháborúba belépett. Az önvédelem hangoztatása mellett a háborús publicisztikában, sőt magánnyilatkozatokban és levelekben is vezérmotívum a régi litánia: Franciaország az egész emberi műveltség védelmére kelt és ősi hagyományához híven a népek, a kis nemzetek szabadságáért küzd az elnyomó központi hatalmak ellen. Aulard, a Sorbonne forradalomtörténet-tanára 1915-ben megállapítja, hogy ez a háború a francia nép részéről egyenesen a nagy forradalom folytatása, mert — mint Poincaré a háború elején mondotta — Franciaország a világ előtt újra a szabadságot, az igazságot és az észt képviseli. Az „elnyomott népek" felszabadítása pedig olyan eszményi cél, melyért érdemes a franciának harcolni. A filozófus Bergson hangoztatja a háború tisztító hatását(!) és a régi eszmény követésére szólítja fel honfitársait: „maradjunk keményen, amik

vagyunk, s holnap egy olyan békében, melyet véglegessé teszünk, újra elkezdjük a haladást, mindig ugyanabban az irányban, mindig magasabbra, mindig az igazságos, az igaz felé, mindig az emberiségért, még ha Franciaországért is."

Újra, mint a forradalom idején, a röpiratok, cikkek, beszédek özöne ontja a világ elé az örök nagy tételt: a franciák csak az emberi műveltségért harcolnak, a németek pedig hatalmuk terjesztéséért. Franciaország újra nagy történelmi hivatását teljesíti, melyhez mindenkor hű volt. „Nem Elzászért léptünk oly határozottsággal a porondra — írja egy ismert kritikus — hanem hogy helyt álljunk szavunkért, hogy megvédjünk egy kis népet (a szerbet!), hogy megvédjük önmagunkat egy aljas támadással szemben. És egész természetesen, anélkül hogy kerestük volna, a tények titkos logikája folytán, valami belső elrendelés értelmében újra ott álltunk évszázados hagyományunk vonalában. Jeanne d'Arc Franciaországa, a forradalom Franciaországa felismerhette volna magát 1914 Franciaországában". Nem nemzeti háború ez, hanem új kereszteshadjárat. „Mi földünk függetlenségéért harcolunk, az bizonyos, de a világ szabadságáért is. Ez még a legegyszerűbb katonák tudatában is megvan halványan. Kevesebb heroizmus volna hadseregeinkben, ha Franciaország ügye nem volna egyúttal az emberiségé". Érdekes ezzel szembeállítani egy illúziómentes szemlélő, egy orvos-pszichológus véleményét, ki a háborúban tett megfigyelése alapján állítja, hogy a nép emberének semmi fogalma sincs Franciaország magasabb céljairól és kulturális fölényéről: „Ha hazafiui érzésen azt az érzést értjük, mely egy dicső hagyományon alapszik, őseink azon törekvésén, hogy Franciaországnak kiemelkedő helyet biztosítsanak a népek között, állíthatom, hogy hadseregünkben, különösen a parasztságból kikerült részében ezeket az elvontságokat kevéssé értik meg. Ezek az egyszerű emberek csak a konkrét fogalmakat képzelik el".

Így is van ez, de nemcsak Franciaországban. A nemzeti ön-

tudat hordozói mindenkor a műveltebb osztályok voltak és maradnak és a „francia csoda", ahogy Victor Giraud a világháború kitörése idején kialakult francia egységet nevezte, minden rétegnél csak a szellemi nevelésben, vagy valamelyes ideológiában részesülő tömegekre vonatkozhat. Ez az egység: a különféle, sokszor ellentétes ideológiák találkozása csakugyan létre jött a világháborúban és abban a gondolatban tömörült, hogy Franciaország az igazság és az eszmény oldalán küzd. „Egyesek azért fogtak fegyvert, hogy a régi Franciaországot védjék meg, a kereszteshadjáratok, Szent Lajos, Jeanne d'Arc Franciaországát, az Egyház legidősebb leányát, melynek küldetése még korántsem jár a vége felé. Mások a racionalista, szabad és szabadgondolkodó Franciaországért harcoltak, Voltaire és Diderot országáért. Végre mások a demokratikus egyenlőség Franciaországáért küzdöttek, a forradalom Franciaországáért, a szociális követelések és a politikai szabadságjogok őshazájáért".

Amit Victor Giraud csak általánosságban állít, azt Barrès igyekezett a világháború katonáinak levelezéséből, írásműveiből, jegyzeteiből vett konkrét adatokkal bizonyítani: a francia idealizmus egységes az ellenség előtt. „Franciaország szellemi családai" között a régi pacifisták és szocialisták, vagyis a republikánus misztikán nevelődött szellemi csoportok képviselik a régi hivatás- és megváltásgondolatot. „Ez a harc lesz a végső", mondják ezek az ideológusok, mert végső győzelemre viszi a hagyományos francia eszményt, az igazságot és az örök béke gondolatát, melyet a franciáknak kell megvalósítaniok. Egy sebesült szocialista leveléből idézzük: „E temetők felett, hová minket begurítottak, majd kivirágzik végre az egyenlőség. Ezt ismételgetjük magunkban, mi szocialista katonák, mert szükségünk van e hitre. Igen, ez a háború kell, hogy az emberiség végleges felszabadítását jelentse". Egy szindikalista tanító, ki könyvet is tervez e gondolatról, megállapítja, hogy a francia egység újra

létrejött az Igazság szeretetében. A félreismert Igazságért harcol, az emberi jogokért és a népek jogaiért. „Az a francia, ki méltó akar lenni e névre és büszke történelmére, igaz akar lenni, vagy nem akar lenni". Egy keresztény pacifista azt várja, hogy e háború elősegíti majd az egész világ evangelizálását és Franciaország, mely mindig a haladás és szabadság élén járt, most is hatékonyan fog közreműködni a világ békéjének megteremtésében.

Barrès abban látja éppen a franciák szellemi egységét, hogy valamennyi szellemi csoport a saját eszményét, vallását vagy filozófiáját azonosítja Franciaországgal. Valamikor „Istenem és Királyom", vagy „Istenért és Franciaországért" volt a jelszó, ma tízféle cím alatt osztjuk el ugyanazt a gondolatot. „A mi katonáink azt gondolják, hogy amikor Franciaországért áldozzák fel magukat, megmentik, ki a katholikus Egyházat, ki a protestáns egyházakat, ki a szociális köztársaságot, ki a szabadgondolatot. Mindegyik összetéveszti Franciaországgal saját vallását vagy filozófiáját... S oh mily csoda! mindegyiknek igaza van!" Hogy lehet mindegyiknek igaza? Csakis úgy, hogy a francia ember gondolkozásában nemzeti hivatásként él az eszményért való harc kötelezettsége és ez az eszmény a közhit szerint sohasem egyéni vagy helyi érdek, hanem az egyetemesség szolgálatában áll.

Clemenceau, ki már a háború első napjaiban emlegette a franciák történeti hivatását a barbársággal szemben, mert „a franciák történelme hajdan Isten katonájává, majd az Emberi Jogok bajnokává avatta", a francia képviselőház ünnepélyes ülésén bejelentve a francia fegyverek győzelmét, utolsó mondatában a hősi halottaknak hódolt: „Nekik köszönhetjük, hogy Franciaország, mely tegnap Isten katonája volt és ma az Emberiség katonája, mindig az Eszmény katonája lesz". A Házat e kijelentésre olyan mámor fogta el, hogy a Győzelem Atyja alig tudott lejönni az emelvényről. E pillanatban Clemenceauból az egész nemzet lelke beszélt és mondatában a győzelmes nemzeti

mítosz szava zárta le a borzalmas megpróbáltatás időszakát. Csak Romain-Rolland írta tovább svájci magányában, egyedül, a nemzeti egységből kiközösítve, könyveit a háború és a nemzeti mítosz ellen, hogy tovább képviselje saját fogalmazása szerint a francia szellem világot megváltó hivatását.

Ez a tétel ma is dogma mindazoknál, kik Franciaország céljairól, történelmi szerepéről elmélkednek jobb-, de különösen a baloldalon. Csak éppen napjainkban a radikális párt biarritzi kongresszusán hasonlította Herriot Franciaországot egy kariatidhoz, mely a civilizációt hordja vállain és ma is akad költő, ki himnuszt ír Franciaországhoz, mert csak ott találja meg a világ szkepticizmusa közepette a lélekemelő chimérákat. A francia „gloire" a kétkedőnek azt feleli, hogy az Eszmény nem hazudik! „A legnagyobbak is kicsik mosolygásod előtt. Az Emberi Jogokat a te kezed írta; és ma, hogy megöld az embergyilkos őrjöngést, összegyűjtöd az emberi nemet". A Népszövetség is besorakozik tehát a nagy francia idealizmus alkotásai közé. És a szkeptikus Giraudoux német-francia szatirájában is a német pusztítási vággyal állítja szembe a nagy francia világbéketörekvést. Sem egyik, sem másik nem akarja vagy tudja meglátni, hogy nem tiszta idealizmus örök békéről beszélni azoknak, akik mindent elnyertek!

Ma a nacionalisták komoly arccal bizonyítgatják, hogy a francia nacionalizmus valamennyi között a legkevésbbé barbár, nemes, nagylelkű, mert az átlag-francia ma is tele van a nemzeti szűkkeblűségtől független ideálokkal, még ha mások bevallják is, hogy ezek száma csökkenőben van. Egyesek éles szeme meglátja, mennyi önkénytelen hipokrízis van ezekben a szólamokban és mennyi anyagias érdeket takar olykor az idealizmus hangoztatása, vagy milyen kevés élet van ezek mögött a gépiesen eltanult szólamok mögött. De ha napjainkban egy akadémikus, Paul Gaultier könyvet ír a francia lélekről, könyvének záró-szaváúl ezt a hízelgő tételt állítja az önző, egyéni célokat hajszoló

pángermanizmussal szembe: „Minden francia polgár hiszi, a németekkel ellentétben, hogy az emberi társadalmak célja az, hogy mind magasabb és észszerűbb műveltséget teremtsünk, hogy megjavítsuk a szakadatlan haladás folyamán az emberi lét feltételeit. Tudjuk, hogy a franciák mindig ragaszkodtak e küldetésükhöz, mely úgyszólván létokuk, mivel az ő szemükben a francia műveltség mintája minden igazi műveltségnek."

*

Ha a két küldetéshitet összevetjük, tartalmi különbségük, sőt ellenmondásaik ellenére is feltünik az alapul szolgáló belső forma és kifejezés azonossága. A frank birodalmi eszme idején Franciaország terjedése egyenlő a keresztény hit terjedésével, a konvent, Lamartine és Victor Hugo eszmekörében pedig Franciaország egyenlő a felvilágosult emberiséggel. Nyilván imperialista célok húzódnak meg e hivatástudat mögött; amott területi, emitt inkább szellemi világuralmi törekvés. És ez a szellemi imperializmus sok bajt hozott már az európai nemzetekre. Gondoljunk csak a régi nagy egységeket felbontó nemzeti forradalmakra, melyek mind a francia szabadságeszmény megvalósulásai akartak lenni. De ez a világboldogító emberiesség-eszme mégis minden önáltatás dacára sok egyetemes emberi értéket rejt magában és így a francia hivatáseszme a természetjogban meghatározott elemi emberi jogokat mindig nagyobb tiszteletben tartotta és tartja, mint ma az általános emberit tagadó államisteneszmények.

A két küldetéshit belső összefüggését a francia közösségi szellemnek az a vonása adja, melyet Joseph de Maistre prozelitizmusnak nevez és mely a theokratikus filozófus és Péguy szerint Isten adománya, hogy szándékát a franciákon keresztül végrehajthassa. De hasonlót mond a szabadgondolkodó Romain-Rolland is: „Ha egy franciának eszméi vannak, azokat másokkal is el akarja fogadtatni". Alfred Fouillée, aki könyvet írt a francia nép

pszichológiájáról, szintén a francia néplélek állandó vonásaként említi ezt a prozelitizmust: „Sokszor oly naivak vagyunk, hogy azt hisszük, hogy ami minket boldoggá tesz, a világot is boldoggá teszi és hogy az egész emberiségnek úgy kell gondolkoznia és éreznie, mint Franciaországnak. Innen ered a mi prozelitizmusunk, innen a mi nemzeti szellemünk járványos jellege, mely sokszor magával ragadja a többi nemzeteket is, az egyik természetes flegmájának és a másik óvatos bizalmatlanságának ellenére. E jellemvonások árnyoldala az a bizonyos jóakaratú erőszakosság embertársainkkal szemben, mely arra ösztönöz, hogy rábírjuk őket arra, hogy úgy gondolkozzanak, mint mi".

A francia nép lobbanékony és tevékeny természeténél fogva a franciák küldetéshite erősen expanzív erejű, könnyen túlárad az ország határain és olykor egész Európát, sőt az egész művelt világot megrázó lendület alakjában tör elő.

Az embernek mégis az az érzése, hogy napjainkban ez a küldetéstudat nagy válságban van. Nem az eszmények halványultak el, hanem dinamikus, terjeszkedési erejük van csökkenőben. A francia hivatáseszme ma inkább az emberiség értékeinek védelmét hangoztatja, apostoli lendülete elgyengült az individuális nacionalizmusok előretörése és a racionális-progresszista gyökerű bolsevizmus csődje következtében. A jövő dönti el, hogy ma már inkább konzervatív fogalmazású célkitűzéseit éppoly makacs kitartással fogja-e végrehajtani az „emberiség javára", mint amilyen lendülettel vetette magát mindenkor a hitterjesztő küzdelembe...

6

A „MŰVELT" FRANCIA

AZ apostoli hivatás, akár a kereszténytit, akár a forradalmit vesszük, mindenkor nagyban emelte a francia nemzet fölénytudatát a többi nemzettel szemben. A katonai erények, a győzhetetlenség nem kevésbbé emelték önbizalmát.

De maga a francia műveltség fejlettségének, kifinomultságának fölényérzete is korán jelentkezik a francia nemzet öntudatában. Chrétien de Troyes, ki a lovagregényt, az udvari epika műfaját megteremtette, így vélekedik hazájáról: „A könyvekből ismerjük a régiek dolgait és hogy milyen világ volt akkor. A könyvekből megtudtuk, hogy Görögországot illeti a lovagság és a tudomány (clergie) első dicsősége. Aztán a lovagság és a tudomány összesége Rómára szállt és mindez most Franciaországba jött. Isten adja, hogy ott meg is tartsák és hogy a hely neki megtessék annyira, hogy soha ne távozzék el Franciaországból az a tisztesség, mely ott megtelepedett; Isten azt másoknak adta, mert sem a görögökről, sem a rómaiakról nem hallani ma semmit; az ő szavukat mások kapták és kialudt náluk a tüzes parázs". Ez a kulturális hitvallás tulajdonképpen annak a hiedelemnek első megfogalmazása, mely a francia műveltséget egyenesen a római-görög ókorral kapcsolja össze. A klasszikus kor óta éppen ezért felejtik ki a franciák történelmükből az egész középkort, holott ez is érezte lelki kapcsolatait az antik műveltséggel, de egyúttal fölényét vele szemben. Chrétien az Isten ujját látja az antik parázs kialvásában: az ő kora csakugyan a theológia, a művészet, az udvari

élet és a lovagság nagyszerű százada, a francia műveltség első nagy korszaka.

Görögország örökösének mondja a következő század legtehetségesebb költője, Rutebeuf is hazáját: „Görögországból jött a lovagság — mondja —, hol ősidőkben megvolt, majd Franciaországba és Britanniába jött . . .", de sietve hozzáteszi a korával elégedetlen költő, hogy elmult Ogier és Nagy Károly kora, kihalt a tisztesség, a lovagság védő szelleme!

Ez a középkori műveltségi öntudat gyakran használ hiperbolát. A Nagylábú Berta anyjának, a mesebeli magyar királynőnek repes a szíve, hogy lányát a francia királyhoz adhatja feleségül, mert „egy országban sincs szelídebb és igazabb nép". Du Guesclin hőstetteinek énekese szerint Franciaországban minden érdem „kifinomul". Egy másik krónikás szerint Isten több hitet, bölcseséget és lovagságot adott Franciaországnak, mint a többi nemzetnek együttvéve. Károly orleánsi herceg pedig így ír:

> Franciaország! téged hajdan minden országban a nemesség kincsének szoktak volt nevezni, mert mindenki talált benned jóságot, becsületet, őszinteséget, kedvességet, tudományt, józanészt, udvariasságot, vitézséget. Minden idegen nemzet téged szeretett utánozni. És most szomorúan kell látnom, mennyi súlyos bajt kell szenvedned, keresztények elseje, szabad Franciaország!

Az angol fogságban sínylődő királyi herceg maga is ragyogó példája ennek a kifinomult francia nemesi kultúrának, melyet angolok, németek, olaszok nem győztek csodálni és utánozni. Becsületérzés, vitézség, nyíltszívűség az erkölcsi értékek, józanész és tudomány az értelmiek, udvarias modor a társadalmi kiválóság, miből Franciaország középkori tekintélye összetevődik, mondja joggal a fényes herceg. A krónikás Froissart is ezt a nemesi előkelőséget emeli ki, mikor megállapítja, hogy hazájában az urak és hölgyek sokkal előkelőbbek és jobb módúak, mint más országban és udvariasság dolgában más ország nem is jöhet szóba.

Sokkal anyagiasabban fogja fel a műveltségi fölényt a kispolgári gondolkodású Eustache Deschamps, ki sokat utazott külföldön diplomáciai megbizatásokkal, de mivel nagyon hozzászokott mindenhez, ami francia, igen rossz véleménnyel van mindenről, ami nem az. S így a „Nemes francia földről" írt balladájában a párhuzam a franciákra nézve üt ki kedvezően:

> Oh, édes ország, tiszteletreméltó föld, ahol mindenki megkapja pénzéért, amit kér s még hozzá olcsó áron, húst, kenyeret és bort, édesvizi és tengeri halat, külön szobát, meleg kandallót, alvást, pihenést, ágyat, párnát, fűszerillatú lepedőket, lovának szénát, almot és zabot; ahol kiszolgálják szép rendben; ahol biztonságban van az, amivel bír és amit magával visz. Nincs több olyan föld mint a francia hon!
>
> Ott van igazság, kemény és fenyítő a gonosztevőre, ki rabolni akar; idegennek vendégszerető föld ez; s aki nem tesz rosszat, mindenüvé mehet, vihet aranyat, ezüstöt, árút; biztonságban lovagolhat; semmi kellemetlenség, semmi csúf dolog nem történik ott, erőszakkal vagy hatalmaskodással, hogy észre ne térítsék a tettest. Nincs több olyan föld mint a francia hon!
>
> De a törvény korántsem olyan szilárd és állandó sok helyen, ahol rabolni szoktak erdőn, mezőn, városban és istállóban, úgy hogy a kereskedők nem mernek útra kelni, mert nincs, ki védje az igazságot. Tudjuk azt, hogy így van Németországban, Morváviában, Luxemburgban és Csehországban: akit ott elfognak, elveszti életét és vagyonát. Ám ide nézzenek és szolgáltassanak teljes igazságot: Nincs több olyan föld mint a francia hon!
>
> Herceg! nem jó ott lakni, ahol sört kell hörpinteni a fogadós ízlése és kénye-kedve szerint, ki olyan húst ad az embernek, amilyet akar, ahol úgy kell enni-inni és tetszése szerint fizetni. Nincs több olyan föld mint a francia hon!

Egy másik versében újra részletezi szomorú, német és cseh vendéglőkben szerzett tapasztalatait, ahol füstölt disznóhúst, sózott halat, leves helyett valami kotyvalékot és sört adtak a finom ételekhez szokott költő-diplomatának. Piszkos, rosszul mosott asztal-

terítőt talál, melyet odaszegeznek az asztalhoz, mártásnak, fokhagymának se híre se hamva, a vendéglőst úgy kell várni, mint egy főpapot; köszönni nem szokás, vastag, durva lepedők, nyitott ablakok, nincs még hálósapka se!

Ki ne ismerné fel ebben a középkori francia rímelőben az örök franciát, aki csak nehezen tud a külföldi viszonyokhoz alkalmazkodni, s akinek az otthoni rutin, a hazai koszt, lakás, ruházat és higiéné az egyedül lehetséges műveltség elengedhetetlen része. Egyedül az éles kritikával megáldott Montaigne, az első francia kozmopolita látja világosan honfitársainak sajátos lelkületét, amely mindig befelé néz, a külföldnek mindig hátat fordít, melyet még ma is, annyi exotikus és romantikus érdeklődés után is meglelhetünk akár a francia gyarmatokon, akár a külföldi francia követségek hivatalnokainak örök nosztalgiájában: „Mikor Franciaországon kívül utaztam és udvariasságból megkérdezték, francia kiszolgálást kérek-e, fittyet hánytam neki és mindig az idegenekkel legsűrűbben megrakott asztalokat kerestem. Mindig szégyellem, mikor látom, honfitársaim mennyire el vannak telve ezzel az ostoba előítélettel és visszarettennek az olyan formáktól, melyek eltérnek az övéiktől; mintha kiestek volna elemükből, mikor átlépték falujuk határát; akárhová mennek, a maguk módján viselkednek és utálják az idegen szokásokat. Ha Magyarországon összetalálkoznak egy honfitársukkal, megünneplik ezt a szerencsés véletlent; összebújnak, összeragadnak, leszólják a sok barbár szokást, amit látnak: hogyne volna barbár, ha nem francia? És még ezek a legügyesebbek, akik mindezt észrevették, hogy megszólhassák. A legtöbben azért indulnak el, hogy visszajöjjenek; betakarózva és összehúzódva utaznak, néma és zárkózott óvatossággal, védekezve az ismeretlen levegő fertőzése ellen."

Ezt a fölénytudatot érzi ki Lanson már a XV. századi Jean de Paris című névtelen regényből, hol a polgári név mögé rejtőző francia király fényes kíséretével, pazar pompájával, de különösen

szellemességével mutatja ki fölényét nehézkes, tompaeszű versenytársa, az angol király fölött.

A középkor franciája azonban joggal tekinthette magát különbnek a többinél: fejlett lovagi kultúrája és kifinomult udvari élete képviselte e korban a legmagasabb európai életformát s a párizsi egyetemre a nagyvilág minden tájáról, így hazánkból is özönlöttek a tudományszomjas idegenek a legmagasabb tudomány, a teológia és a vele kapcsolatos studiumok tanulmányozására. Ezzel párhuzamosan haladt az anyagi élet gazdagodása és finomodása.

Ennek a nagy és francia emberre oly szükséges fölényérzésnek jelentékeny válságát jelenti a humanista ébredés. A francia szellemi elit egyszerre rájön arra, hogy a határokon túl, Itáliában egy magasabb műveltség virágzik, mely egy még magasabból, az ismeretlen antik kultúrából szívja életerejét. Hallja az olasz írók gúnyos megjegyzéseit is a földjüket megrohanó barbár franciákról. Ezt meg aztán éppen nem bírja ki.

Eleinte Brennusszal, a világhódító gall ősszel vigasztalódik, győzhetetlenségét emlegeti, majd a párizsi egyetem világraszóló hírnevét, mely ezer Athénnél és Rómánál különb, ahol Pallas inkább otthon van mint Athénben vagy Trójában. Naiv párhuzamokat is találunk, hol olyan francia és olasz költők állanak egymással szemben, mint Jean de Meung, Froissart, Alain Chartier, Meschinot, Greban, Millet, Molinet, Chastelain és fejedelmük — Guillaume Cretin az egyik oldalon, Dante, Petrarca, Filelfo és Serafino a másikon. Közben újra halljuk, milyen szerelmes, kedves, szép, ékesszóló, vidám, udvarias, társas, de egyúttal merész, vitéz a francia, kitől retteg Észak és Dél, Kelet és Nyugat. Jean Lemaire allegóriájában Vénusz szájába adja nemzetének dícséretét:

> Ezek azok, akik nekem adóznak, mert nemesek, jó alkatúak, vérmesek, vigak, nem csalfák és nem szednek rá senkit. Ennek oka az, hogy jól születtek, Vénusz horoszkópjában és tekintete alatt vagy hogy maguktól hozzá idomultak. Beszédjük tiszta reto-

rika, vígságuk kedvező és geniális, vonzóerejük szerelmes és kéjes. Modoruk emberies, társas *(humaine et sociale!)*, udvaruk bölcs és nagyvilági, ruháik egészen különös díszűek. Ilyen vagy te ragyogó nép! oh, Gallia népe, oly fehér mint a tej, te udvarias, tiszta, illedelmes nemzet!

Majd a kor ízlésére jellemző alliterálással:

François faitiz, francz, fors, fermes, au fait
Fins, frais, de fer, feroces, sans frayeur,
Telz sont vos noms, concordans à l'effect.

Csinos, őszinte, erős, kemény, cselekvésben éleseszű, friss, vaserős, vad, rettenthetetlen franciák, ezek a ti neveitek, melyek meg is felelnek a valóságnak.

Az udvari műveltség, modor, társas szellem, beszélő hajlam, előkelő megjelenés még a szellemi megalázottság közepette is erős fölénytudatot biztosított a kor franciájának.

De mindez nem elég a nagy humanista felvilágosodás századában. A kínzó tudat adva van: itt van a szomszédban egy nép, mely már régi idő óta él az ókori műveltséggel szoros együttlétben s a franciák nem is sejtették, mennyi munka vár rájuk, hogy pótolják a mulasztottakat.

Ezért, mondhatnám, a XVI. századdal kezdődik a francia műveltség számára a nagy dialektika korszaka, melynek segítségével öneszméletre jut. Az egész idő alatt állandóan folyik a hasonlítgatás egyrészt a francia és olasz, másrészt a francia és antik kultúra között. Minden könyv, minden vers mögött ott lappang a gondolat: elértük-e már, felülmúltuk-e már amit az olasz, római vagy görög szellem alkotott? S erre minden jó: utánzás, átültetés, tudományos mű, vagy az egyszerű tanulás, iskolaalapítás. I. Ferenc tudománypártolása, a Collège Royal, a mai Collège de France alapítása s ezzel kapcsolatosan a francia humanista tudományok fellendülése olyan lelkesedést vált ki a közvéleményben, hogy a franciák humanista túlzással egyszerre az athéni akadémiát és Rómát is kicsinek érezték a maguk szellemi magasságához képest.

A legjózanabbak, mint Guillaume Budé, a kiváló francia humanista a retorika (ma azt mondanók: az irodalom) és a hét szabadművészet elmaradottságának okát a vezetőkben látja és azokban a rossz hazafiakban, kik azt hiszik, hogy a francia szellem tehetetlen! „Ami a félvad galloknak sikerült, tilos volna egy olyan nemzetnek, melyet mindenekfölött erkölcseinek kedvessége és eleganciája tesz híressé? Mert a természet nem bánt el mostohán a franciákkal. Mert derék, bátor férfiakban nem szegény Franciaország. Mert Franciaország a természet különös kegyeltje, hiszen két kézzel szórta rá adományait: a rugalmas, harcra termett testet, a tanulékony elmét, mely minden studiumra alkalmas." A kevésbbé józanok között akad, aki kimutatja, hogy nem a francia nyelv keletkezett a latinból mint általában gondolják, hanem megfordítva, a latinok tanultak beszélni a franciáktól.

Du Bellay nagy irodalmi szózatát is a nemzeti büszkeség és a határtalan fejlődés reménye fűti, mikor műve végén a franciákhoz fordul és azzal akarja nemzete önbizalmát növelni, hogy hiszen a természet öröktől fogva megáldotta a francia földet, hogy a franciáknál minden mesterség, művészet, tudomány, mint a zene, festészet, szobrászat, építészet és annyi más legalább is annyira virágzik, mint a görögöknél és rómaiaknál. Vallásosságban, jámborságban, derékségben, bátorságban, mindenféle ritka és régi erényben Franciaország mindig az első helyen állott. Mindebből következik: ne bámuljunk másokat, ne írjunk mások nyelvén, ne szégyeljük a magunkét! Még az elmaradottságot érző elmékben is ott lappang a francia szellem felsőbbségének tudata s az olyan sértő szólamok, mint például az olasz humanistáktól eredő: „Galli sunt homines ingenio simplici ac barbaro", állandóan sarkalták, valóságos lázba hozták a nemzetet, mely már akkor megszokta, hogy a világ legelső nemzetének tekintse magát.

Az olaszokkal szemben a francia szellemi élet egész fegyverzetére szükség volt, hogy valahogy fenntartsa büszke öntudatát.

A spanyol háborúk idején és a spanyol házassággal a következő század elején betörő spanyol műveltségi hatásra fölényes érzéssel reagált a francia műveltségi tudat. A kasztiliai nemesi gőg, lustaság, mordság, tisztátlanság kihívta a magát mindig finomnak, műveltnek érző francia udvari ember szatiráját. A spanyolok tehát úgy öltözködnek mint a majmok, kínos etikettjük előírja lépteik hosszúságát és ceremóniáikat végtelen unalom önti el.

A humanista kor műveltségdialektikája öröklődött a következő századra is, melynek egyik legjelentősebb szellemi mozgalma éppen egy ilyen vitakérdés: a modern, vagyis a XIV. Lajos-korabeli francia műveltség és az antik kultúra elsőbbségi harca. A század annyira el van telve saját tökéletességének és haladási képességének tudatától, hogy az előző kor fiatalos lendülettel végzett munkáját is feledésbe süllyeszti, mert szellemét túlságosan pedánsnak, szervilisnek érzi; a klasszikus kor, az antik írók tanulságainak józan felhasználását ajánlja, de minden bizalmát önmagából, tehetséges nemzedékének műveiből meríti. Most már nem az olaszokkal szemben kell az önbecsülés forrásait megvédeni, hanem az akademizmussal, mely örök, felülmúlhatatlan, tökéletes mintaképnek tünteti fel az antik remekműveket, melyeket megközelíteni lehet, de felülmúlni soha. Mikor Molière azt mondja: „Les anciens sont les anciens et nous sommes les gens de maintenant" (a régiek a régiek, mi meg a mostaniak vagyunk), nemcsak tehetségének büszke öntudata horkan fel pedáns és minduntalan Aristoteles szabályaira hivatkozó ellenfeleinek szurkálásaira, hanem egész tehetséges nemzedékének fölénytudatát fejezte ki szerencsés józansággal és a nála megszokott szellemességgel.

Különben az udvari eszmény, az „honnête homme" megvalósítása, mely mindenkor a francia társas műveltség eszménye volt, most érte el tetőpontját. „A francia urak mindig megőrzik gáláns jellemüket, mely minden tettükön elömlik. ... Annyit meg kell hagyni, hogy a franciákban van valami udvarias, valami gáláns,

ami nincs meg a többi nemzetben", mondják Molière olaszai, görögjei egyik darabjában.

A nagy klasszikus tehetségek azonban nem vívtak formális hadjáratot az antik szépségek ellen, hiszen ők az antik írókkal belső, nyugodt együttlétben éltek, belőlük táplálkoztak, magukhoz hasonlították őket és nem érezték szükségét annak, hogy mint Homeros hősei, előbb leszólják, majd ledöfjék azokat, kikből csak az elméleti kritikusok csináltak ellenséget. A hadüzenet csak a század vége felé, kisebb szellemektől indul ki, a Charles Perrault-k nemzedékéből, mely már a Bourbon-kultúra világot betöltő fényében született és a lassan-lassan vallássá váló haladáseszményt is szolgálni vélte azzal, hogy a józan ész és a jó ízlés nevében lesajnálta Homerost és az egész ókort, hogy annál nagyobb superlativusokban dicsőítse a „modern"-nek nevezett francia műveltséget. Az „antikok és modernek harcának" nevezett vitában jutott a Bourbon-kultúra teljes öntudatra s a franciák európai fölénytudata talán sohasem volt oly erős, — tegyük hozzá, oly jogosult is, — mint e korban.

A harc döntő fázisát megindító költeményben, a „Nagy Lajos századá"-ban Perrault Augustus korával hasonlítja össze Lajosét és az összehasonlítás a Napkirály javára dől el: hadászatban, technikában, tudományban messze felülmúlták Lajos franciái az ókor híres embereit. Sőt mennyit nyert volna a geniális Homeros, ha Lajos korában élt volna! „Száz hiba, melyet a kornak tulajdonítanak, melyben születtél, nem éktelenítenék el gyönyörű műveidet! Büszke harcosaid, e csodás vitézek, kik lándzsájuk vasával egymást átdöfni készülnek, nem tartanák oly soká magasban karjukat... Ihleted e vitéz félisteneket kevésbbé durvákká, kegyetlenekké és szeszélyesekké alakította volna; Achilles pajzsa finomabb hozzáértéssel és ügyesebb művészettel készült volna..." Homeros tehát jól járt volna, ha a nagy század ízlésében nevekedik és észszerűségi leckéket kap a franciáktól. De az antik írókat

amúgy is csak az idő avatta halhatatlan nagyságokká. Mi vár még a jövő nemzedékekben a Regnier-kre, a Maynard-okra, a Gombaud-kra, a Malherbe-ekre, a Godeau-kra, a Racanokra, a gáláns Sarrasin-ekre, a szerelmes Voiture-ökre, a természetes Molière-ekre, a Rotrou-kra, a Tristan-okra, hát még Corneille-re? A festészetben elég, ha Rafael végtelen báját állítjuk az ókori tapogatódzással szembe. De Rafaelnél is különb Le Brun, aki a fény és árny vegyítéséhez oly remekül ért, a fényt és színeket oly tökéletesen építi fel. Girardon versailles-i szobrai különbek mint a Laokoon-csoport aránytalan alakjai, Lulli pedig a zeneszerzők legelseje. Valóban Lajos századához egy kor sem hasonlítható és maga Lajos a királyok legtökéletesebb mintaképe.

A párbeszédes „Parallele des anciens et des modernes" című párhuzamban Charles Perrault aztán kifejti tételét. Az ókori írók minden tehetségük mellett ízléstelenek, rendetlenek, zavarosak, sőt nem egyszer laposak. Ezzel szemben a Lajos-korabeli francia író csupa ízlés, rend, szellemesség.

Ez a paradoxon persze nem mindenkinek a nézetét képviselte. Éppen a nagy klasszikus ízlés szellemi letéteményese, Boileau vette fel vele a harcot. De a modernek nézetei teljes összhangban álltak a századvégi és a következő kor szellemével, a haladás-eszmével és a társadalmat reformálni készülő filozófiával, a diadalmas józan ésszel! Ugyanakkor a francia nyelv bajnokai is megvívják döntő harcukat a latin védőivel. A francia nyelv szerintük az ő korukban a világ legtökéletesebb nyelve, mint hajdan a héber, a görög és a latin, mert minden kornak megvan a maga tökéletes nyelve s ez a mindenkori legvirágzóbb birodalomé. Már pedig Franciaország Európa legvirágzóbb országa, Európa legyőzője és királya csodálatosan fellendítette a művészeteket és az irodalmat. A francia nyelv pedig túlárad a határokon, a diplomácia, a tudós világ, az udvari műveltség európai nyelvévé lett, mert a legvilágosabb, a leglogikusabb, legérthetőbb nyelv.

A Napkirály kora a következő század filozófikus és túltengő társasági szelleme előtt mind nagyobb fényben ragyogott és a felvilágosodás apostolának, Voltairenek szemében a maximuma volt annak, amit a francia és egyúttal emberi szellem valaha termelt. Voltaire szentül hitte, hogy XIV. Lajos százada volt az emberi fejlődés netovábbja; legklasszikusabb történelmi művét szenteli neki, mert az utókor számára „nem egyetlen ember tetteit, hanem az egész emberek szellemét akarja megrajzolni abban a században, mely a legfelvilágosultabb volt az emberiség egész történetében."

Voltaire történetszemléletében még egy érdekes tanulság rejlik számunkra, kik azt igyekszünk igazolni, hogy a francia szellem minden időben érezte fölényét a többi európai nemzet felett s ez az, hogy ez a fölénytudat mindig ahisztorikus, nem vonatkozik a multra, hanem mindig a jelenre. Mint ahogy a közhitben elterjedt annak hite, hogy a francia nyelv a Bourbonok alatt tovább nem fejleszthető tökéletességre jutott, Voltaire sem lát az előző 900 esztendő francia történelmében mást, mint elnyomatást, sötétséget, összefüggéstelenséget, nyomort. „Kilencszáz éven át, a franciák szellemét majdnem állandóan egy gót (értsd: barbár) kormányzat préselte össze; meghasonlások és polgárháborúk közepette megállapodott törvények és szokások nélkül, két századonként változtatva mindig durva nyelvét..." A középkori és renaissance-kori francia műveltség megtagadása különben már az előző század hagyatéka; Malherbe-től Boileau-ig minden számottevő kritikus elfordul a jelen magasztalása kedvéért a pedánsnak és szabálytalannak érzett XVI. századtól. De Voltaire az egész francia humanizmus erőlködését szólja le, mikor elismeri, hogy az olaszok joggal nevezték a hegyeken túl lakó népeket barbároknak, hiszen a franciák ősei csupán a mórok regényes galantériáját egyesítették a gót durvasággal! Viszont Lajos százada közelebb áll a tökéletességhez, mint Nagy Sándor és Perikles kora, mint Julius Caesar és Augustus százada, mint a Mediciek humaniz-

musa. A művészetek nem jutottak messzebb mint a Mediciek alatt, de „az emberi ész általában tökéletesedett". Az egészséges filozófia ez időben kezd ismertté lenni és bizonyos, hogy „Richelieu bíboros utolsó éveitől a XIV. Lajos halála utáni évekig, művészetünkben, elméinkben, erkölcseinkben, mint kormányzatunkban olyan általános fordulat *(révolution)* állott be, mely hazánk dicsőségének örök jegye marad". Sőt a francia szellem munkája felkeltette Anglia versengését, elvitte az ízlést Németországba, a tudományt Oroszhonba, sőt a sorvadó Itáliát is felébresztette. Egész Európa az udvariasságot és a társas szellemet XIV. Lajos udvarának köszöni.

A két klasszikus század franciája magát a világ legtökéletesebb lényének tekintette. Ő beszéli a legtökéletesebb nyelvet, ő és egyedül ő van biztos és teljes birtokában a legtökéletesebb udvari műveltségnek és bizonyos leereszkedő elismeréssel nézi, mint próbálkoznak Európa-szerte francia verseket írni, francia módra öltözködni és viselkedni. Shakespeare esetére gondolva Voltaire elismeri, hogy ha nagyon megerőltetik magukat a többi európaiak, esetleg sikerül némi csiszoltságra szert tenniök, még ha nem fordultak is meg a francia udvarnál. Newton miatt hajlandó megengedni, hogy az angolok és franciák körülbelül egy szinten vannak a filozófiában, viszont nyolcvan év óta talán felülmúlják az összes többi nemzeteket az irodalomban, de egészen bizonyosan a társasélet kellemességeiben és a könnyű, természetes udvariasságban. A báj, a pontosság, a kedvesség, a finomság a franciák osztályrésze, írja másutt, mikor az angolokkal hasonlítja össze nemzetét. A tetszeni tudás művészete a franciáké, a gondolkozás művészete az Önöké, írja egy angolnak, jellemzően mindig a Bourbon-kultúra társas jellegére utalva. A klasszikus kor műveltségtudata ebben a társas életben látta legértékesebb megnyilatkozását. Tömegével lehetne felhozni példákat arra, mily óriási mértékben megnövelte a francia fölénytudatot a társadalmi élet fej-

lettsége. De ez a fölénytudat annyira csak a műveltségre vonatkozik s annyira hiányzik belőle a politikai vonás, hogy egy egykorú szemlélő így sóhajt fel: „Az átlag-francia azt hiszi, hogy érdem franciának lenni; de ha így érez, mi hiányzik belőle ahhoz, hogy jó hazafi *(patriote)* is legyen?"

Voltaire fogalmazza meg legvilágosabban a francia nemzet ízlésbeli fölényét is az összes többi nép fölött. A híres „goût" a XVII. század óta a francia irodalom és társadalmi élet legfőbb kritériuma volt. Ezzel a szóval jelölték a klasszikus kor franciái ösztönös szépérzéküket, mértékre, összhangra, választékosságra, józanságra hajló szellemüket. És csakugyan egész Európa elismerte a franciák ebbeli fölényét és az európai államok arisztokrata társadalma éppen e felé az ízléseszmény felé fordult, holott az elérhetetlen távolságban ragyogott fölöttük. Voltaire tehát jogos büszkeséggel állapítja meg, hogy a franciák ízlésbeli műveltségét senki sem érheti utól. „Nem mondani mást, mint amit kell és oly módon, ahogy kell, úgy látom, oly érdem, melyhez a franciák jobban értenek, mint más országok". Itt kapcsolódik be a francia műveltségi fölénytudat kialakulásának történetébe a francia nyelv és stílus világossága, mert a racionalizmus korában nem lehetett nagyobb érvet felhozni a franciák fölénye mellett, mint azt, hogy nyelvük valamennyi nyelv között a leglogikusabb és legvilágosabb. Ezenkívül a francia a társas életre legalkalmasabb nép, összes kiválóságai a társas életben jutnak kifejezésre s ízlésbeli fölényét is ennek köszönheti. A színpadon a szerelmet a legtöbb illendőséggel, finomsággal és igazsággal a francia író tudja ábrázolni. „S ez azért van, mert minden nemzet közül a francia ismerte meg a legjobban a társas életet", ahol a két nem állandóan érintkezik egymással s a női nem finomságával udvariassághoz szoktatta a férfiakat.

Egészen naív módon, de annál nagyobb meggyőződéssel mutatkozik a nemzeti önteltség az egyszerűbb lelkekben. A rokokó

korból maradt ránk egy útikalauz-féle (Savinier d'Alynes: Les Delices de la France, 1728), melynek szerzője arra vállalkozik, hogy pontról-pontra bebizonyítsa, miszerint Franciaország minden tekintetben valóságos földi paradicsom (sic). Minden nemzet úgy néz Franciaországra, mintha övé volna a világ uralma. Minden előkelő szellemű ember, minden szív, melyet a becsvágy ingerel, ide vágyik és ő legalább képzeletben el akarja vezetni olvasóját abba az országba, melyet nyugodtan „egész Európa földi paradicsomának", vagy ha tetszik, a „mulatságok és gyönyörűségek Anyjának" lehet nevezni. Egyúttal azt is bemutatja, hogy Franciaország a „dicsőség trónusa" és a „becsület mezeje", ahol minden rangbeli ember babérokat arathat. De a hangsúly mégis azon van, ami a kor szellemének legjobban megfelel: a gyönyörűségek tökéletes gyűjteménye ez a föld. Mind az öt érzék legteljesebb kielégülésére itt talál: a látóérzék gyönyörködhet a francia vidék tájaiban, a szabályos utcákban, a remek épületekben, a pompás berendezésekben, a szép emberekben és a végtelenül bájos, nyájas asszonyokban. Az ízlés szervének tökéletes kielégülést nyújtanak a világ elismerten legjobb szakácsai; hiszen minden nép francia módra étkezik, ha jól akar enni. A legjobb mártások itt készülnek, a legjobb pecsenyék és édességek is. De „a mi szeretetreméltó Franciaországunk" egyúttal „a tapintási boldogság központja". Itt készülnek a legfinomabb bundák, vásznak, bársonyok, a legpuhább ágyak, matrácok, bélelt bútorok, függőágyak. „És mostanában már annyira vitték ennek az érzéknek a gyönyörűségét, hogy már csak rózsák között, liliomokon, jázmin- és narancsvirágon alszanak". Bizonyos mértékben aggasztó is már e tekintetben a fejlődés, vallja a jámbor panegirista; az idegenek, kik Franciaországba jönnek, joggal mondják, hogy így a franciák érzékiességbe esnek. De nem félti nemzetét, mert tudja, hogy a francia mindig többre tartotta a dicsőséget, a szerénységet és a józanészt a szenvedélynél, kicsapongásnál és érzékiségnél.

Mindez nem csoda, hiszen a francia ma az, ami Róma volt hajdan, az emberiesség, kedvesség, műveltség hazája. Sehol annyi szellemes és okos ember; nincs semmi oly bájos, mint a franciák társalgása; történelemről, tudományról, művészetről, érdekességekről egyaránt tudnak beszélni, valami sajátságos varázs van beszélgetésükben. De a francia műveltséget legjobban jellemzi az, hogy Franciaország az „asszonyok és lányok paradicsoma". A rokokó kor gáláns szelleme különösen megkapta írónkat, mert hosszasan bizonyítgatja, hogy sehol sem tartják a hölgyeket olyan nagy becsben és tiszteletben, az udvarlás sehol sincs úgy kifejlődve és bizony a külföldiek elismerik, hogy ez valóságos nemzeti tulajdonság. A szerelem sehol sincs annyira otthon, mint a franciáknál és viszont a hölgyeknek sehol sincs annyi szabadsága, mint itt: „A lányokat soha sem gyanusítják meg, akármilyen soká maradnak együtt udvarlóikkal. Ha erdőbe vagy kertbe mennek, sétára vagy a városon kívül, akár állandóan is együtt lehetnek; sőt még ha látják is, hogy egy leány csókot ad egy ifjúnak, mindig azt tartják, hogy ezt nem rossz szándékkal teszi, úgyhogy az apák és anyák semmi kifogásolni valót nem találnak benne. Egyszóval a tánc, a játék, a színház, a bál, a társaság, a séta, lakomák és légyottok, egyedül vagy társaságban, ezek azok a szabadságok, melyeket nemzetünk nyújt és megenged a női nemnek." A Régence-kor műveltségi fölénytudata mulatságos önfeledtséggel mutatkozik ennél a lelkes, de együgyű apostolnál, ki magát csak superlativusokban tudja kifejezni.

A kifejezés együgyű, az önteltség nevetséges, de nehéz lett volna az „ancien régime" franciáinak az elbizakodottságot elkerülni. A század végén a felületes szemlélőnek valóban az lehetett a benyomása, hogy egész Európa elfranciásodott. A francia ember mindenütt otthon érezte magát, természetesen csak a *művelt* társaságban, melyhez képest a környezet annál exotikusabbnak vagy elmaradottabbnak látszott. A német, osztrák, vagy lengyel

úri társaság összejövetelein igyekezett a párizsi társaságok hangját utánozni, apró-cseprő témáit hasonló szellemben megtárgyalni. Franciának lenni igen-igen értékes és jó pénzre átváltható természeti adomány volt ez időben és nemcsak egy Descartes, egy Voltaire, egy D'Alembert, egy D'Argens, egy Diderot értékesítette külföldön a francia nyelv és műveltség presztizsét, hanem jóval kisebb írók, színészek, nyelvmesterek, illemtanárok. Rivarol, ki ennek az európai sikernek titkát kutatja, egész Európával, de különösen az angollal, némettel, spanyollal és olasszal szemben felállítja a francia fölény mérlegét és okát a francia nyelv világosságában, íróinak tiszta ízlésében találja meg, sőt megjósolja, hogy egyszer majd a többi nemzeti nyelvek elsorvadnak, mintegy belehullanak a francia nyelv világába. Ez a jóslat a francia műveltségi fölénytudat csúcspontját jelzi.

Az a kultúra, melyben az „ancien régime" franciája önmaga és nemzete felmagasztosulását látja, elsősorban arisztokratikus jellegű s az a társas eszmény, melynek kitökéletesedésében ismerik fel a franciák fölényüket minden nemzet fölött, egy arisztokratikus gondolatnak, a tökéletes udvari ember-eszménynek nemzeti megvalósítása, a francia szellem eszközeivel. Gyökerei a legrégibb középkorba nyúlnak alá, a renaissance csak több szellemiséget, zsenialitást és önbizalmat öntött hordozóiba.

A forradalom megsemmisítette az arisztokráciát és vele együtt az arisztokratikus eszményeket. Az új világ kovácsainak az új ideológia, a „forradalom nagy elvei" és a szabadságapostoli hivatás biztosította fölénytudatát, nem pedig a szalónok szellemes társalgása, vagy az érintkezési modor kifogástalansága. Az emigránsok egy része eleinte még mindig úgy viselkedik, mint ahogyan Montaigne jellemezte a külföldön élő franciát. „Mindent kicsúfolnak, mindig meglepődnek, hogy más is van a világon, mint ők és az ő szokásaik; ezek az alakok, mondják annak az országnak a lakóira, mely biztos és tisztességes menedéket nyújtott nekik;

meg vannak győződve arról, hogy csupa boldogság, ha őket befogadhatják és lesajnálják azokat, akik nem sietnek őket utánozni", írja felháborodottan egy jó ízlésű emigráns hölgy Lausanneban élő honfitársairól. De nagyobb részük kénytelen megismerni, hogy más életformák is vannak Európában és épp oly lehetségesek, érdekesek, mint az övék, sőt kénytelenek hozzájuk idomulni. Így termeli ki az emigráció egyrészt a romantika kozmopolita érdeklődésű exotizmusát, így kényszeríti az élet önkritikára a túlságosan korlátolt, horizont-nélküli francia műveltségi öntudatot.

A nagy átalakulást a legeszesebb francia nő, Madame de Staël gondolkozása jelzi. „Németországról" ír könyvet a franciáknak (1814), s ebben a német lelket, a germán romantikát fedezi fel számukra és rajta keresztül érezteti a franciákkal nagyra tartott társas műveltségük hiányait. Németország felfedezéséig mindenkor az antiquitás és az olasz műveltség volt az összehasonlítási mérték, ezeknek a kultúráknak volt határozott presztizse a franciák szemében és velük szemben vívta meg a műveltségi fölénytudat időszakos harcait, mialatt állandóan táplálkozott belőlük. Mindez, homogén kultúrákról lévén szó, nem érintette a francia szellem lényegét. Az antiquitástól csak a humanitás-eszmény és a racionális formakultúra gyarapodott, az olasz lecke meg a művészi látásnak használt és az arisztokratikus udvari eszménynek adott szellemi és formai ösztönzést.

A német szellem, filozófia és irodalom felfedezése azonban a franciától teljesen elütő, lényegében különböző műveltséget tárt fel az ámuló franciák előtt. És bár a preromantikus áramlat már jó idő óta előkészítette a lelkeket az új szellemiség befogadására, Madame de Staël könyve mégis a francia romantikus újjáalakulás lelkesítő programmja, kiinduló pontja lett.

Necker báró leánya, ki maga is az „ancien régime" szalonéletének ragyogó csillaga volt, helyesen ismeri fel, hogy korának szelleme a XVIII. század társadalmi és történelmi alakulásának

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

függvénye. Mikor a francia műveltséget jellemezni akarja, ő is azokat a vonásokat emeli ki, melyek Montesquieu, Voltaire, Duclos és mások szemében a francia szellem fölényét jellemzik: a szellemességet, a társalgás művészetét, az ízlést, a finomságot és a kecsességet. Szemében Németországot éppen az jellemzi, hogy ott a társasági élet teljesen hiányzik. Nagy szellemeik magányban élnek, maguknak dolgoznak, míg a francia írók társadalmi sikerekre pályáznak s így elfúl bennük az érzelem és az egyéniség. A mindenható irónia megöli az eredetiséget s ezért terméketlen a romantikus szemmel nézett francia irodalom. De minden kritikája mellett érezhető, hogy Staëlné is sokra tartja a francia társasági eszményt és szánalommal beszél azokról az idegenekről, kik a francia szalónéletet utánozni próbálják. Látja a francia társadalmi élet műveltségi fölényét, de látja a „romantikus" népek szellemének azokat a vonásait is, melyek belőle hiányoznak és felsőbbségét legalább is vitássá teszik. És mint annak idején Du Bellay a görög-latin-olasz írók kifosztásával akarta nemzete irodalmát hozzájuk felemelni, Madame de Staël azt tanácsolja a franciáknak, tanuljanak „religion"-t és „enthusiasmus"-t a németektől, amin egyszerűen a lirizmust, a korlátozatlan költői lendületet érti.

A romantika be is tört a francia szellemi életbe. A forradalommal együtt rombolta, pusztította a klasszikus örökséget, az „ancien régime" műveltségi tekintélyét. Páris ugyan továbbra is a finomság, az ízlés, az élénk társadalmi élet világközpontja marad és Balzac regényein át az egész világ megismerkedhetett ennek az életnek csodálatos szövevényével, túlfinomodott bonyolultságával, az irodalom és a szellemi élet mégis csak akkor kezdi megint a nemzet kulturális fölényét hangoztatni, mikor a francia forradalom hivatáseszménye a liberális mozgalmakban újra előretör. Ezután már a francia ember fölénytudata szoros kapcsolatban áll ezzel a küldetés-gondolattal, sokszor vele azonos. A nagy francia forradalom unokái úgy érezték, hogy a francia műveltség nem

is különálló valami, hanem egyszerűen az általános emberi civilizáció utolsó, legfejlettebb fázisa. Guizot például így határozza meg: „Franciaországnak megvan az a dicsősége, hogy műveltsége hívebben reprodukálja, mint bármely más műveltség, a civilizáció általános tipusát, alapeszméjét. Az övé a legteljesebb, a legigazabb, hogy úgy mondjam, a legcivilizáltabb." Erre pedig intelligenciája, ereje, eszmegazdagsága teszi alkalmassá, melyet mindenkor az eszmények szolgálatába állít.

Így biztosítja a liberalizmus a francia nemzetnek újra a legnagyobb fölénytudatot, mert sohasem érezte annyira, mint ekkor, hogy a világ vezetése az ő gondjaira van bízva. De a század végén, a kritikai érzék erősödésével már erősen differenciálódik a francia műveltség tartalmi öntudata is. Veszít sematikus jellegéből és a finomabb szellemek az elvont emberiség-apostolon túl meglátják a dolgozó kisembert, kin az egész nemzeti műveltség nyugszik, érzik és keresik a francia szellem összefüggéseit a jelen és a nagy, dicsőséges mult szellemi és művészi alkotásaival.

Romain-Rolland a „Jean-Christophe"-ban két kötetet szán arra, hogy hősén, a zseniális zenészen keresztül a francia szellem és műveltség elemzését nyújtsa. Egy egész kötetben, melynek a „Piaci vásár" címet adja, azt a látszat-Franciaországot mutatja be, melyet az alig asszimilált idegenek és a hirtelen felületes sikerekre pályázó sznobok és politikusok sürgölődése mutat az idegennek. A „Házban" című kötetben viszont egy szegény idealista fiatalember feltárja Kristóf előtt az igazi Franciaország képét. Ezt a léhaság és romlottság hírnevét keltő látszat mögött rejtőző, idegenek számára nehezen hozzáférhető Franciaország képét ma is igen gyakran tartják a francia publicisták az idegenek elé; amazt a képet épp úgy restellik és hamisnak érzik, mint mi a hejehuja betyár-magyar arculatot. Ez az „igazi" Franciaország a dolgozó kisembereké és az ezrével lappangó idealistáké. Ezek nem járnak színházba, nem is politizálnak, életük csupa lemondás

és mégis nagy lelkükben rejlik Franciaország egész ereje, míg az úgynevezett elit állandóan bomlik, züllik. Ezrével vannak olyanok, mint Kristóf barátja, Olivier, „kik haláluk napjáig lankadatlanul egy eszményt szolgálnak, egy Istent, ki nem felel nekik." És magában a népben is ott lappang a láng, az önfeláldozás és a hit tüze. „Hogy szabad rágalmazni egy olyan népet, mely több mint tíz évszázad óta cselekszik és alkot, egy népet, mely a világot a gotikával, a barokkal és a forradalommal a maga képére átgyúrta; egy népet, mely hússzor ment a tűzpróbán keresztül és edződött meg benne és mely sohasem halt belé, de hússzor feltámadott?" Ez a sok idealizmus Romain-Rolland szerint inkább a vidéken él és nem csoda, ha az idegenek nem veszik észre, hiszen maguk a franciák is alig ismerik.

Így fedezi fel Kristóf a francia idealizmus hatalmas erejét a francia költőkben, zenészekben, tudósokban. A költőkben „Franciaország finom beszédje" ragyog. „Franciaország tájai és a mindennapi élet mint valami titkos varázslat hatása alatt attikai látomásokká alakultak szemükben. Mintha antik lelkek éltek volna bennük és csak modern rongyaikat kellett volna levetniök, hogy szép meztelenségükben önmagukra találhassanak." Egy gazdag, hosszú századok érlelte műveltség illata van mindenen, aminőt sehol Európában nem találhatunk s ami vonzza a külföldi művészeket Franciaország felé. Franciaország múzsájának arca szép és elgondolkodó, arisztokratikus megjelenésű. Majd a századvégi idealista mozgalmakból kap leckét Kristóf, mert katholikust és szocialistát, protestánst és zsidót az idealizmus és új élet lehelete érintette meg és mindenki nemes versenyre kel, hogy „a szabad emberiség vallását megteremtse", mely semmit sem áldoz fel sem lelkesedési, sem észbeli energiájából.

Az önexaltációval párhuzamosan azonban egy olyan nézet is kezd lábra kapni Európában, mely a francia faj és kultúra dekadenciáját hangoztatja és megjósolja a franciák pusztulását.

E hiedelem elterjedésének főoka ugyan a születések állandó csökkenése, de szellemi háttere is van. Az arisztokrata és antiliberális, forradalomellenes gondolkozású Gobineau Artur híres művében, „Az emberi fajok egyenlőtlenségéről" szóló tanulmányában kifejtette nagy paradoxonát, mely szerint az indogermán, de különösen a tiszta germán fajok kulturális felsőbbségben vannak a többiekkel s így a kevertebb fajtájú francia néppel szemben, így akarván természetesen a germán eredetűnek tartott francia arisztokráciát is a népisten fölé emelni. Gobineau könyve, mely — mint látjuk — Boulainvilliers elméletének modern fogalmazása, lett a francia dekadencia-tan és egyúttal a mai német fajvédelem ősforrásává.

De legjobban mégis az 1871-iki vereség gyökereztette meg Európában a francia dekadencia hitét. A győzhetetlennek hitt francia sereget szinte elsöpörte a kitünően megszervezett porosz ármádia és Franciaország megcsonkítva került ki a háborúból. Európa nagy részének imponált ez a német erőkifejtés, melyből sajátságos módon a német kultúra felsőbbségére következtetett. A franciák számára is kínzó és megalázó érzés volt ez a vereség, hiszen felsőbbségi tudatukban a hadi dicsőségnek is nagy szerepe volt addig. Maradt a műveltségi fölénytudat s a franciák szellemi elitjének nagyrésze azzal vigasztalódott, hogy ez majd csak győzedelmeskedik a nyers erőn. Sully-Prudhomme szonettciklust ír hazájához és a gyötrelmes jelenből szeretne a világ láthatatlan Pindosára szállni, ahol az egész világ költői, nagy szellemei élnek zászlók nélkül: „De hiába, oda menekülök, ahol megbújt az egyetértés; én hazámtól olyan szívet kaptam, mely túlárad rajta és minél inkább vagyok francia, annál jobban embernek érzem magam." A francia tehát maga az emberiség marad továbbra is. Az emberi műveltséget pedig nem pusztíthatja el semmi.

A világháború aztán meghozta a „francia csodát", a francia egységet, kitartást és győzelmet. De ehhez a rettenetes erő-

kifejtéshez a francia műveltségi öntudatnak újabb öneszméletre volt szüksége és a beözönlő német csapatok ellen újra feltartotta a francia idealizmus világhírű zászlaját, hogy szembe állítsa a szerinte önző, hatalmi törekvéseket szolgáló német kultúra fogalmával. Az ágyúharccal egyidőben folyt le az az ádáz tollharc is, melyben a francia „civilisation" fogalommal igyekeztek a publicisták a német „Kultur" fogalmát legyűrni. Se szeri, se száma azoknak a cikkeknek és könyveknek, ahol a gyűlöletesen nagy K-val írt „Kultur"-t vagy „Koultour"-t kipellengérezik, hogy vele szemben az emberi műveltséggel azonosnak vett francia műveltségi eszményt mint a legtökéletesebb erkölcsi eszményt felmagasztalják.

A vita mélyen fekvő oka, hogy a franciák azelőtt valóban sohasem állították szembe nemzeti műveltségüket az általános emberi műveltséggel, hanem, mint fentebb láttuk, azonosították vele. Náluk a romantikának nem volt az a nemzetépítő szerepe, mint a nem-latin országokban és így a nemzeti kultúra fogalma, mely Középeurópában mindenütt a romantikából kelt életre, náluk ismeretlen volt. A francia műveltség humanista eredetű, az antik kultúra egyenes folytatójának tekinti magát, azzal sohasem szakított s ezért ha a francia ember nemzeti műveltségéről beszélt, legfeljebb a „génie français, génie latin, esprit français" szavakat használta és mindig az általános emberi részének, vagy jobban mondva főelemének, világító elvének tekintette a saját kultúráját, melyhez nem volt szüksége külön elnevezésre. A német „Kultur"-ban, melyben különben a francia tévesen a saját „culture" (= földmívelés) szavának esetlen átvételét látja, csak a német zárt nemzeti egységhez fűződő műveltségi fogalmat érzi a francia s ezért önző, imperialisztikus, másokat kizáró, sőt lebecsülő fogalomnak tartja.

A két fogalom ellentétét már a hetvenes háború után megtaláljuk. Renan akadémiai székfoglalójában hangsúlyozza, hogy a franciák nem nézhetnek jó szemmel egy olyan *culture*-t, mely nem

teszi az embereket sem kedvesebbekké, sem jobbakká. A németek pedáns és magányban készülő tudománya, mogorva politikája, fénytelen társadalma, szellemtelen nemessége nem taszíthatja le trónjáról a ragyogó, bájos, tetszenivágyó régi francia társadalmat. A világháború alatt aztán az antinómia a legélesebb formában jelentkezett a franciák tudatában. „A civilizáció emberi dolog, minden népnek használatára való. Az ember lehet civilizált és megmaradhat franciának, vagy olasznak. A civilizáció az emberi eszmény, melyet a görög-latin szellem adott a világnak és a kereszténység tisztított meg. A Kultur fajkérdés, speciálisan német és a Kultur-ban csak akkor lehet részesedni, ha az ember német. A Kultur nem hasonlítja magához a népeket. Meg kell szünniök, vagy németté kell lenniök. A Kultur automatikusan kitermeli a háborút". Azt hiszem, hogy a franciák túloznak kissé, mikor a „Kultur" fogalmát ilyen szűkkeblű fogalmazásúnak tartják, hiszen a kultúra az abszolút értékek rendszere, nincs egyes államokhoz kötve és a középeurópai államokban használt értelmezése szerint „az emberiség, mint egész, életének legbensőbb értelme és legfőbb célja". A kultúra fogalmában tehát benne van az emberi műveltség gondolata is, melyet Kornis Gyula „világkultúrának" nevez. Bizonyos azonban, hogy a kultúra fogalma a hegeli és fichtei állammeghatározásokból ered és a német Nietzsche volt az, aki először állította szembe a civilizáció fogalmával. A racionális franciák tehát érthetően idegenkedve álltak szemben ezzel a romantikus szemlélettel, mely a társas jelenségeket történeti alakulásoknak tekinti, tehát az ő szabadon alkotó ész-elvükkel ellenkezően belső egyéni fejlődéshez köti.

Az önző német „Kultur"-fogalommal szegezi szembe a francia műveltségtudat az ő régi jelszavait, műveltségének általános emberi jellegét, jövőt alkotó, egyenlőségre törekvő progresszivitását. Egy röpirat például ezzel zárja fejtegetéseit: „Latinok, kik az újat hozzátok és a fáklyát tartjátok, a ti géniuszotok végső fel-

adata, hogy a földgolyót teljesen rendbe hozzátok, a ti géniuszotoké a dicsőség, hogy az embert a jobb jövő útjára tereljétek és pedig egészen az Európai Egyesült Államokig, egészen a Humanisz-féráig." A protestáns egyháztörténész, Émile Doumergue így magasztalja nemzete műveltségét: „Ez a szellem egész egyszerűen a *kultur* géniuszának ellenkezője; ez a szellem világosságból, ítéletből, mértékből, emberiségből áll, szánalomból és a megsértett, elnyomott emberiség iránti lelkesedésből; egyszóval ez a szellem a görög-latin szellem, melyet a kereszténység tisztított meg." Ezért képviseli Franciaország mindazt, ami szép, ami szent, a jogot, a gyengék és kicsinyek szabadságát és ezért szenved újra másokért.

Látható, hogy a világháború műveltségi fölénytudata is a régi forrásokból táplálkozott, elsősorban a francia civilizációs hivatás eszményéből, mellyel szívesen állították szembe a szerintük gyönyörűséggel pusztító, mindent legázoló német szellemet. Bizonyos, hogy ilyesformán a háború jelentékenyen hozzájárult a francia műveltségi fölénytudat kialakításához, bár újabb vonásokat nem találunk e meghatározásokban. Mindazt, amit az idők folyamán a francia szellem emberiségvezető hivatásáról, a francia nyelv és irodalom emberiességéről, világosságáról, a francia föld és ipari termelés nemességéről, egységéről, sokféleségéről és harmóniájáról mondottak, megtaláljuk együtt e röpiratokban, tanulmányokban, hírlapi elmélkedésekben. De a kérdés tisztázásához a helyzet jelentékenyen hozzájárult. Mint hajdan az olasz műveltség, most a német kultúra volt az a terminus comparationis, melyhez a nemzeti műveltséget mérni, mellyel szemben egyéni sajátosságait felismerni lehetett. A háború alatt a francia akadémia pályázatot, „prix d'éloquence"-ot ír ki egy rövid tanulmányra, mely a „francia civilizáció" pontos körvonalazását adná. A pályázatot Victor Giraud nyerte meg, ki tanulmányát azzal kezdi, hogy a háború előtt a franciák inkább csak nagyjából tudták, mit kell ezen a

szón érteni. „Nem képzeltük el teljes pontossággal, milyen eszme-, érzelem-, törekvés- és hagyománykomplexumot szimbolizál." De mikor a háború kitört, mikor egyszerre mindaz, ami tíz évszázad óta Franciaországot alkotja, fenyegetett helyzetbe került, egyszerre vakító világossággal rajzolódott ki szemük előtt, mi is az a francia műveltség. Először is nyilvánvaló lett, hogy a franciák magát az emberi műveltséget mentették meg a Marne folyónál, mert hogy a francia és az emberi műveltség teljesen egy és ugyanaz, azt soha senki nem vonta kétségbe. „Soha még vallási vagy bölcseleti hiedelem nem talált nálunk olyan kisszámú kételkedőre, mint ez. Állíthatjuk, hogy ez volt az a mély forrás, melyből 1914 augusztus óta a francia hősiesség táplálkozott, az egyszerű emberek és a legműveltebbek hősiessége is." Egy kis káplár mondotta és szavában benne van az egész francia eszmény: „Mert hát mi a szabadság és a kedvesség *(gentillesse)* földi ügyéért küzdünk". Majd azt kell bebizonyítani, hogy a francia irodalom mindenkor tele volt humanitással, nem oly művészi, nem oly misztikus, filozófikus, regényes, mint a többi, de mennyivel emberiesebb! A francia író mindig moralizál, oktat. Ez persze csak úgy sikerül, ha a klasszikus irodalomra szorítkozik az okfejtés, mely valóban az antik sztoával és epikureizmussal, de a kereszténységgel is összefügg s ennélfogva elsősorban morális érdeklődésű. Ezt az emberiességet, társas szellemet igyekszik aztán Giraud még a francia katholicizmusban is kimutatni. Ezt bizonyítaná a keresztény missziós hivatásérzés és a francia vallásos érzés is, mely mindig kerülte a raffinált teológiai vitákat és az aprólékos exegézist (sic). A francia szenteket is a józan ész, a szegények szeretete jellemzi.

Már eddig is éreztük a gondolatvezetés erőltetettségét, hiszen a francia irodalom nagy részében nem humánus, hanem a tiszta formakultuszt szolgálja és úgy tudjuk, hogy a nominalizmus hírhedt szőrszálhasogató skolasztikája éppen a párizsi egyetem terméke, mely ellen a neoplatonikus és prereformációs mozgalmak

vették fel a harcot. De még erősebben érzik a jelen szükséglet hatása és a jelen események értelmének anakronisztikus visszavetítése a francia történet politikai vázlatában. A szerző szerint a franciák háborúi mindenkor védelmi jellegűek voltak és velük ösztönszerűen az emberiséget vélték szolgálni. Még Napoleon hódító hadjáratai is a népek nemzeti öntudatának felébredésére vezettek, a német egység gondolata belőlük született meg. (Reakcióképen!) Franciaország csak azt nem tűrte, hogy egyetlen hatalom, mint Ausztria, gyakorolja a hegemóniát Európában és más gyengébb államokat vessen zsarnoksága alá. (E mellett Magyarország persze a török járomba került!) Még nem is volt Franciaország Franciaország, mikor a katalaunumi síkon már megállította a barbár áradatot. Tehát Franciaország már akkor szolgálatot tett az emberi kultúrának, mikor még nem is volt meg!

Ez a műveltségi hivatás ad erőt mindenkor a francia katonának, „ki sohasem harcolt olyan jól, mint mikor ügye túlhaladja saját érdekeit és mikor anyagi érdeke nem forog kockán". Így a forradalom háborúi nemzeti védelmet és forradalmi propagandát szolgáltak. „1792 önkéntesei megható őszinteségükben magukat a világszabadság misszionáriusainak tartották. Az Emberi Jogok Kijelentése valóban nem a nemzeti történelem epizódja és minden nép Franciaország szabadító szavát várja, ha fel akar szabadulni, hogy megvalósítsa legbensőbb vágyait. *Gesta Dei per Francos.*" Így történt ez a világháború kitörésekor, mikor az egész emberiség szorongva nézte, mint gázolja le a nyers erő a világosság népét. De nem kell hinnünk az erő diadalában. „Amit mások ‚culture'-nek neveznek, azt a francia igazi nevén barbarizmusnak hívja. Ezzel a barbarizmussal, mely annál barbárabb, minél tudományosabb, áll szemben pontról-pontra a francia műveltség. Franciaország szabadság, szeretetreméltó báj, mértéktartás, udvariasság, diszkréció, finomság; türelem, szánalom, szeretet; egyszóval emberiesség." A francia szellem világháborús öntudatosodása

tehát mind a régóta ismert elemekből táplálkozik s ezek az elemek a nagy kataklizma paroxizmusában még élesebb vonalakban, olykor szinte karikatúraszerű torzítással jelennek meg a köztudatban. André Suarès könyvében is ugyanezek az argumentumok jelennek meg, mikor nemzetének fölényét igyekszik bizonyítani. Franciaország boldogsága és dicsősége, hogy mikor életéért harcol, egyúttal Európa szabadságáért és a nemzetek jogaiért is küzd. „Századok és sorsok összejátszása, végtelen sok erény, véletlen és összetalálkozás kell ahhoz, hogy egy nép egy ilyen misszió terhét megkapja. Sohasem ő adja önmagának, még ha a legvilágosabb tudata van is róla. De kapja az időtől, géniuszától, szívétől és egész történelmétől." Majd hosszas nyelvészkedésbe kezd és azt igyekszik bizonyítani, hogy a francia nyelv germán kölcsönszavai mind a barbárság és erkölcstelenség fogalmait vezették be a latinságba, míg francia specialitás a „gentil, gentillesse, gentilhomme" és a „générosité", tehát a kedvesség, nemesszívűség és nagylelkűség fogalmainak megfelelő szókészlet, mert a francia természeténél fogva nagylelkű; báj, tisztesség, szeretet uralkodik benne. Így érthető, hogy Franciaország áll mindig Európa hajóorrán: „ő a kiválasztott hely, ahol a fény megvalósul, ahová a nap leszáll és medret ás magának." (!) Franciaország sírja, korlátja a barbárságnak.

A világháború műveltségi fölénytudata tehát elsősorban a nagy hivatáseszméből fakad: a francia nemzetet Isten, sorsa, jelleme, eszményi meggyőződése az emberiség örökös bajnokává avatja. Ehhez járul nyelvének, irodalmának egyetemes jellege, mellyel az emberiség oktatását, művelését hajtja végre. A társas erények, mint a szellemesség, finomság, báj emlegetése is előfordul, a német komorság, durvaság, esetlenség antinomiájaképpen.

A háború után a szellemes Giraudoux kísérelte meg irodalmi formában feloldani a francia-német ellentétet és megírta az amnéziába esett francia író-katona történetét, kit németté nevel-

nek át *(Siegfried et le Limousin)*. Egyes nemzeti ösztönök kiütköznek a német Forestier-ből is; a németek politikai kritikusnak használják, de a lelki átalakulás akkor megy teljesen végbe, mikor visszaemlékezik francia multjára. Mindez persze csak ürügy arra, hogy Giraudoux fantasztikus szatiráját gyakorolja a háború utáni német világon és időnként szembe állítsa a francia szellemet a német kultúrával. Szerinte Franciaország és Németország nem annyira geográfiai mint formális fogalmak. A német kultúra csupa kölcsönzés, Németországban Trisztán, Parsifal és a normann istenek elismertebb, hivatalosabb és ténylegesebb életet élnek, mint a legnagyobb németek. A legnagyobb németek Franciaországtól várnak menedéket vagy elismertetést. Németország csak a képzeletben van meg, Franciaország emberi dolog. Egy hosszabb kitérésben még jobban kifejti gondolatát. A németek időnként utánozzák azokat a nemzeteket, kiknek megadatott, hogy az emberi méltóságnak új alakot adtak: Görögországot, Franciaországot, Angliát s ezért élnek örökös ellenmondásban önmagukkal. Ez a „kultúra" (culture). „A civilizáció viszont tökéletes egyetértés egy éghajlat, egy nép és azon áramlatok között, melyek időnként eltünnek és megjelennek a langyos tengerek környékén. Ez egy olyan szerénységi állapot, mely a civilizált embert arra bírja, hogy a természettel párhuzamosan éljen (ami lehetővé teszi, hogy elkerülje ezt a kérlelhetetlen személyt), hogy az emberi lehetőségek helyes felbecsülése révén — katedrálisok és a piramisok jelentik számára a legnagyobb tömeget — a lehető legkisebb értéket tulajdonítsa az életnek, ellensége, a halál iránt bizonyos tiszteletet tanusítson és köszöntéssel illesse; — és hogy másrészt enyhe megvetése folytán itt a földön csupán emberi követelésekkel lépjen fel vele szemben; hogy gyakorolja anélkül, hogy másoknak ártson és csupán gimnasztikát űzve azokat a tulajdonságait, melyek akkor volnának szükségesek, ha az élet igazságos, kellemes és örökkétartó volna, úgy mint a bátorságot, tevékenységet, némi

fukarságot és a jóságot... Franciaország ma a legcivilizáltabb ország. A francia elutasította magától azokat az álmisszíókat, melyekre Németország vetette magát (ott az emberek uniformist hordanak), hogy az isten, hogy a világ, hogy a démon legyen és ha éri is valamely félig-meddig isteni visszfény, mely csak minden kétszáz évben jár ki nekünk, csak arra használja fel, hogy megvilágítsa vele az emberi arcot vagy észt. Nyelve és okoskodása csak emberi igazságokat bírnak el... Ebből a szkepticizmusból magyarázhatók meg azok az ellentétek, hogy egyedül a francia ért a konyhához és hogy mértéktartó, hogy dühösen harcol, de nem tart haragot, hogy gyűlöli az idegeneket és hogy a világon egyetlen barátja a négereknek, a gyenge fajoknak, a páriáknak... Ilyen a békés Franciaország és ezért kiirtja azokat, akik meg akarják zavarni az ő szabóit, filozófusait és konyháit..." Ez a szellemes és szándékosan nyakatekert meghatározás minden látszólagos bonyolultsága dacára sem mond többet, mint azok a sematikus meghatározások, melyeket a háborús irodalomban találtunk. A civilizáció és humanitás körül jár Giraudoux meghatározása is; szerinte is a francia műveltségnek csak annyiban van értelme, amennyiben az az általános emberi műveltség szolgálatában áll, azzal egyértelmű vagy párhuzamos. Ugyanezt prédikálja egy napjainkban megjelent terjedelmes könyv, mely „A francia lélek" címet viseli és amely, miután hosszasan ismerteti mindazt, amit Franciaország a tudományok, az ipar és a művészetek terén alkotott, arra a végeredményre jut, hogy a némettel ellentétben a francia műveltség olyan szabályoknak és szokásoknak együttese, melynek célja az, hogy „az állati természet fölött tartsa az általános szintet". Erre nevelik, erre képesíti udvarias modora, nyelvének tisztasága, szellemének és szívének nemessége, melyben a görög-latin kultúra egyesül a keresztény természet- és életfelfogással. Viszont ő volt mindenkor az emberiség nevelője: „Az ő földjén... nőtt ki a lovagság, a becsület kultusza, az

udvari műveltség, a nőtisztelet, az udvariasság, az ízlés, az emberi jog és az emberszeretet". Mindezek valóban civilizációs értékek, melyeknek az az általános közös sajátsága, hogy az egész emberiség átveheti őket; a francia nem zár ki egy nemzetet sem az ő általa teremtett értékvilágból.

És ezzel ugyanazt mondják a mai franciák, amit 800 évvel azelőtt nagy udvari költőjük, Chrétien de Troyes, mikor azt írta, hogy a lovagság és tudomány a görögöktől és rómaiaktól egyenesen a franciákra szállott s így ők lettek a civilizáció vezető nemzete. A világháborúban végleg megszilárdult bennük az a nézet a német kultúrával való hasonlítgatás közben, hogy az ő műveltségüket a humanitás ihleti, a francia nemzet az általános emberi műveltség legfőbb hordozója.

Vizsgálódásaink folyamán felismerhettük, hogy ebben a műveltségi fölényérzetben vannak régi elemek, mint a ma már inkább csak a szellemi érintkezésben fennálló udvariasság, vagy a francia irodalmi tudat alaprétegét alkotó klasszikus irodalomnak valóban humánus szelleme, de vannak lényeges fenntartással fogadható elemek is, mint például a világos, közérthető nyelv emlegetése, mely az emberiség érintkezésében oly kitünő eszköz gyanánt szolgál, holott tudjuk, hogy a francia irodalom és a művészet nyelve a mult században ettől az eszménytől elfordult. Mégis a műveltségi fölénytudat legerősebb tartója a forradalom racionalista ideológiája, mely a franciát saját szemében az emberiség önfeláldozó apostolává avatta.

Mindezt lehet esetleg túlfűtött nemzeti önérzetből eredő illuziónak minősíteni, kifelé hipokriziskent ható önáltatásnak, amilyent minden nemzetnél megtalálhatunk. De annyi bizonyos, hogy ha ez a nemzeti érzés saját lényegének meghatározásához ilyen általános emberi értékeléseket, célkitűzéseket hí segítségül, legalább is a szándék megvan benne, hogy túlemelkedjék az önző egyéni érdekeken. Tagadhatatlan az is, hogy a francia műveltség

valóban az antik racionalizmusnak egyik egyenes örököse és nemes hajtása s hogy szerencsésen egyesíti a latin humanitáseszmét a keresztény természetjog felfogásával. Ezt különösen manapság érezzük, mikor egyes országokban a legelemibb emberi jogok is tagadásba vétetnek és embermilliókat próbálnak meg elszakítani az általános emberi civilizáció közösségéből.

7

AZ „ÉDES" FRANCIAORSZÁG

MINDEN nép szereti fizikai értelemben vett hazáját. De minden népre jellemző, mit szeret benne és hogyan ad kifejezést a röghöz vonzó ragaszkodásnak.

A francia nemzeti öntudatnak is talán legfontosabb része a haza földjének szeretete. S ha igaz is — pszichológusok állítják — hogy a nép egyszerű fiának nem sok fogalma van a francia mult és jelen szellemi értékeiről, nemzeti hivatásról, a kenyéradó földhöz, városhoz való ragaszkodás a legegyszerűbb parasztban is él.

Ennek a ragaszkodásnak a szellemi elitben már a legrégibb idők óta bizonyos állandóan egyértelmű megnyilatkozásai vannak. A francia mindenkor szerfölött meg volt elégedve hazájának földjével, termékeivel, éghajlatával és ez mindig abban a gondolatban csúcsosodott ki, hogy Franciaország a világ legtökéletesebben ellátott országa, ahol minden együtt van és a szertelenségek ismeretlenek.

Már a középkori francia írók szívesen idézik Szent Jeromosnak egy mondását: „Egyedül Galliának nincsenek szörnyetegei". Talán már Szent Jeromos is azt akarta mondani ezzel, hogy ott a szélsőségek ismeretlenek. Azóta is, ha francia író hazájáról beszél, mindig a francia föld harmonikus egységét és minden ellentétet kiegyenlítő mérsékelt éghajlatát emlegeti a legnagyobb megelégedettség hangján és szembeállítja a francia föld mérsékelt középszerét más országok szélsőségeivel.

Sokan a középkorban közhelyszerű „doulce France"-ban felismerni vélik annak a meghitt kapcsolatnak, annak a gyöngéd érzésnek kifejezését, mely a franciát szelíd éghajlatú, termékeny földjéhez fűzi. A Roland-énekben sűrűn találkozunk vele s egyúttal itt kapjuk a francia hazaszeretet legrégibb és igen megkapó ábrázolását:

Magos a bérchát és a völgy setét;
A szirtek kormosak, zord a szoros,
Nagy bajjal frankok aznap áthatolnak:
Húsz mértföldig döng lábuk dobbanása;
Midőn a téres „Nagy Földön" haladnak,
S látják Gascogne-t, uruknak birtokát:
Eszükbe jut kis birtokuk, a hűbér,
Leánykájuk s otthon a drága nő:
Nincsen vitéz, ki lágy szívvel nem könnyez . . .

A rég nem látott föld és család emléke könnyekig megindítja Nagy Károly vitézeit, s ezzel Turoldus már a modern értelemben vett honvágyat és annak érzelmi megnyilatkozásait ültette képzelt alakjaiba. Emellett az „édes" állandó jelzője a francia földnek s csak olykor váltakozik a „szent"-tel *(asolue)*, vagy a dicsőségessel *(loee)*. Szent Franciaország, mert a legtöbb reliquiát ott őrzik és nagy szentjei vannak, dicső, mert győzhetetlen. De a „dulce" jelzőben már valami bensőségesebb érzelem rejlik, melyet a későbbi írók is éreztek, mikor a francia föld mérsékelt éghajlatát, szelíd harmóniáját, báját magasztalták. S mikor Roland halálos küzdelme előtt felsóhajt: „Frankföld! te nagyon édes föld vagy!", ebben a sóhajban már benne van a hazai föld, meleg, egyéni, lírai szeretete, amit nem változtat az, hogy a „dulce France" kifejezést a költő olykor még az ellenfél, a pogány király szájába is adja és az sem, ha egyes kritikusoknak igazat adunk, amikor e híres kifejezés eredetét a középkori egyházi próza „dulcis patria" fogalmára vezetik vissza.

A későbbi költészet átveszi a „douce France" kifejezést s mind a mai napig használják, mint a szelíd, harmonikus, mérsékelt

természetű ország rövid becéző megjelölését. A „Lajos koronázása" *(Coronemenz Loois)* című hősköltemény ismeretlen szerzője többször beszél a „dolce France"-ról. A rongyos és tehetséges Rutebeuf Szent Lajosról mondja, hogy ő olyan király, akinek a „doulce France" mindene, de azt is, hogy Franciaország oly kövér föld, hogy azt már nem kell szalonnázni... Egy másik verselő azt írja, hogy Franciaországban terem a búza és a jó bor, ott a vitézeknek bátor szívük van és új meg új földeket hódítanak. Az „Antiochiai Ének" egyik keresztes vitéze felsóhajt, mikor megpillantja Jeruzsálemet, álmainak városát: „Jobban szeretem Arras nagy várát, a nieppe-i erdő mögötti nagy vadászterületet és az én szép halastavaimnak gazdag halzsákmányát, mint ezt az egész földet és ezt a régi várost". A mesebeli város és föld helyett ódon kőtömeg és terméketlen sivatag; hogy ne lepné meg a honvágy az édes Franciaország gyermekét gazdag hazája után?

Kinek ne jutna eszébe erről a csalódott keresztesről Du Bellay, a francia renaissance legfinomabb lelkű költője, kit a gazdag római paloták között fogott el a honvágy mosolygó, derűs hazája után:

Boldog, ki mint Ulysses, száz szép mérföldet bolygott
S járt gyapjas aranyért, mint Jázon, régi hős,
S ki tűzhelyéhez aztán, már mint bölcs úr s idős,
Békén pihenni tért, hogy lenne csendbe boldog.

Hát én? Látom-e még füstből fútt lenge fodrod,
Kéményekkel pipázó falum, vén ismerős?
S kis házam, többem nékem, mint királynak az ős
Ország, jaj lát-e még, kit sorsa messze sodrott?

Mert szebb volt, míg felém tetőd ős íve hajlék,
Mint Róma csarnoka, a büszke ormú hajlék,
S szebb, mint a durva márvány, palád, az enyhe-kék...

És drágább gall Loire-om Tibernél, a latinnál
S a Liré kicsi halma a híres Palatinnál
S e sós tengeri szélnél az édes honni lég!

Du Bellay híres szonettje már a modern ember tudatos érzelmességével és az olasz retorika pointe-jein nevelkedett ízléssel

készült. És mégis mind a két sóhaj egy francia szívből fakad, mely betegen sorvad, ha mérsékelt arányú, édes hazájától távol van.

Egy századdal korábban, Szent Johanna idején a kor legtiszteltebb verselője, Alain Chartier már így határozza meg a hazaszeretetet: „De hajh! a régi lelkekben oly közvetlenül él és oly elválaszthatatlanul be van gyökerezve az ország természetes szeretete, hogy a test mindenünnen visszavágyik oda, mint igazi otthonába s a szív ott találja legkellemesebb lakóhelyét, az élet és egészség ott gyarapszik és megjavul, a lélek ott keresi biztonságát, békéjét, menedékét, öregségének nyugalmát és sírhelyét". S mivel az állatok is védik barlangjukat, nyilván a természet oltotta belénk ezt az érzést.

Ennyi tudatosság a haza szeretetében és a honvágyban nem lephet meg minket Szent Johanna korában, ki életét a hazai föld felszabadításáért áldozta fel.

Érdekes, hogy már a középkori francia ember úgy érezte, hogy szoros kapcsolat van hazájának mérsékelt éghajlata és nyájas erkölcsei, fejlett műveltsége között. A föld szeretete ennél a kiválóan intellektuális népnél már igen korán erkölcsi tartalommal telítődik. A bőtermésű Eustache Deschamps, ki sokat utazik külországokban, számos versében áradozik Franciaország fölényéről. Mérsékelt éghajlatának mérsékelt törvény is felel meg, édes éghajlata alatt, mely se hideg, se meleg, otthon van az igazságszolgáltatás. Rondókban írja meg, hogy őrültség nagy költségekbe verni magát az embernek csak azért, hogy Milánót és Páviát lássa. De miért kell mindenképen visszavágyni erre a földre?

> Ti, kik világgá akartok menni, hogy dicsőséget szerezzetek és hírnévre szert tegyetek a hegyeken túl, vagy a tengeren túli földön, különféle helyeken és mindenféle vidéken, ha majd körülevezetétek a földet, láttatok népeket és megismertétek mind, a levegőt, a szeleket és az elrendelt törvényeket: forduljatok mindig Franciaország felé.

Meleg országokban nem lehet tartósan jól éreznie magát az embernek s a hidegben is rövid ideig. Itáliában sokat kell szenvedni, mert ott nincs mérsékelt törvény; a jog helyett az erő s az önkény tombol ott; s nincs ott Ész, ahol hatalom uralkodik. Ezért mondom nektek, hogy ha visszatértek, forduljatok Franciaország felé.

Igen édes föld ez az ott lakásra; se hideg, se meleg s ott kijár mindenkinek az igazság. Mindenki a magáét bírhatja és őrizheti; az uralkodót mindenek fölött szeretik, mert a törvény mindenkinek megadja a maga járandóságát. Nagyok és kicsinyek egyensúlyban vannak és minthogy ott az ész uralkodik, forduljatok mindig Franciaország felé.

Minden országban látok olyanokat, akik, hogy mérsékletet tanuljanak, ide jönnek lakni; durvák és nehézkes emberek s azzal, hogy itt megfordulnak, hibás modorukat elhagyják. A tudományt itt jobban tisztelik, mint másutt, az embereknek minden dolga rendben folyik, *a levegő édes és ha a föld ilyen kedves*, forduljatok mindig csak Franciaország felé.

Ide kell jönnötök élni, itt van becsület, és kipróbált vitézség, itt van a nagy király udvara, melynek nincsen párja, *a föld mindenféle jókkal van benépesítve;* itt megvan az alattvalók igazi engedelmessége és mivel a népnek sohasem kell félnie, mindig forduljatok Franciaország felé.

Ajánlás. Ti, akik békében akartok élni és uralkodni, meggazdagodni, becsületre, tudományra szert tenni és nemesen kormányozni a világon, fordítsátok képeteket mindig Franciaország felé.

Csehországban különösen rosszul találja magát; visszavágyik az édes hazába és újra szeretné szívni az édes francia levegőt, mert a cseh levegő keserű, vastag, hideg, minden kellemesség híján van, nincsenek jó borok, tengeri halak: s makacsul visszatér a refrén: „Oh Frankhon édes levegője és nyugalma!"

A híres középkori történetíró, Froissart ugyanilyen vidámnak, mérsékeltnek rajzolja ragyogó önelégültségében a francia földet: „igen édes francia föld, ez a szelíd és udvarias vidék szép mezeivel, édes folyóival, szép faluival és szép házaival, ahol a levegő oly jó, ahol a borok oly édesek, ahol a források oly hűsek, ez a nagy és

nemes királyság, hol annyi jó és nemes lovagság van, ez a nemes királyság, hol megszámlálhatatlan sok város és vár van".

Szelíd, édes klíma s ezzel a mérsékelt levegővel jár a szelíd erkölcsök, a kiművelt modor emlegetése minden költőnél, írónál, ki boldog önelégültséggel fejezi ki a haza földjéhez való ragaszkodását. Se hideg, se meleg ez az éghajlat, a szélsőségeket nem ismeri s így a mértéktartás Franciaország klímájának parancsszava. Ismeretlen rímelők, kik még nevükkel sem emelkednek ki a lapos tömegverselők, az úgynevezett rhétoriqueurök sokaságából, emlegetik elégedetten, hogy Európában a legjobb éghajlata „Franciaország nemes parkjának" van.

A humanizmus aztán felszabadítja az érzelem zsilipjeit; a költők retorikus lírája, az orátorok pátosza nagyszerű témát lel a francia föld dicséretében s annak legfőbb erényében, a mérsékelt éghajlatban, mely nem tűri a szélsőségeket. És mikor megindul a vetélkedés az olaszokkal és minden hazájának hírnevét féltő francia keresi, hogyan emelje Franciaországot Itália fölé, az édes francia levegő és a termékeny föld emlegetése, mely egy virágzó kultúrának tápláló talaja, közhelyszerűen bukkan fel a latinul, vagy később franciául író francia humanistáknál. A francia zsoldban élő belga humanista, Christophe de Longueil egy híres és nagyhatású oratióban védi meg a francia nemzet becsületét. Okfejtését a francia föld dicséretével kezdi. A francia föld fekvésében rejlik örök egészsége. Semmiben sincs hiány. A természet összes erői megáldották. „Éghajlatának oly nagy a kegyessége és boldogsága, hogy sohasem bágyaszt mértéktelen hevével, sem sarki hideggel." Ezzel a mérsékelt nyájas klímával jár az egészséges, lágy levegő. A széles hegyek távol tartják a dögleletes szeleket. az északi és keleti borzalmas hideget. Nincs oly sűrűn villámlás, mint Itáliában, sem évenként megismétlődő járványok. A tengerek nem csapnak ki, földrengések nem nyelnek el városokat, ami Itáliában, Görögországban és Ázsiában igen

gyakori. Nincsenek homokos sivatagok, sem fenevadak, melyek az embereket megennék. Nincsenek mérges kígyók. Termékeny talaját Szicília is megirígyelheti. Sem a mocsár, sem a homok nem foglal el nagy területeket, mint Németországban vagy északon. Nem oly terméketlen, mint Hispánia, nincs itt éhinség a forró nap alatt. Gallia a többi ország éléskamrája. És csodálatosan megvan itt minden. Minden tartomány szállít valamit, ki lovat, ki marhát, ki juhot, gyapjut, követ, ércet; aranyat, ezüstöt a folyók(!), füvet, virágot, erdőt a föld. Franciaország tehát az egyetlen klasszikus föld, kétségtelenül különb, mint a többi s a többi ország bajainak elsorolásával meghatároztuk a francia föld csodálatos harmóniáját, boldogító mérsékelt középszerét.

Ugyanígy ír Du Bellay, ki irodalmi programmjában bátorításképen emlegeti a föld termékenysége mellett a „levegő mérsékeltségét" és azt, hogy ott se vad tigris, se kegyetlen oroszlán, se mérges füvek nem törnek az ember ellen. A nagy renaissance-költő, Ronsard himnuszaiban is ez a makacsul visszatérő vezérmotívum. Ha a sivatagokat leszámítjuk, II. Henrik kormányozza a legnagyobb európai országot s ebben minden együtt van: „Mert nem is kell máshova hajózni, minden szükséglet megterem itt, gabona, bor, erdő és mező; a nagy hőség nem sérti vidékeinket, sem a nagy hideg, sem a romboló szélvész, sem a mérges sárkányok pikkelyes nyoma, sem a terméketlen sziklák, sem a értéktelen homok". Mintha Longueil közhelyeit, negatív dialektikáját hallanók. Franciaországhoz írt himnuszában is azt a gondolatot fejti ki, hogy itt nincsenek olyan csodálatos dolgok, monstrumok, mint az antik globuson. Nem nő a panacea, nem csorog a méz a fáról és a tej a folyóban, de nincs oroszlán és mérges kígyó se. Ellenben sehol sem terem oly bőven Bacchus, mint francia földön. Alma, gránát, olaj, citrom, minden megterem, ami kell: „S mit mondjunk az időjárásról, a kósza tavasz enyhe fuvalmairól? A gonosz szelek kegyetlensége nem uralkodik itt, sem az ég

szörnyetegei, nincs itt semmi abból, ami Afrika vagy Hirkánia homokján uralg. A mindig szerencsésen termékeny Franciaország megadja fiainak, ami hasznos nekik . . ."

A francia hazaszeretet olyan állandó formulára talált itt, mely apáról fiúra öröklődött és még jobban emelte a francia nemzeti öntudat európai fölényérzetét. Mert a szelíd erkölcs, a magas műveltség ilyesformán szorosan összefügg a szelíd éghajlattal már a középkori és renaissance-francia tudatában. A közvetlen szemléletből eredő önelégültséget különben csak erősítette az a görög orvostudománytól, Hippokratestől a keresztény Európára is átszármazott felfogás, hogy az éghajlat szabja meg a népek erkölcseit és így a legtökéletesebb, legműveltebb népek a mérsékelt égöv alatt élnek, míg Észak felé mind vadabbak. Ez a klímaelmélet új és termékeny alakban merül fel Montesquieunél, ki a zsarnokságot a forró éghajlathoz, a köztársaságot és az alkotmányos királyságot a mérsékelthez kapcsolja. És éppen a „Törvények szellemé"-nek megjelenése előtt két évtizeddel írja Franciaországnak egy naiv magasztalója, hogy miután Franciaország a legmérsékeltebb éghajlat alatt és a két térítő között fekszik, ott minden mérsékelt és így a természetes jónak és igaz erénynek is hazája. Franciaországot ezért a „termékenység színpadának", a „bőség forrásának", a „természeti adományok kincsesházának" kell nevezni, kellő távolságban lévén a naptól, mely a közeli tájakat felperzseli. Ezért Franciaországban a legellentétesebb dolgok megteremnek, amit a meleg és a hideg hoz létre, nem úgy, mint Angliában, Itáliában, vagy Németországban, ahol csak ez vagy az a fajta termék található meg. Franciaország Európa földi paradicsoma, virágos kert, hol minden örömben úszik, minden nagy békességben és teljes nyugalomban él.

Ez a középszerszemlélet jelenik meg Rivarol elméletében is, ki szerint a szelíd éghajlattal függ össze a francia ember nyájas udvariassága, s így lett belőle a minden nemzetek embere, amit

persze csak az ő idején, a francia nyelv és műveltség egyetemes uralma korában lehetett elmondani.

A francia föld szemlélőjének az áldásos éghajlat mellett legjobban feltünik az ország termékeinek, tájainak és népeinek változatossága. De ebből a változatosságból az írók mindig éppen a harmóniát olvassák ki. Különösen szokás az egyes tartományok lakóit egy-egy jelzővel jellemezni, miből a színes, de egységes nagy Franciaország képe kerekedik ki. „Ez az a vidék, mely kitermelte a világ fölötti uralkodásra a nemes és vallásos frankokat, mely sűrű népesedésével felnevelte a kemény bretonokat, a ravasz normannokat, a szorgalmas flandriaiakat, a szelíd lotaringiaiakat, a könnyelmű anjouiakat. Ehhez jönnek még a harcias gaszkonyiak, a vad burgundok, a vidám, fürge pikardok, a hű saintongeiak, poitouiak és narbonneiak. Majd az erős auvergneiak, a kitartó hannonok, a nagylelkű sensiak, az okos manceauk."

Leghíresebb e nemben Michelet történelmének az a helye, hol gyönyörködve elemzi az egyes vidékek szellemi tájait, melyekből a szenvedések közösségében kialakult a nagy és egységes Franciaország. Persze ebben is, mint sok hasonló jellemzésben, túlnyomó a költői képzelet játéka és az *a posteriori* belemagyarázás. Michelet szerint a párizsi egyetemesség váltakozik Chartres és Orleáns szigorúságával, Touraine lágysága Saumur és Angers értelmes keménységével, Poitou szeretetreméltósága Vendée vadságával és La Rochelle ipari és politikai szárazságával, a komoly Saintonge a gazdag és kedves Angoulême-mel; Limoges becsületessége Brives vallásos hevülésével és így tovább. Majd mikor megtette szellemi körsétáját, gyönyörűséggel látja ennek a tarka szellemiségnek belső egységét. Olyan ez az ország, mint egy nagy szerves test, ahol minden résznek megvan a maga tiszte. A határ végzi a katonai szolgálatot, a központ gondolkozik, újít, átalakítja mindazt, amit kap és benne ez az élet mintegy átszellemül. A tartományok, mint egy tükörben látják magukat benne; benne szeretik

és bámulják egymást magasabb síkon. A költői lelkű Michelet nem fél a centralizáció értékeket megsemmisítő hatásától, mert ő eleven vérkeringést lát ott, ahol például a regionalista Barrès a nagy francia erők pusztulását fájlalja, annyira, hogy regényciklust ír a Párisba szakadt „Gyökértelenekről" *(Les Déracinés)*. Pedig az egyenlősítésen munkálkodó demokrácia is látja a változatos francia vidékben rejlő szellemi értékeket és a harmadik köztársaság megalkotója, Gambetta már 1872-ben beszél arról „a nagyszerű tartomány-együttesről, melynek valamennyi tagja saját arculatával, vagy inkább különböző vonásaival a haza képének nagy vonásait alkotja". Azóta is lépten-nyomon találkozunk ezzel a gondolattal s erre céloz a mai publicista, mikor Clemenceau, Poincaré és Briand látszólag ellentétes jellemében a közös elemeket keresi: „Éppen mivel Franciaország annyi különböző elemet egyesít magában, az az átlag, melyet kitermel, tele van kincsekkel. Mert ha átlagról szólunk, nem értünk rajta laposságot, s ha mértéket emlegetünk, nem egyhangúságot akarunk vele mondani. Ha Franciaország valóban kert, akkor e kertnek egyetlen fája nem hasonlít a másikhoz. A franciák összefüggő, egységes népet alkotnak, de ez az egység összerakás eredménye." Legutóbb Paul Valéry találta meg az ország arányos földrajzi alkatában, mérsékelt éghajlatában és változatos etnikumában a francia szellemi egység titkát. A francia föld különböző elemekből álló egysége kitünő igazoló metaforának bizonyul s bár logikailag nehéz elképzelni, mint lesz a sokféleségből egység, a szerves egység metaforája mindent megmagyaráz. Franciaország változatos tájai, úgy látszik, erős harcot vívnak a minden különbséget lesimító centralizáció szellemével, mely a forradalom értelmében nivellálásra, abszolút egyenlőségre törekszik. Költők, írók, a francia szellem kitünő képviselői — még a baloldalon is — továbbra is ragaszkodnak a változatos, színes, de harmonikus Franciaország fogalmához.

*

Nyomról-nyomra követve a francia nemzeti öntudat megnyilatkozásait, sikerült benne ősrégi elemeket felfedeznünk. Némelyik még a frank törzsi öntudatra megy vissza, másik csak a forradalomig él, de van olyan is, mely túléli a forradalmat és olyan, amely a forradalom gyümölcse. A legrégibb időkre mutat a termékeny föld, a szelíd éghajlat szeretete és a belőle származó fölényérzet a többi országokkal szemben. De a francia nemzet természetes önexaltációja mindenkor a műveltségi fölénytudatban csúcsosodott ki s a forradalom óta szoros kapcsolatban áll a vállalt világnevelő, világszabadító hivatás gondolatával és azzal a hiedelemmel, hogy a francia nemzeti géniusz mindenkor az eszmény szolgálatában állott. S mikor a francia az eszmény bajnokának érzi magát, szívesen emlékezik meg olykor még a régi hivatásérzésről, a keresztény apostolságról is. Ehhez ma már csak a gyakorló katholikus elem tartja magát, de a benne rejlő idealizmust még azok is magukénak vallják, akik a vallási céllal semmi közösséget nem éreznek. Viszont a frank imperializmus, mely soká hirdette a frank-franciák győzhetetlenségének dogmáját, mihez önigazolásul felhasználta a keresztény hivatás gondolatát is, már a renaissance idején elhalványul, de itt hagyja örökségül nevét a nemzetnek és az országnak, melyet leszakított a római birodalom testéről. A francia természetben rejlő katonai természet, bátorság, támadó lendület, továbbra is hisz mindent elhomályosító „gloire"-jában, XIV. Lajostól egészen III. Napoleon bukásáig, míg a harmadik köztársaság katonája már önvédelmi harcnak érezte a világháborút, publicisztikája pedig újra az igazságért és emberi műveltségért vívott kereszteshadjáratnak minősítette a nagy háború francia fejezetét.

Efféle hiedelmek természetes megnyilatkozásai minden nemzeti életnek és sok nép nemzeti öntudatában találunk hasonló elemeket. De mindenki érzi, milyen egyéni szinezetű a francia nemzeti öntudat önigazolása és önexaltációja, főleg a benne rejlő morális

és kulturális tartalom miatt, mely valóban mindenkor világra szóló visszhangra talált.

A nemzeti öntudat elemzésénél csak azokat az elemeket méltattuk figyelemre, melyek a francia nemzetkép karakterológiai vonásait tárták fel. Nem tartoznak tehát ránk közvetlenül a politikai fejlődés fejezetei, a társadalmi eszmények változásának drámája, mert hiszen például amilyen meggyőződéssel állítják a francia írók az „ancien régime"-ben és a császárságok alatt, hogy a francia nép csak monarchikus államban élhet, ép oly makacsul hiszi a mai franciák túlnyomóan nagy többsége, hogy a francia ember csak a köztársasági államformában találja meg a jellemhez illő keretet.

II

A TÁRSAS SZELLEM

A FRANCIA nemzeti öntudat elemzésénél már nem egy fontos nemzeti jellemvonásra bukkantunk, hiszen a nemzeti öntudat megjelenési alakja szoros kapcsolatban áll a nemzeti jellemmel. A frank győzhetetlenség és a bourbon-napoleoni „gloire" nemzetében a harciasság és támadásra kiválóan alkalmas impulzív természet játszik fontos szerepet; a két missziós eszmében a vérmes természeten kívül a prozelitizmus, a mások nézetével szemben mutatkozó türelmetlenség vagy értetlenség nyilvánul meg; a küldetéseszmében és a műveltségi fölénytudat szokatlanul erős önexaltációjában egy nemzetalkotásra kiválóan alkalmas, szerfölött erős tömegöntudat szólt hozzánk, melyben, ha öntudatának kiválóan eszmei idealizmusát tekintjük, könnyen felismerhető az intellektualizmusra irányuló hajlamosság.

Most megkíséreljük ezt a még csak vázlatos arcképet az irodalom elemzéséből nyert vonásokkal kiegészíteni. Az eszmetörténet tehát itt szellemtörténetté bővül, a „francia szellem" történetévé. Támasztékul a francia irodalom életét, szellemét és a francia írók önvallomásait használjuk fel, mert a francia irodalom a francia nemzeti szellem leghívebb tükörképe fejlődésében, kialakulásában, de örök jegyeiben is.

Így vonulnak el majd szemünk előtt a francia társas szellem megnyilvánulásai és kirajzolódnak az ezzel összefüggő jellemvonások: az ú. n. könnyelműség, a dialektikus készség és a híres francia szellemesség, mely legjellemzőbb kifejeződése ennek a

társas szellemnek. Itt kísérhetjük figyelemmel egészen pontosan, mint fokozódik vagy csökken a francia nemzetképben ennek a társas szellemnek az ereje, aszerint amint a történeti viszonyok kedvezően vagy kedvezőtlenül alakulnak a társas élet számára. De látni fogjuk azt is, hogy az Európában s így nálunk is elterjedt francia nemzetkép jóformán a francia társas szellem történeti, sokszor már elavult, megsemmisült megnyilvánulásaiból állott össze.

1

AZ UDVARI EMBER

A FRANCIA szellem mélységeit legkényelmesebben társas szelleme felől közelíthetjük meg. Ez a társas szellem magyarázza meg irodalmi életének csodálatos termékenységét, élénkségét, korai fejlettségét és vele függnek össze a francia ember más feltűnő jellemvonásai, a sokat emlegetett udvariasság, finomság és „könnyelműség", a beszédesség, a szellemesség és a fejlett komikumérzék.

Bár az „udvarias" szó értékelése Nagy Károly udvarából indult ki és valószínűleg összefügg a karoling humanizmus műveltségeszményével és bár a Roland-ének hős frankjairól is dicséretképen hangzik a „curteis" jelző, az igazi udvari eszmény Provence földesurainak udvaraiban alakul ki mint műveltségi eszmény s onnan terjed át a francia nyelvű északra a XII. század folyamán, főleg a provencei kis fejedelmek leányainak kiházasítása révén. De provencei alakjában is csak a francia társas lélek legelső és világirodalmi jelentőségű megnyilatkozása, mellyel a francia szellem egészen a romantikáig *udvarló* jellegűvé alakította egész Európa szerelmi költészetét.

Itt a női szobák és ebédlőasztalok körül alakul ki az az elmélet, hogy a „cortezia" olyan felsőrendű eszmény, mely felé kell törekedni minden jóravaló úrnak, ki a nők szerelmét óhajtja elnyerni. Verses és prózai utasításokban tanítják a trubadúrok az urakat testi és szellemi higiénére. Dalaikban hirdetik, hogy az öröm, a hölgyekkel való társas érintkezés, beszélgetés és a mérték-

tartás az „udvarias" ember legnagyobb gyönyörűsége. Mert ez a társas élet a hölgyek körében, az ő kedvükért folyt, ő miattuk kellett finomabb erkölcsökre, modorra szert tenni és nekik kellett az az esengő költészet, mely a trubadúr-lírának olyan világra szóló hírnevet biztosított és egy Dante mestereinek és magának Danténak magasztos lelkét is megihlette.

Ebben a környezetben elsősorban szerelmesnek kellett mutatkozni, mert a szerelem tesz udvariassá és viszont csak az udvarias ember tud igazán, nemesen, tisztán — ha nem is éppen platonikusan — szeretni. A trubadúrköltésben sok szó esik titkos szerelemről, vigyázó őrökről, irígy szemekről, melyektől a szerelmeseknek óvakodniok kell, de mindez csak konvenció, a lovagi galantéria nyelvéhez tartozó finomkodó és a hölgyeknek igen tetsző kellék. A hölgy tekintete, szava, szerelme tisztít, felemel, megnemesíti azt, akinek szól. Az esengő szerelmes attitüdje kötelező divat, a hölgyek legfenségesebb szórakozása pedig szerelmi dalokat hallgatni és az udvari szerelem bonyolult problémáit bogozgatni vagy válaszokat követelni vitaköltemények alakjában.

A legelső trubadúrnak ma IX. Vilmos, poitiers-i grófot ismerjük. Unokája, Eleonóra, ki francia királyné, majd eltaszítása után angol királyné lett, vezeti be északon is a gáláns udvari életet; nemsokára rá Aelis de Champagne és VII. Lajos neje, Marie de Champagne, továbbá Fülöp flandriai gróf hitvesének, Élisabeth de Vermandoisnak udvarai váltak a finom élet és udvari költészet sugárzó központjaivá. Itt csendülnek fel először francia nyelven a provencei motívumok és itt írja Chrétien de Troyes lovagregényeit. Chrétiennek gáláns témákat, udvari finom stílust ez az előkelő udvari környezet adott.

Ebből az udvari regényből, az ú. n. „roman courtois"-ból festői részleteket olvashatunk ki a középkori francia társaséletről. Finom ételek, sültek és tészták kerülnek az asztalra, de az étkezésnél illendően kell viselkedni. Étkezés után kézmosás; majd a

társaság eloszlik, egyesek az erődbe vagy folyóra mennek sétálni, fürdeni, mások a hölgyek szobáiba sakkozni, ostáblázni, kockázni. Szerelemről beszélgetnek a legtöbbet: Ámor hatalmáról, az igazi szeretőről és annak kellékeiről. A lovagok vetekednek, ki a legudvariasabb és legvitézebb közöttük. A kisasszonyok virágkoszorúkat fonnak az ifjak számára; különben imakönyvüket forgatják, sokat varrnak, hímeznek, miközben hallgatják vagy maguk is olvassák a lovagregényeket, dalokat énekelnek, vagy hárfán kísérnek verses szerelmi novellákat, esetleg sakkoznak vagy solymásznak. Némelyik körül kiválósága és szellemessége miatt egész udvar alakul. A beszélgetés igen élénk, szellemes kérdések és visszavágások röppennek; finom célzásokban, képes beszédben kacérkodnak a kisasszonyok. A lovaggá avatás többnapos ünnepet jelent. Az ünnepélyes felfegyverzés után mise, áldozás következik, majd a lovagok hermelinpalástot öltenek és kezet mosnak, miközben előkelő személyek tartják a felavatott kabátujját. Ebéd alatt és után dalokat, történeteket hallgatnak és mondanak, a „ménestrel"-ek hegedőszóval vagy dudával kísérik. Másnap van a felavatottak lovagi tornája, majd újra ebéd és ajándékosztogatás. A legfényesebb gyülekezet a lovagi tornákon jön össze, ilyenkor a hölgyek jelenlétében és az ő dicsőségükért lehet babérokat aratni és szíveket hódítani. Mindez fényűzéses keretben játszódik, ahol remek, drága prémmel díszített ruhák, selymek, nehéz kelmék, díszes hímzett övek és finom francia szabás a divat, melyet mint ma, a gyakorlott szem rögtön felismer.

A francia társas élet ősi alakjában tehát már megtaláljuk a társas szellemnek összes jellemző vonásait: a tetszeni vágyást, amit a fényűzés és a szellemeskedő társalgás képvisel, a finomságra törekvést úgy ételben, öltözködésben, mint beszédben, hangban, modorban és a „bon ton" zsarnoki uralmát, mely megszabja hogyan viselkedjék az úriember, hogyan beszéljen és hogy az előírt tónushoz mindenben alkalmazkodjék. Így a francia ember már

a középkorban úgy tudta, hogy nemzeti sajátságai közé tartozik az udvariasság, a nyájas modor és a galantéria s ezen a ponton érezte fölényét a többi nemzettel szemben. A francia szellemi termelésben pedig legmaradandóbbnak a gáláns, a női társaság ízlésétől függő szerelmi költészet és a szerelem mibenlétéről elmélkedő allegorikus költés bizonyult. Itt oly bámulatos folytonosságot tudunk megállapítani, hogy a trubadúrok témái olykor renaissance-költőknél is előkerülnek, a középkori szerelmi vitás kérdések egy részét pedig még a nagy klasszikus század „précieux" társaságaiban is tárgyalják, épp oly pedáns finomkodással és szőrszálhasogató alapossággal, mint a középkorban. A társasági élet legkitűnőbb szakembere állapítja meg, hogy mikor Madame de Rambouillet a társasági szellemet a háborúk folyamán elhatalmasodott közönségességektől megtisztítani igyekszik nyers érzékiségétől és megvalósítani próbálja azokat az elméleteket, melyeket a szerelmi regények terjesztettek, tulajdonképen az „udvarias" középkor raffinált hagyományait újította fel. „A társadalmi életnek ez a feltámadása a XVII. század elején magától megy, természetes, szinte nemzeti ügy; megfelelt a franciák társas hajlamainak és rögtön megjön, mihelyt a IV. Henrik által helyreállított béke lehetővé tette a társasági összejöveteleket. Bizonyos, hogy eleinte különösen Olaszország és később csekélyebb mértékben Spanyolország is némi hatással voltak erre a mozgalomra; de inkább csak világot gyújtottak előtte, vezették, nem ők hozták létre."

Csakugyan Marie de Champagne XII. századi ebédlőjében, az orleánsi költőherceg XV. századi blois-i környezetében, Navarrai Margit platonista udvarában, vagy a nagy Guise herceg özvegyének joinvillei kastélyában ugyanaz a gáláns hangulat uralkodott, mint a XVII. századi précieux szalonokban. Az udvarlás ugyanazon szellemben folyt, több-kevesebb allegóriával, de mindig túlfinomult, szellemeskedésre törekvő tónusban, mely a pazarul

öltözködő férfi-udvarló egyéni hiúságát legyezte kellő mértékben és a hölgyek érzékenységét, természetes szemérmét tiszteletben tartotta. A társas élet központja mindig a nő, ki a franciáknál ősi hagyomány alapján kétségtelenül több mozgási szabadságot élvez, mint latin szomszédjainál. A francia ember csodálkozva nézi, milyen háremszerű, rejtett életet él a spanyol asszony és hogy milyen némán vesz részt az olasz hölgy a társas élet örömeiben. A nagy század egyik írója szerint a francia gáláns udvarias szellem a francia nők nagy szabadságából következik. „A hölgyek szinte elrekesztve élnek Itáliában és Spanyolországban és a férfiaktól annyi akadály választja el őket, hogy alig láthatók és hogy szinte sohasem lehet velük beszélni. Így aztán a férfiak el is hanyagolták velük szemben a kellemes hízelgés művészetét, mert alkalom erre igen ritkán nyílott. Inkább arra törekszenek, hogy elhárítsák a hozzájuk jutás nehézségeit és ekkor inkább az időt használják ki, nem sokat gondolva a formákkal. Ellenben Franciaországban a hölgyek becsületükre vannak bízva; nincs más védelmük, mint erényük és szívük s abból erősebb és biztosabb várfalat építettek, mint amit a kulcsok, rácsok és duegnák ébersége nyújt. Így aztán a férfiak kénytelenek lettek ezt a várfalat szabályszerűen megtámadni és annyi gondot és ügyességet felhasználni bevételére, hogy egy valóságos művészetet alakítottak ki maguknak, mely szinte ismeretlen a többi népek között." Persze ez az ostrom olykor csak képletes vagy csak vázlatos, konvencionális kacérkodás vagy bókolás. Bizonyos, hogy nincs még egy nemzet, melynek irodalmi életére a nők és a szalónok oly befolyást gyakoroltak volna mint a francia. Az írók engedményeket tesznek velük született és beléjük nevelt szemérmüknek, finomkodó, részletekre néző hajlamaiknak, konzervatív ízlésüknek, miközben elvész vagy egyáltalán elő sem kerül a lendület, az egyéniség. A konvenciókon áttörő nagy zsenik: Racine, Molière nem egyszer érezhették, mennyire nem bírja el őket ez a nőies szellem.

A társas élet fejlődésének tetőpontja a Bourbonok két századára esik. Jellemző, hogy ekkor alakul ki nemcsak a franciák klasszikus irodalma, hanem az a francia típus is, mely oly mélyen rögződött bele az egész világ emlékébe: az elegáns, udvarias, könnyedén szellemes, könnyelmű és sokak által romlottnak mondott francia. Mi ebből egyelőre csak azt a tanulságot vonjuk le, hogy a francia szellemnek a franciák által is elismerten legtökéletesebb kifejezése — a klasszikus irodalom — a társasági élet terméke. A régi társas ösztön, mely már a középkorban is a nő körül csoportosította a magasabb szellemiségre törekvő franciákat, olyan közszellemet alakít ki, melyen ez időkben a franciák európai fölénye nyugszik és melyet a többi nemzet sokáig bámul és irigyelve utánoz.

Ebből a korból származnak afféle meghatározások, hogy a francia „társas állat" *(animal sociable)*, ki a társaságban mintha megsokszorozódnék, mert ez az a környezet, ahol igazán jól érzi magát. Itt szellemeskedhet, cseveghet, kielégítheti hiúságát. Ezt Montesquieu mondja, aki a legragyogóbb szalónéletbe született bele és legkomolyabb műveit is a kötelező szellemeskedés és a napi siker szellemében fűszerezte attikai sóval és frivol szellemességgel. Voltaire is erre a társas szellemre a legbüszkébb, mikor más nemzetekkel hasonlítgatja a franciát: minden nemzet között a legelső a francia, ha a társasélet kellemességeit, a könnyed és természetes udvariasságot tekintjük, melyet rossz szóval „urbanitásnak" neveznek. A társasélet báját és kellemességeit fejezi ki nyelve is. „Valamennyi nemzet között a francia ismerte meg a legjobban a társaséletet." A két nem állandó szabad érintkezése létrehozta az udvariasságot és így érthető, hogy ha a társaséletet az asszonyok kormányozzák. „A társas szellem a franciák természetes adománya; olyan érdem és olyan gyönyörűség ez, melynek hiányát a többi nép is érzi."

Duclos, a Régence-kor szalónéletének panegirikusa is a társas

szellemben látja a francia összes jellemvonásainak eredőjét: „Erényei a szívből fakadnak, bűnei csak az ésszel függnek össze és jó sajátságai javítják vagy kiegyensúlyozzák a rosszakat; valamennyinek talán egyenlően van része abban, hogy a francia minden emberek legtársasabbika. Ez az ő jellemző és igen méltánylandó sajátsága; de attól tartok, hogy egy idő óta túl is mentünk a határon. Nem elégedtünk meg azzal, hogy társas érzésűek voltunk, szeretetreméltóak is akartunk lenni és azt hiszem, hogy a túlzást összevétettük a tökéletességgel." Másrészt látja a francia társasélet túlságosan kiegyenlítő hatását. Az egyéniségnek itt el kell tünnie s ha nem akar idomulni és nem akar részt venni a társas életben, elfelejtik. (Eszébe sem jut, hogy magányban is lehet boldogan élni.) Ha a zseni félrevonul, kikerül a forgalomból, legfeljebb az utókornak dolgozhat. Így inkább a társadalmi sikerért harcol s elhanyagolja tehetségét: szellemes társaslénnyé süllyed. Majd részletes elemzéssel mutatja be, hogyan működik a francia társasági élet szelleme, hogyan kedvez az önteltségnek, a megszólás és rágalom ingerének és hogyan fejleszti ki a mulatozás féktelen vágyát és viszont mennyire kötelező a „bon ton" és a szellemes, könnyed, kellemes forma.

A romantikus, érzelmes Rousseau kritikája Duclosét folytatja, de mindenesetre saját örök magányra ítélt lelkületét fejezi ki, mikor a párizsi társaséletet azzal jellemzi, hogy ott a társadalmi konvenciók mindenható erővel bírnak. Mindent ahhoz szabnak: „Cela se fait, cela ne se fait pas". Ez a végső, megfelebbezhetetlen ítélet. Felismeri ő is, milyen nehéz itt az egyénnek érvényesülni, senki sem mer önmaga lenni vagy akár csak egyszerű érzéseket megőrizni, kifejezni.

Persze nem mindenkor volt a társasélet tónusa, kódexe, szelleme ugyanaz. Maga a klasszikus kor szalónélete is csak hosszas vajúdás után jutott el az Hôtel de Rambouillet tiszta, nemes, de raffinált és szinte gyerekesen szellemeskedő légköréig, onnan a

többi précieuseök érzelgősségéhez és nevetséges finomkodásaihoz. Maga az Udvar a legnagyobb és legműveltebb szalón, melynek közös szelleme van és szívesen hivatkozik rá Molière, ha a fondorkodó klikkekkel szemben a jó ízlés fórumát akarja megjelölni. Tudjuk, hogy ez az udvari levegő is a király korához, metresszeihez és feleségeihez illeszkedik s így árasztja el a király fiatalkori gáláns derűje az egész francia szellemi életet irodalmával együtt, majd Madame de Maintenon précieuse rigorizmusa árnyékolja be az öregedő király udvari életét és tovább terjedve az egész várost és országot. Aztán jön a Régence frivol, könnyedén szellemes légköre és a „filozófia" Ninon de Lenclos, Madame de Pompadour, Madame du Deffand, Madame Geoffrin, Mademoiselle de Lespinasse szalónjaiból árad széjjel az országban.

A Bourbon-kor társasági szelleme tükrözik a két század klasszikusnak nevezett irodalmán is. A társas szellem nevében keltek harcra Malherbe, az Akadémia és a szalónok az egyéniséget és eredetiséget kereső, merészen újító humanista század ellen, melynek szabad levegője és anarchiája egy időre megtörte az ősi társas konvencionalizmus varázsát. A társas szellem volt az, amely a lírát két évszázadra száműzte a francia irodalomból és gáláns társasjátékká süllyesztette le. A társas ízlés csak azokat a szellemeket karolta fel, melyek őt szolgálták, vagy az ő kifejezését keresték: a tragédia és komédia mestereit, kik az ő eszményeit képviselték és a közösséget nevelték csak úgy, mint a moralisták vagy az Egyház nagy szónokai és a filozófusok, kik a közösséget akarták a „józan ész" elveihez hozzánevelni.

Aztán a romantika felszabadította a társasélet bilincseibe vert egyéniséget, új ember-eszményt alakít ki Franciaországban is és megvívja győzelmes harcát a klasszikus hagyománnyal szemben. A társas élet továbbra is élénk marad, továbbra is szalónokban találkoznak a szellemi és társadalmi élet előkelőségei, itt döntik el az akadémiai tagságokat és sokszor itt osztogatják széjjel a

miniszteri tárcákat, de az irodalom már a maga külön útján megy, saját céljait követve, sőt egyeseknél ezoterikus nyelven elkülönítve magát a közösségtől, a közérthetőségtől. De a Bourbon-kor arisztokratikus irodalmi eszménye tovább él a francia gyermek első iskolai olvasmányaiban, színpadokon, megőrizve a klasszikus irodalmak véglegességre berendezett tekintélyét. Vannak, akik nem is nyugodnak bele abba, hogy a francia irodalom szelleme elhagyta a véglegesnek hitt társas formákat s ezért állapítja meg Brunetière, hogy semmi sem idegenebb a francia szellemtől, mint az önmagáért való művészet, a l'art pour l'art-elmélet, a „formának ez a perverz bálványozása". Ő a társadalmi jelleget a francia irodalom lényeges jegyének tartja. A rend, a világosság, logika, pontosság, elegancia és udvariasság mint társas vonások a társas közösséget szolgálják, de mindettől eltekintve is a francia irodalom a hazát, a társadalmat, a közjót akarja szolgálni, lényegében „sociable" vagy „sociale". Persze, aki ilyesmit mond, annak szemet kell húnynia a forradalmi fejlődés felett, mely éppen Brunetière szeme előtt folyt le a francia költészetben, mert hiszen se Rimbaud, se Baudelaire, de még csak Leconte de Lisle vagy Flaubert sem akarta költészetével a közösséget szolgálni és egész bizonyosan nem Rimbaud vagy Mallarmé igazolják a híres francia „clarté, logique, précision"-elméletet. Mindez csak azt mutatja, hogy a francia szellemi életben az arisztokratikus társaseszmény túlélte korát, ott nyugszik a modern fejlődés alatt, mint valami megmozdíthatatlan alap, mely fölött hullámzik tovább az irodalmi élet, de amelyhez való vonatkozását minden írónak újra meg újra meg kell állapítania. Corneille, Racine, Molière, Boileau, La Fontaine, Bossuet, Montesquieu, Voltaire minden művelt francia nyelvi és irodalmi alaprétegét alkotja s így az az arisztokratikus ízlés, melyet ők képviselnek, az egész művelt francia társadalom iskolájává lett. Így érthető, hogy ma is a nemzeti jelleghez hozzátartozónak veszik XIV. Lajos korának stílus-eszményét, melynek

lényegét, a világosságra törekvést tulajdonképen csak a XVII. század társadalmi élete alakította ki elengedhetetlen követelmény gyanánt. De minden romantikus, parnasszista, szimbolista és egyéb lázadozás ellenére a formaproblémák, a tiszta művészet igényei nem tudták teljesen háttérbe szorítani a társas szellem igényeit. A társas szellemű irodalmi ízlés tovább él, nemcsak az értekező prózában, hanem az egész francia közéletben; legfeljebb a művészetben játssza ma már a kissé elmaradott és a fiatalságtól lenézett öreg bácsi szerepét.

*

A francia társas ösztön jellegzetesen nyilvánul meg csoportosulási hajlamában is. Ez a csoportosulás mindig szellemi, intellektuális jellegű s hallatlanul felfokozza az egyén tevékenységét. Mint az irodalom történésze itt csak röviden utalok a politikai pártoskodás rendkívül nagy történelmi szerepére: a százéves háború meghasonlására, a vallásháborúk kettős, majd hármas megoszlására, a Fronde klikk-háborúira, a nagy forradalom tragikus pártharcaira, a XIX. századi forradalmakat megelőző nagy tömeglélekhasadásokra, a Dreyfus-pörre és a mai Franciaország tömeges pártfrakcióira és lelki bomlására. Bennünket itt közelebbről érdekel az a tény, hogy az irodalmi élet sehol a világon nem vezetett annyi csoportosulásra, mint a franciáknál. A humanista költők manifesztuma, az 1549-iki „Deffense et Illustration de la Langue françoise" a legrégibb irodalmi programm Európában, legrégibb példája annak, hogy egy csoport író közös célra, a régi irodalmi eszmények tudatos lerombolására egyesül. Humanista körök, platonista akadémiák másutt is akadnak, de egyiknek sincs meg ez a csoporttudata, ez az offenzív éle. A következő két században az irodalmi csoportosulást a szalónok, a kottériák képviselik, kik érezteti Molière-rel és Racine-nal, hogy büntetlenül nem lehet az uralkodó ízléssel szembe szállni. A tehetségek nemzedéke is megkapta harcosát Boileau személyében, aki valamennyi kortársa ne-

vében írja meg „Art poétique"-ját, hogy a kor szelleméhez képest lerögzítse a költészet örök elveit, melyeket az ő nemzedéke valósított meg a francia irodalomban. A romantika nemzedéke előbb folyóiratok körül csoportosul, majd hogy a színpadot is meghódítsa, merész programmot ad, valóságos kis forradalmat szervez Victor Hugo *Hernani*-jának premierjén. Aztán se szeri se száma az irodalmi manifesztumoknak: a XIX. század az iskolák és az offenzív szellemű csoportosulások kora a francia művészet minden ágában. Természetesen itt közrejátszik a francia irodalom és művészet erősen intellektuális jellege, ami magában is ilyen programmalkotásokra ösztönöz. És ez a kivételes tömegöntudat érteti meg velünk, hogy az irodalmi élet, mely végre is a közönség és az irodalom kölcsönös egymásrahatásából áll, a középkor óta a mai napig francia földön mutatja a legnagyobb fejlettséget Európában. Ha a középkor termelését nézzük, elképeszt bennünket az irodalmi termelés intenzitása, hiszen például csak a hősi énekek, a chanson de geste-ek száma százakra rúg és ma, egy század kiadói munkássága után sem teljesen hozzáférhető. Aki bejárta Európa fővárosait, nyugodtan állíthatja, hogy Páris ma is az igazi „bibliopolis", sehol sem él annyira a könyv mint itt, hiszen ott van mindenütt az utcán a temérdek könyvárus utcai kirakatában, a Szajnaparton, a földalatti -s az autóbusz utasainak kezében. Sehol sem állnak sort órák hosszat a színházak jegypénztárai előtt, hogy a klasszikusok darabjait meghallgathassák, vagy az Akadémia irodái előtt, hogy egy-egy híresebb író „réception"-ját, ezt a hagyományos, finom szónoki csatát végig élvezhessék. Egy-egy irodalmi kérdés, vagy pályázat sokszor heteken át foglalkoztatja a közönséget s a feltünést keltő könyvet elolvasni minden nivón maradni akaró franciának társadalmi kötelessége, ami persze a külföldi olvasóközönséggel együtt minimálisan húszharmincezres példányszámot jelent. Nagyobb siker esetén a fogyasztás sokszor túllépi a százezres példányszámot is. A publiká-

lás, vagyis az irodalmi olvasóközönséggel való érintkezés keresése különben szinte szabályszerű minden közéleti ember számára. Az irodalmi siker ugyanis nemcsak anyagi jólétet jelent, hanem bekapcsolódást a nagy szellemi áramlatba, mely a szalónok szűkkörű társaságából az újkorban többmilliós olvasótáborrá szélesedett.

Maga az irodalom is mindenkor pontos tükre a társadalmi állapotoknak, az írók szeme állandóan a társadalom életére van szegezve. A középkori verses regényekből sikerült helyreállítani az egykorú társadalmi élet képét, a hősi énekekből a lovagi és katonai élet monográfiáját írták meg, a fabliaukból, a farce-okból pedig a kispolgári élet rajzolódik ki festői vonásokban. A társas élet klasszikus korszakában a précieux regények az egykorú előkelő társaság legintimebb életét ábrázolják: itt követhetjük a finom galantéria, az udvari intrikák bonyodalmait és az előkelő világ összes szereplői felvonulnak előttünk. Racine tragédiái és Mademoiselle de La Fayette regényei mögött joggal keresik a kor kötelező bon ton-ja alá fojtott egykorú szerelmi drámák elvont ábrázolását. Molière nyílt szemmel figyeli az udvar és a város figuráit, hogy színpadra vigye őket, La Bruyère és La Fontaine pedig egyebet sem tesz, mint kora társadalmát rajzolja finom tollával. A következő században Le Sage, Marivaux és a kisebb regény- és vígjátékírók, moralisták légiója folytatja a társadalmi szatirát és még a romantika társadalomgyűlöletének kellős közepén írja Balzac a Comédie humaine-t, melynek bevallott célja, hogy teljes képet nyújtson a francia társadalom sokrétű felépítéséről és szövevényes életéről. Ezt az ambiciózus programmot tőle vette át a külföldi irodalom is, de különösen hű maradt hozzá a francia regényírás és néhány kivételtől eltekintve, minden regényből kihámozhatjuk a társadalmi rajz szándékát. Itt még csak Zolára utalunk, ki a Rougon-Macquart-ciklusban újra kezdte Balzac emberfeletti vállalkozását, Romain-Rolland és Roger Mar-

tin du Gard regényciklusaira, ahol a francia társadalom lehető teljes átnézetét kapjuk. Végül nem csekély mértékben jellemző, hogy az unanimizmus programmját is francia író, Jules Romains valósította meg, aki a ház, az utca, a város, a csoport, a tömeg és az egész változatos összetételű francia társadalom tömeglelkét igyekszik megrajzolni regényeiben, tanulmányaiban és legutolsó ciklusában, a „Jóindulatú emberek"-ben *(Les Hommes de bonne volonté)*.

Csakis a társadalmi élet lenyügöző hatásával tudnám magyarázni a régibb francia irodalmi élet hallatlanul lassú ritmusát és makacs konzervativizmusát is. A középkor elején kialakult műfajok, formák, stílusok szinte változatlanul megmaradnak a renaissanceig, merev szabályok, műfaji hagyományok kötik a verselőt kifejezésében, technikájában; az egyéniség csak mellékesen, a mulattatásra törekvő önszatirán keresztül jut szóhoz egy Rutebeuf vagy egy Villon esetében. Ekkor jön a renaissance felszabadító levegője, de Ronsard merész újításai ismét egy századra megszabják a költői izlést és formákat. Végre Malherbe és a klasszikus izlés kétszázados uralma következik, párhuzamosan a társadalmi élet kizárólagos hegemóniájával. Mihelyt ez a társadalmi élet szétbomlik, a francia irodalmi élet is atomizálódik, bár a romantikus izlés csak hosszas és küzdelmes harcok árán vívja ki elismertetését.

A franciák morális arcképének is majdnem minden vonása ezzel a társas hajlammal függ össze. Ezért itt vesszük szemügyre ezeket a vonásokat; nem egy közülük közismert, de összefüggésük talán kevésbbé világos a felületes vizsgáló számára.

2

A KÖNNYELMŰ FRANCIA

A FRANCIÁKRÓL az egész világon egy konvencionális, rokonszenvesnek éppen nem mondható jellemkép van elterjedve. Az átlagember számára, különösen Közép-Európában, ki nem igen juthatott abba a helyzetbe, hogy a franciákat közvetlen tapasztalatból megismerje, a francia szellemes, udvarias, de raffinált, romlott, felületes és mindenekfelett könnyelmű náció.

Szerintem ez a kép nem a ma szemléletéből ered. Jórészt a multból ittmaradt emlék, mely mélyen begyökereződött a többi népek szemléletébe. Kialakulásának történetét pedig végigkísérhetjük, ha a francia írókat kivallatjuk nemzetük állítólagos könnyelműsége felől.

A középkorban egy német szerzetes, ki az Anjou-család imperialista törekvései ellen írt röpiratot a német császárság védelmében, elsőnek veti fel a faji alkalmasság kérdését egy politikai kérdéssel kapcsolatban. Egyesek kérdik, mondja, miért adták a durva és ostoba német népnek a római impériumot, holott sem öltözködni, sem uralkodni nem tud. Mire ő elsorolja a gallok jó és rossz tulajdonságait, melyek a kakaséval *(gallus)* egyeznek: a francia kakas szépen öltözik, bátor, vidám, szerelmes természetű és bőkezű, saját tyúkjait gondosan neveli, de ugyanakkor: „gőgös, lármás, buja, *állhatatlan,* viszálykodásra és megbékülésre egyaránt hirtelen hajlamos".

Úgy látszik, az állhatatlanság és könnyelműség vádja a

franciák közéleti magatartását illette a legrégibb idők óta. Caesar ilynemű nyilatkozatait már ismerjük és a középkori szatiraíró már Caesart idézi, mikor a százéves háborúban arról elmélkedik, hogy a franciák túlsokat tanácskoznak. Pasquier mentegeti nemzetét Caesar vádja ellen: „szükséges eloszlatnunk egy tévedést, melybe többen beleestek, amikor a franciákat könnyelműséggel vádolták, ebben Caesart, Tacitust, Trebellius Polliot követve. Ha könnyelműségnek neveznek bizonyos vídámságot, gyorsaságot minden dologban, a sértés tetszik nekem és közösen érint valamennyi mérsékelt égöv alatt lakó népet".

A renaissance-kor eszes publicistája jó helyen kereskedett, mikor a többi latinokkal közös francia temperamentumban vélte felismerni a híres „könnyelműség" forrását. De a könnyelműség fogalmazása annyi mindent takar, hogy Pasquier magyarázata elégtelennek mutatkozik, ha a többi tanuságot is tekintetbe vesszük.

A politikai állhatatlanságra, a forrongásra, pártoskodásra céloznak a vallásháborúk kortársai. Mathurin Régnier a római szatira első művelője, csak úgy, mint Ronsard vagy D'Aubigné szemére hányja népének, hogy engedetlen a békében, hamar háborúba száll, pártoskodó, könnyelmű elhatározásaiban. Saint-Amant a Fronde idejében sóhajt fel: „ Oh, franciák, ti könnyelmű szörnyetegek!" S erre a pártoskodásra vonatkozólag említi Voltaire, hogy a nemesség a Frondenak nevezett polgárháború kellősközepén összeül, mert meg akarja tárgyalni annak a zsámolynak a dolgát, melyet a királyné adományozott Madame de Pons-nak. „Talán sohasem volt érezhetőbb bizonyítéka annak a könnyelmű szellemnek, melyet a franciáknak felhánynak." A Ligue és a Fronde eseményeire utal Sébastien Mercier is, mikor a franciák nagyfokú ingerlékenységéről beszél. De a párizsi ember hirtelen fellobbanására, mely olykor az őrületttel határos, nagy közömbösség következik; másnap már elfelejti az előző nap bajait.

Erre a pártoskodó hajlamra, közéleti lobbanékonyságra céloz a szigorú erkölcsbíró La Bruyère is, mikor azt mondja, hogy a franciák jelleme sok komolyságot követel az uralkodótól. És Flaubert az ő híres közhelygyűjteményébe, a Sottisier Universel-be jegyezte fel ezt a közismert banális mondást: „Franciaország azt akarja, hogy vaskarral kormányozzák". XIV. Lajos esetében meg is történt, hogy roppant tekintélye kompenzálta népének politikai állhatatlanságát. Utódainak könnyelműsége és puha tehetetlensége azonban megbuktatta a királyságot, mivel beigazolódott La Bruyère maximájának igazsága.

A napi esemény hatása alatt beálló hirtelen, nagyfokú izgalom és a rákövetkező közömbösségi hullám váltakozását figyelte meg Voltaire a napi életben is. „Ezt a tétlenségben és tudatlanságban tartott népet oly könnyű lángra lobbantani és oly nehéz kioktatni... Hol ezért, hol azért lelkesedik, egy színésznőért vagy Quesnel páterért..." A színházban egyetlen kritikus véleménye megfordíthatja a közvéleményt: „Így mindig az ellentéteket egyesítik magukban drága és könnyű fejű franciáink, a szelek tetszés szerint forgatják őket; hamar ócsárolják azt, amit még az imént bámultak", írja egyik versikéjében. XV. Lajos életét írva megemlékezik arról, hogy a fiatal király betegségének híre menynyire felizgatta a párizsi lakosságot. Az emberek sírnak, a templomban egymást megszólítják, hogy újabb hírt halljanak. A hírt hozó kurírt majd agyonnyomják; az emberek felugrálnak, ide-oda szaladgálnak teljes zűrzavarban, senki se tudja merre. „Ilyen a francia nép, érzékeny az enthusiasmusig és szeretetében ép úgy mint haragjában képes minden kilengésre."

A forradalmak még jobban éreztették a franciák tömegingerlékenységét és gyors cselekvésre késztető izgatottságát. A társaságban oly bájos, kedves, szeretetreméltó francia ilyenkor rendkívül ingerlékenynek mutatkozik, írja a forradalom idején a „Moniteur" egyik névtelen munkatársa, ki persze ezt a nagy

ingerültséget a tizennégy évszázados elnyomatás számlájára írja. Egy másik helyen a legerősebb, legnépesebb és leghevesebb nemzetnek jellemzi a franciát a nagy forradalmi események egyik kortársa. Michelet, a forradalom epikusa szerint a francia a tömegben él: „Engem sokaságnak hívnak" mondja s ilyenkor gyors, okos, cselekvésre képes és fenséges látványt nyújt. Madame de Staël is a francia tömeg könnyen befolyásolható jellemét egyik fő nemzeti jellemvonásának tartja és a nagy utánzási ösztönnel magyarázza.

Társadalmi téren ez a változékonyság, vagyis az adott ösztönzésre következő gyors reakció különösen az öltözködés, ízlés, divat terén jelentkezik, valószínűleg már a középkori francia társaságban, de tudatossá csak humanizmus öneszméletében lett ez a nemzeti vonás. Du Bellay szerint a divat hirtelen változása magyarázza, hogy a külföld könnyelműnek tartja a franciát: „Ami a külföldinek alapot nyújt ahhoz, hogy a franciát könnyelmű természetűnek tekintse, az öltözködésének változatossága, mely, mint Proteus, különféle változásoknak van alávetve". Az olasz divat ellen fenekedő puritán protestáns Henri Estienne (Stephanus) is versben írja meg, hogy a franciák mindig szebbnek találják az új ruhát és az újjal szemben a még újabbat s ezt sokszor szemükre is hányják. Állandóan keresik az újat nyelvben, konyhában, ruhában s ezért hatalmasodik el az olaszos beszéd is a léha udvari körökben. Egykorú könyvek arról számolnak be, hogy a római Farnese-palotában freskókon láthatók az egyes nemzetek viseletei, de a franciát egy meztelen alak ábrázolja kezében ollóval és egy régi ruhával, mert hiszen a franciák öltözködési módja naponta változik. Így La Fontaine akadémiai székfoglalóbeszédében nemzete géniuszának azt az istent tekinti, akit már Du Bellay hasonlata említett s aki ezer formában tud megjelenni: „a franciák szelleme valóságos Proteus".

Azonban a nagy klasszikusok kora még nem volt alkalmas

arra, hogy a francia irodalom a teljes önismeret fokáig felemelkedjék. Az a néhány vonás, melyet nagy üggyel-bajjal összeszedhetünk a könnyelmű franciáról, csak azt bizonyítja, hogy az írók elemzésében nem a francia nemzet egyéni vonásai állnak előtérben s ha eredeti vonásokat kerestek is, mindenkor az általános emberi tipust, a polgárt, a nemest, az udvaroncot akarták megrögzíteni. Semmi esetre sem az a törekvésük, hogy a *francia* nemzetet, a *francia* embert fedezzék fel és elemezzék. Annyira benne éltek koruk fényes és mozgalmas társadalmi életében, hogy nem is jutott eszükbe a többi nemzetekkel egybevetni a XIV. Lajos korabeli franciát. Ők csak az előttük levő társadalmi életen gyakorolták megfigyelő tehetségüket, jellemző erejüket.

A következő században mintha lassanként az emberről, az egyénről és tipusról a társadalom összeségére tolódott volna át az írók figyelme, kik aztán élénkebb érzékkel látják a társadalmi életen át a nagyobb egységeket, a közös jellemet. A francia társadalmi élet élénksége és immár európai hírű szellemisége annyira magára vonta figyelmüket, hogy a társaság egyes tagjain felfedezik az egyént szabályozó társas szellem hatását és rajta keresztül a francia társadalom sajátos, más nemzetektől elválasztó belső szerkezetének titkait.

Másrészt az írók kezdenek túllátni a francia glóbuson. A világjáró Montesquieu, Prévost abbé, Rousseau, Voltaire kora ez, mikor a kozmopolitizmus eszméje is kialakul. Az irodalom felfedezi az angolokat, sőt más nemzeteket is közelebbről vesz szemügyre. Az összehasonlítás eredménye, hogy a francia nemzet egyénisége mind élesebb vonásokban rajzolódik ki az írók szeme előtt és a könnyelmű francia is plasztikusabban áll előttünk.

Montesquieu, a Régence-kor filozófusa az első, ki részletesen foglalkozik nemzete jellemével, sőt elméletben nagy fontosságot tulajdonít neki. A Perzsa Levelekben szatirikus ez a kép, a Törvények Szellemében inkább nyugodt és kedvező. A Párisba vető-

dött perzsának feltűnik, mennyire változékony nép a francia, szokásait folyton változtatja a divat szerint, melynek a király törvényhozója. Egy flegmatikus szemlélődő könnyen a bolondok népének nézhetné. A viccelődés *(badinage)* a nemzet általános jelleme. Könnyedén tréfálkoznak a tanácsban, a hadsereg élén, az idegen nemzetek követeivel. Nevetséges előttük minden, amit túlságos komolyan csinálnak. Emellett azonban Montesquieu látja a szorgalmas, keményen dolgozó francia polgárt is és szembe állítja a könnyelmű felső réteggel. Már ő is érezte, hogy a könnyelmű francia képe nem a nemzet egészére illik, hanem csupán a vezető rétegre, az udvarképes nemességre, vagy a hozzá felemelkedni igyekvő polgárságra.

Sokkal mélyebbre nyúl a nagy bölcselő a „Törvények Szellemé"-ben. Itt egy külön fejezet adja a franciák arcképét:

> Ha volna a világon egy nemzet, melyet társas hajlandósága, nyiltszívűsége, életöröme, ízlése, gondolatainak közlésében való könnyedség jellemez, mely élénk, kellemes, vídám, néha meggondolatlan, gyakran indiszkrét és ha ebben a nemzetben amellett van bátorság, nemeslelkűség, nyiltság, szabadság, bizonyos becsületérzés, nem lenne szabad szokásait törvényekkel nyirbálni, hacsak erényeit nem akarjuk megnyirbálni. Ha általában jelleme jó, mit bántjuk, ha néhány hiba találkozik bennük? Ha bevezetjük a pedantéria szellemét egy természettől fogva víg nemzet életébe, az állam nem nyer vele semmit, se benn, se künn. Hagyjuk hát, hadd csinálja a frivol dolgokat komolyan és vígan a komolyakat!

Ez a rajz a Lajosok-korabeli francia udvari tipus legteljesebb arculatát őrizte meg. Olyan arisztokratikus vonások, mint a „point d'honneur", csak a Bourbonok nemességét jellemzik; a polgári osztály, mely nem hadakozott, nem párbajozott, egészen más elveket vall. A könnyelmű, meggondolatlan, indiszkrét jelzők is csak az ancien régime udvaroncaira illik, nem a XIX. század óvatos, pénzgyűjtő nyárspolgárára. Persze Montesquieu, ki a dolgokat mindig horizontális keresztmetszetben látja, nem történeti

alakulásukban, azt hiszi, ezek a jellemvonások maradandók és egyesegyedül az államforma függvényei. Szerinte *a priori* igaz, hogy a franciák a monarchiába születtek belé és jellemvonásaik is örökre ugyanazok, melyek a monarchikus államformából természetszerűen származnak.

Montesquieu arcképében különben legfontosabb a francia jellem túlnyomóan társas vonásainak felismerése. A híres könnyelműség is ebbe a társas francia jellemképbe illik bele, a francia változékony, közlékeny és túlságosan mozgékony, a dolgokat gyorsan és könnyedén fogja fel, mint ahogy ez fejlett társaséletben máskép el sem képzelhető.

Kortársainál is megtaláljuk a franciák jellemzését; valamennyi a társas, szellemes, könnyelmű XV. Lajos-korabeli rokokó-franciára gondol, mikor arcképét megfesti. A sokat író Prévost abbé, Manon Lescaut híres szerzője, kinek angolországi útjai alatt sokszor volt alkalma összehasonlításokat tenni a nehézkes angolok és a könnyű franciák között, szintén a könnyedséget és hiúságot emlegeti honfitársainak ismertetőjele gyanánt. A franciák szinte elragadják a külföldieket és az első benyomás oly hirtelen jön, oly meggyőző, hogy a külföldinek nincs ideje kritikára. De ez a kedvező benyomás ritkán marad meg. A francia veszít azzal, ha közelebbről megismerik. „Olyan, mint azok a művészi alkotások, melyek szépsége nem állja meg az időt, mert hiányzik belőlük az a belső tápláló nedv, mellyel a természet teremtményeit állandó erőben tartja." A kedvező benyomást szeretetreméltóságuk okozza, de a könnyelműség és hiúság csökkenti a külfödiek becsülését.

Montesquieu kortársa, Charles Pinot-Duclos is a francia könnyelműségnek tulajdonítja, hogy a francia nem tud igazán megromolni és hogy szíve mélyén tiszta marad, mert az a könnyűség, amivel az erényt, épp úgy, mint a bűnt gyakorolja, mentesíti a gonosztettektől. A perfidia távol áll tőle, „a francia Európa

gyermeke". „A francia jelleme mindig fiatal marad; ezért sokszor szeretetreméltó, de ritkán megbízható; érett kora nincs és az ifjúságból egyenesen az elaggásba esik."

Duclos kitűnően ismeri fel a francia „könnyelműség" lényegét; nem más az, mint a fejlett és egyedül boldogító társasági élet szükséges velejárója. Ez az élet csak azt ismeri el magáénak, aki állandóan felszínen tartja magát; a társasélet gyors reakciót követel, mert ott az egyén csak egy elem a villanyos-battériában, nem pedig akkumulátor, mely magába gyűjthetné az energiát. De amellett úgy érzi, hogy a francia nemzet jelleme nem változott a kereszteshadjáratok, sőt a gallok óta; szerinte a francia mindig élénk, vidám, nemeslelkű, vitéz, őszinte, de egyúttal önhitt, állhatatlan, hiú és meggondolatlan volt.

Mint Montesquieu jellemzése, Duclosé is a francia társasági élet legfényesebb korszakának kifejezése. Számos jelzője már a multban is felbukkan, de úgy, amint ő megfogalmazza, mégis csak a XVIII. századi rokokó-szalónok franciája áll előttünk, a szellemesen társalgó, felületes, könnyelmű, vídám és vitéz francia nemes, a XVIII. századi Európa irigyelt és utánzott eszményképe.

A kritikus Voltaire véleménye sem üt el lényegében a többi íróétól, csupán az optimista összegezés hiányzik nála. Éles tekintete fölényesen lát mindent, elsősorban saját környezetét. Voltaire-nek, kit a francia barokk-kultúra legtökéletesebb kifejezésének tekintünk, csak tükörbe kellett néznie, hogy kora franciájának társas kiválóságait kielemezze. Kíméletlen éleslátása előtt azonban nem mosódnak el fajtájának sajátos hibái sem s így ő a francia barokk-nemes dicsőítő harsonája, de egyúttal a francia társadalmi lélek szigorú cenzora is. Voltaire sokszor emlegeti honfitársai könnyelműségét is. Szerinte ez bizonyos szellemi élénkségben áll, ami aztán ellentétbe kerül a kivitel lassúságával. „A franciák gyorsan beszélnek és lassan cselekszenek; élénkségük a szándékban és nem a cselekvésben áll. Bizonyíték erre száz meg

száz terv, melyet láttam hévvel megkezdeni és undorral otthagyni." Egyik költeményében azt mondja, hogy a francia szellem képe a habzó pezsgőbor, mely dugóját a mennyezetig löki.

A társas francia tehát bevonult a francia köztudatba, mint a francia szellem típikus és előnyös képviselője. A társas műveltség nagy ellensége, Jean-Jacques Rousseau épen ezzel a nyájas, könnyelmű, szellemeskedő franciával került szembe. Az ő nehézkes, svájci kispolgár-természete sohasem tört bele a francia társasélet béklyóiba és a francia jellemképét épen ellenkező értékeléssel rajzolja meg. Mindaz, amit a rokokó szellem magasztalói értéknek tekintenek, az ő szemében az egyén természetes érvényesülését, lelkének lendületét megbénító, eltanult perverz romlottság. Rousseautól ered a francia szellem klasszikus megjelenésének legélesebb kritikája, mely aztán átszármazik más írókra is és az egész újkori romantikára. A forráskritika kimutatta ugyan, hogy Rousseau ellenséges ítéleteinek legnagyobb része egy másik svájci protestáns írótól, Muralttól ered, ki az angol és a francia társadalmat hasonlította össze, természetesen az angol puritanizmusra nézve kedvező eredménnyel. De tudjuk azt, hogy Rousseau számára is valóságos kínpad volt a párizsi társasélet, ő, a „svájci medve" sohasem tudta otthon érezni magát egy olyan környezetben, ahol épen olyan emberi tulajdonságok voltak szükségesek, melyek belőle hiányoztak. Hősén, S[illegible] Preux-n keresztül mondja el, milyen idegenül érezte mag[illegible]n a ragyogó környezetben, hasztalan kereste ott az érzelmi életet, mely egyedül tölti el boldogsággal. Jóakaratúan fogadják ugyan, de a nyájas modor csal, mert ezek a könnyelmű, felszínes emberek ép oly hamar felejtik el az új vendéget, amilyen tüntető barátsággal fogadják. Épen ez a túlzott nyájasság és affektált érdeklődés bizonyítja, hogy tulajdonképen semmisem érdekli őket. A francia ember túlságosan hamar barátkozik, holott az igazi barátság kifejlődéséhez sok idő kell. Ez a felszínes nyájasság valóságos

csapdákat állít fel a naiv érzelmes ember előtt. Elismeri, hogy társalkodni tudnak és tetszik neki a társalgásban uralkodó természetes hang, a fesztelenség és a tudákosságtól mentes tanultság. De amit mondanak, tele van szofizmával. Azt mondják, amit *divat* mondani. Az embernek az előszobában kell hagynia lelkét, ha ezekbe a szalónokba be akar menni. Senkinek sem szabad mestersége hangnemében és különösen nem szíve szerint beszélnie. És mégis vannak pillanatok, mikor épen az érzelem a társalgás témája. Ilyenkor hihetetlen raffinériával csevegnek, a legkifinomultabb metafizika nyelvén leszűrt általános maximákban. „Így minden érzelmüket szellemességre költik el." S a kötelező szellemesség áldozatául esik jó és rossz egyaránt, a hirtelen lecsapó élc teljesen lefegyverzi a komoly, érzelmes embert.

Míg Voltaire nagyon helyesen ismerte fel a francia tömeg erős reaktív képességében a francia „könnyelműség" lelki alapjait, Rousseau kritikája kitűnően érezteti, miért érzi a modern és romantikus Európa magától oly eltérőnek és idegenszerűnek. Az ő kritikájában már működnek azok az erők, melyek az arisztokratikus szalónkultúrát aláásták és a társasági élet francia eszményét elhalványították. A svájci Rousseau ítéletében az egyént istenítő romantika árad be a francia szellemi közösségbe.

Rousseau és Montesquieu-Duclos nemzetképének vonásai keverednek Sébastien Mercier jellemzésében. Ez az epigon író, akiben sajátosan vegyül a klasszikus társadalom bámulata a közelgő romantika nyugtalanságával, általában sötéten ítéli meg a francia társadalmat, de ugyanakkor nagy lelki gyönyörűséggel állapítja meg a párizsi, vagyis a francia élet formáinak felsőbbségét. A franciából szerinte hiányzik az eredetiség, mert a társadalmi élet érintkezésében minden relief elkopik. A francia minden hibája ezzel a társasági élettel függ össze; a páratlan bőbeszédűség, a túlsok szellemesség, mellyel minden bűnt el lehet takarni. A párizsi ember hirtelen fellobban s ingerültsége ilyenkor az őrülettel határos,

de a nagy indulat nagy közömbösséggé lohad; másnap már mindent nevetségessé tesz s így hamar elfelejti az előző nap bajait. Mercier azonban a könnyelműség mögött más érzéseket is lát: a párizsi ember „általában tisztességtudó, udvarias, könnyen vezethető, csak könnyelműségét nem szabad gyöngeségre magyarázni. Kissé szándékosan hagyja magát rászedni és azt hiszem, eléggé ismerem ahhoz, hogy azt állítsam, hogy ha felingerlik, legyőzhetetlen makacsságba esik. Emlékezzünk csak a Liguere és a Frondera. Amíg bajai elviselhetetlenek, csak versekkel és élcekkel áll bosszút." A túlművelt franciát szembeállítja Germánia erdeinek őslakóival és azokkal az emberekkel, kik „újabban tatár meg magyar néven bukkantak fel a földtekén." Talán a Mária-Antoinette-et kísérő előkelő magyar urakat látta ez a Rousseau-tanítvány: „Magas termet, széles erős mell, állukon durva sűrű szakáll, húsos karok, jól kifeszített lábak, s ezek minden lépésnél ruganyos és könnyedén mozgó izmokat hoznak működésbe". E mellett a magyar mellett, milyen különös lény a finom francia, kinek a *joli* a bálványa! Ez a *joli* öli meg a „borzalmas" Shakespeare-t, a „szomorú" Szofokleszt, kiknél többre tartják a viccelődő rímelőt és a kedves kuplé-írót. „Igen, a *joli* az egyetlen, a szeretetreméltó Isten, mely tehetségeinket rugóként mozgatja, míg szemünk a nagytól, a fenségestől elfárad."

Könnyű felismerni, mennyi ezekben a nyilatkozatokban a múló jelenség, mely elsősorban csupán az „ancien régime" franciájára jellemző. Egészen bizonyos, hogy a könnyelmű francia, a *joli* kedvelője, az elmélyedést kerülő, minden szép, fenséges mély ellen ösztönösen gúnnyal védekező francia típusa az ancien régime arisztokráciájának reflexe és nem a mindenkori francia ábrázata. Ezt ismeri fel a szellemes Staëlné, mikor a francia frivolitást az „ancien régime" számlájára írja. 1791 citoyenjei megtagadták ezt a szellemet. Abban a nagystílű képben, melyet ő fest „Németországról" írt híres művében, ő is azokat a vonásokat emeli ki, mint a

francia szellem vonásait, melyeket a francia barokk nagy és kis szellemei felismertek. Épen ezzel az arisztokrata szellemmel állítja szembe a németet és javasolja, hogy a francia géniusz vegye fel magába a német romantika szellemét, mert csak úgy őrizheti meg felsőbbségét. De Staëlné kritikája már a régi klasszikus szellem dekadenciáját jelenti. A polgárság átveszi a politikai uralmat s a francia társadalom géniusza ehhez képest átalakul. A könnyelmű francia képe elhalványodik, mert hiszen a győzelmes francia polgár és paraszt épen kitartó szorgalmával, takarékosságával, munkaszeretetével különbözik az „ancien régime" léha társasemberétől.

A könnyelmű francia fogalma tehát tulajdonképen két egészen különböző fogalmat takar, az „ancien régime" szellemeskedő társasemberét és az ingerlékeny, gyors reakcióra képes francia tömegét. A kontrasztot már Voltaire is észrevette, mikor több ízben állította szembe a szeretetreméltó, nyájas franciát a ki-kitörő francia kegyetlenséggel. Mercier pedig világos szemmel látja a francia tömegmozgalmakban a hirtelen fellobbanást, de az ezzel ellentétesnek látszó kitartást és makacsságot is.

A forradalom vérengző mámora és a Marseillaise katonáinak győzelmes lendülete még jobban elmélyítette ezt a kontrasztot. S akiket meglepett a forradalom eposza, mert ellenmondást láttak benne a hagyományos nemzetképpel szemben, megnyugodtak abban, hogy a francia nemzet tele van efféle ellenmondásokkal, hiszen az ilyen kontraszt-hatások hangsúlyozása úgyis megfelel a francia elemzés hagyományos dialektikájának. Chateaubriand, ki még a régi társadalom tagjának érzi magát és a „Kereszténység szellemé"-ben csak azt állapítja meg, hogy a francia minden időben hiú, könnyelmű és társaságkedvelő volt, a harctéren megismerkedve a forradalmak lendületével, remek ellentétes képekbe foglalja meglepődését:

> Melyik nép volt valaha szeretetreméltóbb az ó- és újkorban, mint Attika és Franciaország ragyogó nemzete? Az idegen, kit el-

bájol Páris és Athén, mindenütt csak részvétteljes szívekre és mindig mosolyra kész szájakra talál. Az ízlés és a szépművészetek két fővárosának könnyelmű lakóit mintha a természet arra alkotta volna, hogy életüket gyönyörök közepette éljék le. Ott lakomáiknál ülve finom gúnnyal vagdalkoznak, kecsesen csúfolják uraikat; egyszerre beszélnek politikáról, szerelemről, az Isten létezéséről és a legutolsó vígjáték sikeréről, vegyesen szórják az élceket és az attikai sót, Anakreon és Voltaire dalai mellett, bor, asszonyok és virágok között.

De hová rohan ez a dühös nép? Miért üvölt oly veszettül az egyik, kétségbeesetten a másik? Kik ezek az Eumenidák oltárain lemészárolt áldozatok? Milyen szívet faltak fel ezek a véresszájú szörnyetegek? ... Semmi az; ezek ugyanazok az epikureisták, kiket a lakomán táncolni láttál és akik ma este nyugodtan nézik végig Thespis mókáit vagy az operai balettet.

A harci trombitára ez az asszonynép egyszerre felemeli fejét és ezek a fiatalemberek kiragadják magukat a gyönyörűségből és a kurtizánok karjai közül és nevetve kergetik maguk előtt, mint engedelmes birkanyájat, a kipróbált öreg katonákból álló roppant hadakat.

Nyugtalanok és könnyelműek a boldogságban, kitartók és győzhetetlenek a bajban; minden művészetbe beleszülettek; a túlságig műveltek, mikor az állam nyugodt életet él, durvák és vadak politikai zavaraik között; hányódnak, mint egy ballaszt nélküli hajó, zajos szenvedélyeik kénye-kedvére; ma az egekben, holnap a mélyben; lelkesednek a jóért, rosszért, cselekedve az előbbit anélkül, hogy hálát várnának, utóbbit anélkül, hogy lelkiismeretfurdalást éreznének; elfelejtik bűneiket és erényeiket; az élet kishitű szeretői a békében, pazarolják életüket a csatákon; hiúk, gúnyolódók, nagyravágyók, újítók, megvetik mindazt, ami nem velük azonos; egyénileg a világ legszeretetreméltóbb emberei, tömegben a legutálatosabb valamennyi között; elragadók odahaza, kibírhatatlanok az idegenben; hol szelídebbek, mint a leölésre szánt birka, hol vadabbak, mint a tigris, mely kitépi áldozata beleit; ilyenek voltak az athéniek hajdanán és ilyenek a franciák ma.

A kontraszt-hatás valóban tökéletes, de Chateaubriand rátapint a titok nyitjára is. A nyájas, könnyelmű francia *egyénileg* a világ legszimpatikusabb jelensége, *tömegben* félelmetes jelenség. Az első tehát múló, történelmi jelenség. Sainte-Beuve, ki a fenti sorokat idézi, hozzáteszi, hogy Chateaubriand maga is elüt egy kissé az általa rajzolt jellemképtől, mert már ahhoz a nemzedékhez tartozik, mely nem tud könnyedén tréfálkozni, aki már az élet misztériumáról beszél, mielőtt élni kezdett volna és ünnepélyes hangjával teljesen különbözik attól a nemzedéktől, amely frivol hangnemet erőltet magára. A romantika és a tiszta művészet apostolai valóban nem vádolhatók a könnyelműség szellemével, a francia szellemi elit csakugyan mindjobban eltávolodik a régi társasági eszménytől. A társadalom ízlése persze csak lassan követi az új eszményeket és a mélységet kereső, de népszerűtlen Vigny naplójában még panaszkodik „könnyelmű és csúfolódó" nemzetére, mely nem tűr semmi fensőségest. Az új írói társadalomnak, mely már nem a társasági élet szórakozására volt teremtve, sokat kellett küzdenie új olvasóközönségének kialakításáért, s a nemes írói eszményekért küzdő Flaubert sokat szenved a francia közvélemény alacsony szinte miatt. Pedig a társasélet kizárólagos uralmának hanyatlásával megritkulnak, sőt szinte eltűnnek a könnyelmű franciákra vonatkozó önvallomások s ezt nem lehet csupán a liberális romantika sovinizmusának számlájára írni. A könnyelmű francia képe már nem illik a nagy forradalom örökösére, a győzelmes francia polgárra, aki mint minden polgárrendű európai, épen nem mondható könnyelműnek, mert hiszen inkább makacs, kitartó, takarékos, számító, érdekeinek kitűnő sáfárja. De mint tömeg, a XIX. század franciája is megőrizte régi faji sajátságát, a felfokozott társas érzékenységet és a mult század állandó politikai változásai (császárság, királyság, demokrata királyság, köztársaság, császárság, köztársaság) továbbra is igazolni látszottak a franciák állhatatlanságának hírnevét.

De maga a könnyelmű, léha francia típusa az „ancien régime" arisztokrata társasági eszményével együtt szállt a sírba. A komoly, dolgozó, elmélyedésre vágyó szellem mind jobban előre tör a század folyamán és a franciák joggal csodálkoznak, mikor a külföldről újra meg újra visszakapják azt a jellemzést, melyet maguk a francia klasszikusok terjesztettek el a köztudatban. Érzik, hogy a szellemes könnyelműség kora már lejárt és hogy a francia nép hagyományos gondosságával, munkaszeretetével nem érdemli meg a Régence-kor léha arisztokráciájára illő hírnevet. Igen jellemző például az a programm, amit Renan honfitársainak előír, mikor a nagy nemzetközi, német mintára szervezkedő tudományos életbe való bekapcsolódást követeli tőlük. „Azon az új úton melyen az európai szellem száz év óta jár, Franciaország elvesztené rangját, ha ragaszkodnék a szellemes könnyelműség régi hagyományaihoz. Tegyük fel, hogy Franciaország ma is olyan szellemes, mint hajdan; annyi legalább is bizonyos, hogy szellemeskedésének ma már nincs olyan sikere. Ma már nem ez a szellem járja Európában." Szerinte Franciaország erősen elmaradt e téren, pedig tévedés volna azt hinni, hogy a felületesség hozzátartozik a franciák hírnevéhez. „Atyáink nem voltak olyan nagyon felületesek, vagy erőlködés nélkül voltak olyanok. A könnyűség először tetszik, de nem szabad túlságosan hangsúlyozni. Őrizkedjünk attól, amit Madame de Staël valahol a könnyűség pedantériájának nevezett." Majd kimutatja, hogy Franciaország akkor volt a legkomolyabb (értsd: a legtudósabb), mikor a legszellemesebb volt, a Descartes-ok, a Casaubonok, a Saumaise-ek, a Du Cange-ok, Fréret-k korában.

Ez a komoly munka valóban folyt már minden téren és Renan talán csak azért aggódik, mert a megindult nagy pozitivista történeti kutatásokba a francia tudomány csak elkésve kapcsolódott be. Úgy látszik, az ő korában német részről különösebb hangsúllyal kezdett a franciákra nehezedni a régi vád, mert a hetve-

nes vereség után nagy szeretettel védi a régi francia társasági eszményt a némettel szemben, felhozva hazájának nagyszerű alkotásait, meglobogtatva Pascal, Voltaire, d'Alembert, Lavoisier nevét és a forradalom nemes, nagyszerű ábrándképeit.

A társasági élet hanyatlásával tehát mindjobban érezhetővé lett, hogy a könnyelmű francia képe nem felel meg a valóságnak és nagyon elszaporodnak a tiltakozások a franciák rossz hírnevét keltő hiedelem ellen. Montégut úgy magyarázta a franciák könnyelműségének hírnevét, hogy az abból a tulajdonképen nemzeti erénynek nevezhető szokásból ered, hogy a francia nem esik kétségbe, ha baj éri, hanem nevetéssel, viccel üti el, hogy ne kelljen elvesztenie életkedvét. „Mi tehát könnyelműek vagyunk, ha tetszik, de csak olyan dolgokban, melyeken már a világ összes komolysága sem tudna segíteni." A francia szellem legújabb panegirikusa, Paul Gaultier is a franciák tréfálkozó kedvében keresi a könnyelműség hírnevének forrását: a francia még a bajban is megőrzi mosolyát. Az újkorban tehát már nem igen értik a vád karakterológiai jelentőségét.

Ami a régi arcképből a XIX. század számára megmaradt, az a gallok óta konstatált kétségtelen tény, hogy a francia tömeg módfelett ingerlékeny és gyors elhatározásokra hajlamos. A század folyamán megismétlődő, meglepő politikai fordulatok igazolni látszottak a könnyelműség vagy jobban mondva, az állhatatlanság vádját. A politikailag szenvtelen Flaubert 1871-ben így ír a legutolsó forradalomról: „Ausztria nem ment forradalomba Sadowa után, sem Itália Novarra után, sem Oroszország Szebasztopol után. De a jó franciák sietnek lerombolni a házukat, mihelyt tűz üt ki a kéményben." S a forradalom lelke, Gambetta is óvja népét attól a szűk látókörű, könnyelmű, csúfolódó szellemtől, mely annyiszor kiszolgáltatta a többi népek gyűlöletének. A világháború előtt két évvel Clemenceau is a hirtelen fellobbanásokat követő csüggedést szeretné kiirtani a franciákból: „Ki kell irtani

a francia szellemnek azt a szokását, mely minden bajunknak okozója, hogy elragadtatjuk magunkat, hogy egyes pillanatokban lelkesedünk, hogy aztán visszaessünk a tétlenségbe, a nemtörődömségbe." És a franciák valóban annyira féltek ettől a nemzeti gyöngeségüktől, hogy éppen ezt a legmakacsabb franciát, a kemény meszescsontú Clemenceaut tették kormányuk élére, mikor a világháború alatt a csüggedés jelei mutatkoztak a küzdő nemzetben. A háború elején mutatott egységes és kitartó ellenállás különben magukat a franciákat is meglepte, úgyhogy valószínűleg tömegállhatatlanságuk tudata is szerepet játszik abban, hogy ezt a nagyszerű ellenállást „francia csodának" nevezték el. „Ezek a könnyelműnek és üresnek mondott franciák, ezek a lebújtöltelékek, kiket irígy álmok osztanak meg és emésztenek, mind itt állnak, a kékek, a fehérek, a vörösök, a legkisebbtől a legnagyobbig, a fiatalok és a vének!" írja büszkén egy háborús verselő.

A könnyelműség vádjának helyes elemzése arra figyelmeztet bennünket, hogy óvakodnunk kell a közhelyektől, ha egy olyan józan, szorgalmas és munkabíró nemzetről van szó, mint a francia. A könnyelmű francia torzképe alkalmas arra, hogy az ú. n. dekadens franciáéval egyesülve, helytelenül értékeljünk egy oly népet, melynek mindenkor súlyos szava volt és lesz is Európa történetében.

3

HIÚSÁG, BESZÉDESSÉG

AZ ELŐZMÉNYEKBŐL már könnyen érthetjük, hogyan fogjuk fel a francia nemzetképben oly sokszor hangoztatott hiúság vádját. Ha igaz, hogy a francia ember a társaséletben megsokszorozódik, természetes, hogy állandóan törekszik arra, hogy a társaséletben minél nagyobb értékelést érjen el s így hiúsága egyenes arányban áll a társas értékelés tekintélyével. Ebből következik, hogy legtöbbször a klasszikus kor udvari életére, nemesi és úrhatnám polgári társadalmára vonatkoztatják a hiúság vádját.

A hiúság elsősorban a megjelenésben, öltözködésben nyilvánul. Bassompierre-től, ki IV. Henrik korának volt az „arbiter elegantiae"-ja és aki egy királyi keresztelőn 14.000 tallérba kerülő viola-arany szövetű ruhában jelent meg, a mai nagyvilági hölgyhöz, ki vagyonba kerülő estélyi toalettben jelenik meg Tout Paris összejövetelein, egyenes vonal vezet. Ezek persze a szélső esetek, de a feltünni vágyás az öltözködés révén mindenkor sajátos vonása volt a francia férfinak és nőnek és bizonyára szerepe van a francia divat keletkezésében és világuralmi helyzetében. A divatot néhány kiválóan előkelő vagy nagy társadalmi presztizzsel rendelkező udvaronc, arisztokrata hölgy vagy férfi, ma néhány előkelő szabócég módosítja és hozzá igazodni mindenkinek kötelessége, ha társadalmi értékeléséhez ragaszkodik, vagy ha alulról érkezve, magasabb körökbe emelkedni óhajt. „A külső megjelenéssel való tetszeni vágyás a társas ösztön elemi, de szükséges alakja és a tár-

sasági élet lényeges elve", mondja Magendie, a klasszikus kor társas életének monográfusa.

A francia társas élet klasszikus megalakulásával egyszerre elszaporodnak a puritán, protestáns vagy polgári oldalról érkező divatellenes szatírák. Már Marot szatírát ír az affektáltan beszélő, nyegle párizsiakról. A protestáns Agrippa d'Aubigné az üres zsebű és fejű parvenű gaszkonyi hősének nevébe teszi a feltünni vágyás szándékát: görög etimológiával Faeneste = Látszat bárónak kereszteli el ezt a széllel bélelt, de divatos udvaroncot. Molière első nagysikerű szatírájában, a „Précieuses ridicules"-ben, úri ruhába öltözött lakájokra bízza az udvaroncok divathóbortjainak kifigurázását. Soká tart, míg a külső megjelenésben is eljutnak a kifinomult ízléshez és a mértéktartáshoz, bár a Bourbon-kor *petit-maître*-jeitől, a forradalom *muscadin*-jein, a Directoire *incroyable*-jain át a romantikus *dandy*-kig és *lion*-okig, a második császárság és a harmadik köztársaság *élégant*-jaiig és *gommeux*-jeiig minden kornak megvan a maga divatmajma, kinek egyedüli célja, hogy eleganciájával feltünjék és így a társadalmi létra legfelső fokán állhasson. Arisztokratus szellemű snobizmus ez, mely természetesen a demokratikus szellem és az angol férfidivat terjedésével a férfiak körében erősen csökkent, sőt a francia emberek nagy átlagánál bizonyos öltözetbeli hanyagság, „débraillé" váltotta fel, mikor a társadalmi ascendizmus veszít erejéből. Vakmerőség volna tehát a francia társadalmat a feltünési viszketegségben szenvedő divatbábokkal azonosítani, ezek csak végleges képviselői egy általános hajlamnak, mely arra irányul, hogy az egyén külsejével is emelje társadalmi rangját. A francia társasélet jelenségeiből különben a divat és összes extravaganciái hatottak a legáltalánosabban a művelt világban.

A divat gyors terjedése és roppant hatóereje természetesen összefügg a francia tömeg rendkívül gyors reakciójával és könnyű illeszkedő képességével is. A divat kötelez azonban nemcsak az

öltözködésben, hanem viselkedésben, társadalmi érintkezésben, beszédben, hangnemben, s a „könnyelműség" elemzésével kapcsolatban már láttuk, milyen zsarnoki módon érvényesítette parancsait a francia társasélet egyeduralma idején. „Minthogy nálunk a divat a főérv, a tetteket, eszméket és érzéseket a divattal való viszonya alapján ítéljük meg. Minden, ami ezzel nem egyezik meg, nevetségesnek találtatik. *Cela se fait* vagy *ne se fait pas*, ez ítéleteink zsinórmértéke. *Cela doit-il se faire* vagy *ne pas se faire?* ritka esetben jutunk el odáig. Ez elv következtében a nevetségesség az erényig is elhatol és ez az az eszköz, melyet az irígység a legbiztosabban tud használni, hogy elhomályosítsa ragyogását." Ezt írja Duclos, a Régence-kor bölcse és ugyanazt olvassuk Rousseaunál, az arisztokratikus társasélet legfélelmetesebb kritikusánál.

Hogy milyen feltűnő vonás lett aztán az emberi hiúság szerepe ebben a társaséletben, arra sok önvallomást tudunk idézni. Az állatmeséiben korának társadalmát fölényes iróniával jellemző La Fontaine egyszer a spanyol és francia hiúságot veti egybe; amaz szerinte inkább bolond, emez ostoba.

> Valakinek hinni magát, közönséges dolog Franciaországban. Az előkelőséget játsszák sokszor olyanok, akik csupán kis bugrisok *(bourgeois)*: ez bizony az igazi francia betegség. Az ostoba hiúság természetünkben van. A spanyolok is hiúk, de egészen másképp. Az ő gőgjük, szerintem, rövid szóval mondva, sokkal inkább őrült, de nem oly ostoba.

A megfigyelésben mély bölcseség rejlik. A spanyol gőg individuális, anarchista, a társadalmi megkötéssel nem törődik, a francia azért „ostoba", mert olyan dolgoknak tulajdonít fontosságot, melyek magukban véve nem értékek, csak a társadalmi életben viselt értékelésünket emelik.

Montesquieu a hiúságot francia nemzeti vonásnak nevezi. Szerinte a király alattvalói hiúságából él, kiket azzal fizet ki, hogy üres címeket osztogat nekik. A hiúság viszi a franciát arra is,

hogy másokat felül múljon munkájával; ezzel a hiúsággal, melyet mi inkább becsvágynak neveznénk, magyarázza a francia ipar, művészet, divat, udvariasság, fényűzés fölényét. Az udvariasság ugyan az udvari együttélés légköréhez tartozik, de mégis a feltünni akarás okozza. „C'est par orgueil que nous sommes polis", a gőg hajtja a franciát híres udvariasságára. Chateaubriand a hiúságból magyarázza, hogy a franciák oly kitünő emlékiratírók és rossz történetírók. „A francia minden időben, még mikor barbár volt is, könnyelmű és társaságot kereső volt. Keveset gondolkozik a dolgok összefüggésén, de kíváncsian figyeli a részleteket és pillantása gyors, biztos és finom: mindig szerepelnie kell és még mint történetíró sem tud megnyugodni abban, hogy egészen eltünjék... Szereti azt mondani: *ott voltam, a király azt mondta nekem... Megtudtam a hercegtől... Erre azt tanácsoltam: láttam előre mi jó, mi rossz lesz ebből.* Hiúsága így kielégül; kitálalja szellemességét az olvasó előtt és az a vágy, hogy okos embernek mutassa magát, sokszor arra készteti, hogy helyesen gondolkodjék." Viszont a történetírás mesterségére nincs berendezve a francia élet. „A lélek nyugalma kell annak, aki okosan akar írni az emberekről; már pedig a mi íróink nagyrészt család nélkül vagy családjukon kívül élnek és a társasági életbe viszik bele nyugtalan szenvedélyeiket, nyomorúságos és hiúsági sikerekkel elfoglalt életüket; így már életmódjuknál fogva is szöges ellentétben állnak a történelem komolyságával."

Ezek az érdekes és helyes megfigyelésből eredő nyilatkozatok azonban érezhetően csak az „ancien régime" arisztokratikus társadalmára vonatkozhatnak; nem Augustin Thierry, Michelet, Taine Franciaországára lehet ráfogni, hogy hiányzik belőle a történetírás szelleme és mélysége.

Ugyancsak erre a társasági életet élő franciára vonatkozhat elsősorban Stendhal híres kegyetlen analizise a franciák szerelmi életéről. A franciából főjellemvonása, a hiúság öli ki az igaz sze-

relmet. „Minthogy kiképzésüket a szeretetreméltó franciáktól kapják, kikben csak hiúság és testi vágy van, a francia nők nem olyan cselekvők, nem olyan energikusak, nem olyan félelmetesek, nem olyan hatalmasok, mint a spanyolok és olaszok és különösen kevésbbé szeretik őket... Francia földön az örömlányok sok embernek ugyanannyi boldogságot tudnak adni, mint a tisztességes asszonyok, vagyis szerelem nélküli boldogságot és mindig van valami, amit egy francia többre tart, mint szeretőjét s ez a hiúsága. Egy párizsi fiatalember a szeretőjében afféle rabszolgát lát, aki elsősorban arra való, hogy neki hiúsági gyönyöröket nyujtson. Ha ez ellenkezik uralkodó szenvedélyével, ott hagyja és boldogabb, mert elmondhatja barátainak, milyen fölényes előkelőséggel, milyen ötletes eljárással hagyta faképnél."

Ezért nincsenek Franciaországban nagy szenvedélyek. „Hogy megtaláljuk a szerelmet Párisban, *le kell szállnunk azokba az osztályokba*, ahol a nevelés és hiúság hiánya és az igazi szükségletekkel való küzdelem több energiát hagyott meg." Stendhalnak ez a megjegyzése fényesen igazolja azt a tételünket, hogy itt is egy olyan nemzeti jellemvonással van dolgunk, mely az arisztokratikus társaseszménnyel függ össze és amely fokozatosan halványodik az alsóbb néposztályok felfelé törésével, illetve a társas élet bomlásával, jelentőségének hanyatlásával. Stendhal aztán még bővebben kifejti, hogy a hiú társasember tisztára csak környezetének elismerésére törekszik, a „buta becsület" követeli meg tőle, hogy az ostobák elismerésére többet adjon, mint saját gyönyörűségére, hogy a „bon ton" megköveteli, hogy mindent fölényes iróniával kezeljen, hogy ne bámuljon semmit és hogy sohase legyen egyedül. „A szenvedélyes ember csak magára gondol, míg az az ember, aki tekintélyre vágyik, csak másra gondol; sőt mi több: 1789 előtt az egyéni biztonság csak akkor volt meg Franciaországban, ha az ember valamilyen testületnek, például az igazságszolgáltatásnak része volt és e testület tagjai védték. Az ember

szomszédjának gondolata tehát szerves és szükséges része volt az ember boldogságának. Ez állt még jobban az udvarra, mint Párisra. Könnyen érezhető, hogy ezek a szokások, melyek ugyan naponta vesztenek erejükből, de melyekből még maradt egy századra való a franciáknak, mily kevéssé segítik elő a nagy szenvedélyek kialakulását."

Itt a kitűnő pszichológus a hiúság elemzése közben azt figyeli meg, mint élik túl az egyes társadalmi formákból eredő nemzeti jellemvonások ezeket a társadalmi formákat, mivel újra megerősít bennünket abban a hitünkben, hogy a francia szellem mai állapota sem valami homogén, örökre szóló lelki szövedék, hanem történelmi erők és szellemi tényezők egymásra hatásának eredménye, mely ép úgy változások alá van vetve, mint minden történelmi jelenség.

Stendhal párizsi ifja, ki ostoba módon dicsekszik el szakításának fölényes módszereivel, szintén egy hosszú multú tanuságsorhoz csatlakozik, mely ugyanennek a sokat emlegetett francia hiúságra, de egyúttal egy másik nemzetinek mondott jellemvonásra, a *beszédvágyra* vonatkozik. A kettőt együtt állandóan „indiszkréciónak" szokták nevezni a régebbi írók. Navarrai Margit már védelmezi Heptaméronjában franciáit, mondván, hogy nem érdemlik meg indiszkrét hírnevüket, mert okosabbak és kitartóbbak és diszkrétebbek a szerelemben, mint az olaszok.

Pedig a renaissance idején a francia írók maguk terjesztik ezt a véleményt. Du Bellay, a kor nagy ironistája, egyik szellemes szonettjében épen az „indiszkrét" jelzőt találja jellemzőnek a franciára a többi nemzettel szemben *(Regretz* LXIII):

> Je hay l'Anglois mutin, et le brave Escossois,
> Le traistre Bourguignon, et l'indiscret François,
> Le superbe Espaignol, et l'yvrongne Thudesque.
>
> Gyűlölöm a dacos angolt, a vitézkedő skótot, az áruló burgundit és az indiszkrét franciát, a gőgös spanyolt és a részeges németet.

Barátja, a nyugtalan Jodelle önmaga jellemzéseképen emlegeti az indiszkréciót, mikor szerelmeséhez közeledik: „Csupán a franciáknál természetes indiszkréció hajt, hogy e helyre merészkedjem, ahol csak megvetést remélhetek . . ." A magányos és mély erkölcsi szempontok szerint ítélő Montaigne is kikel a francia gavallérok indiszkréciója ellen, mely e korban, úgy látszik, a „bon ton"-hoz tartozott. Tallemant des Réaux, a kor chronique scandaleuse-ének írója meséli, hogy a gáláns történeteiről híres Guise herceg már az alkóvban fészkelődött, mert „szeretett volna felkelni, hogy elmesélhesse" legújabb sikerét. A kor szatirikusai nem győzik ócsárolni a nemesurak indiszkrécióját, valóságos közhellyé válnak az efféle megjegyzések. La Fontaine egyik pikáns novellájában olvassuk: „Elhagyva őt, Gulphar szaladt egyenest elmesélni esetét, kikürtölni az egész városban, hírül adni, kihirdetni úton-útfélen. Hasztalan volna emiatt megszólni, így élünk mi franciák." Egy másik meséjében ezt írja: „Francia diszkréció természetellenes dolog és túlsok fáradságba kerül". Molière „Az asszonyok iskolájá"-ban nyilatkozik és a franciák ostoba hiúságában találja meg az indiszkrét donzsuánok lelki rugóját: „Ez a mi franciáink rendes hibája; ha valami szoknya körül sikerrel legyeskednek, a titkot nem bírják soha és az ostoba hiúság annyi varázzsal bír számukra, hogy inkább felkötik magukat, hogysem ne fecsegjenek."

Le Sage a „Diable boiteux"-ben meséli el egy spanyol udvarló történetét, kit rajta kaptak, amint egy balkónon át bemászott egy hölgy lakásába s aki inkább hagyta magát tolvajként felköttetni, hogysem elárulta volna, hogy a hölgy szeretője. A spanyol diák, kit a sánta ördög kalauzol, így kiált fel: „Ez aztán diszkrét szerető! El kell ismernünk, hogy nemzetünk túltesz a többin galantéria dolgában. Fogadni mernék, hogy például egy francia nem volna képes, mint mi, felköttetni magát a titoktartás kedvéért. — Nem, biztosíthatom róla — mondá az Ördög. — Inkább fel-

másznék egy balkónra csak azért, hogy szégyenbe hozzon egy nőt, aki kegyeivel ajándékozta meg".

Mindez nem más, mint annak a társas hiúságnak egy másik alakja, melyről Stendhal elmélkedett, s melynek egyetlen szempontja a társadalmi elismertetés vagy értékelés fokozása. Persze, naivság volna a mai franciát a IV. Henrik korának szájas, turbulens párbajhősével azonosítani, de van ebben az avult portréban valami, ami örök francia vonás is s ez a *beszédvágy*.

Egy XVI. századi emlékiratíró, Pierre de l'Estoile írta le ezt a jellemző mondást: „Minden földi hatalom kevés ahhoz, hogy korlátot vessen a francia beszéd szabadságának, mint ahogy kevés ahhoz, hogy földbe ássa a napot vagy bezárja egy lyukba". Ősi hajlamról van itt szó, mely valószínűleg a nagy társas ösztönnel van szoros kapcsolatban és emlékezünk arra, hogy már egy középkori szatíraíró Julius Caesart szólaltatja meg, amint megvetően szólja le a franciák fecsegő hajlamát. A költő gondjait az angol hódítás alatti meghasonlás és tétovázás okozza: „És a franciák hosszasan tanácskoznak és megvárják, hogy saját földjükön keressék fel őket, mitől úgy fáj a szívem. Hosszú, tétlen tanácskozásban pusztult el sok ország háborús időkben."

Említsük itt Villon híres refrénjét: „Il n'est bon bec que de Paris", mert a párizsi nők beszélőkéjét különbnek tartja a nápolyi, a német, a porosz, a görög az egyiptomi, a magyar, a spanyol és kasztiliai asszonyokénál? Effélét azt hiszem, a bécsi nőről vagy akármelyik nemzet asszonyáról is tart a közvélemény. De pontosan egyezik ezzel például egy XVIII. századi író véleménye, aki a párizsi társadalmi életet különös részletességgel ábrázolja. „Nincs még egy nép, mely elérné a franciát a beszéd folyékonyságában. A párizsi még külön feltűnik gyors ejtésével. Általában nagyon soká beszél és nem mond semmit, vagy inkább semmiségeket mond. Hallgassuk csak meg két ember beszélgetését; előbb egy csomó bókot hallunk, aztán következnek kérdések nyakra-főre, mind-

ketten egyszerre beszélnek és egy sem igyekszik válaszolni... Hasztalan próbálná valaki belefojtani a párizsiba indiszkrét vagy hiú csevegését, ami természetes nála; ez a hajlam ellenállhatatlanul kitör belőle... Meg kell, hogy mondja véleményét mindenről; el kell hogy mondja az aznapi új viccet; számára ez jelenti a diadalt." Montesquieu, ki honfitársait „kellemes, változatos, *közlékeny*, mozgékony" népnek jellemzi, perzsáján keresztül csodálkozik azon, mennyit fecsegnek a franciák: a szalóntársalgás elnyel minden munkát, ebben merül ki minden tevékenység. Pedig ez a csevegés a nagy francia klasszikus társasági élet legsajátosabb terméke volt. Nem is a szatírikusok groteszk fecsegőin keresztül lehet megismerni — ezek csak az eszménytől eltérő, nevetségességre ítélt kinövések, — hanem azokból a finom elemzésekből, melyeket a klasszikus kor szellemes megfigyelői ránk hagytak, nem titkolva olykor bámulatukat és fölényérzetüket a többi nemzettel szemben, kiknél ily magas élvezetekben nem igen lehet része a halandónak. A klasszikus kor könnyedségi és szellemességi parancsa, de egyúttal középszer-eszménye valósult meg a franciák társalgási művészetében. La Bruyère így határozza meg azt az eszményi mértéket, melyet a társalgásban meg kell tartani: „A társalgásban döntenünk kell, mit válasszunk: bizonyos restséget a beszédben, vagy olykor az elvontságnak azt a szellemét, mely minket messze eltérít a társalgás témájától és rossz kérdéseket vagy ostoba válaszokat sugalmaz? Avagy pontosan figyeljünk a legkisebb szóra is, mely elröppen, hogy azt elkapjuk, eltréfálkozzunk körülötte, olyan titkokat találjunk benne, melyeket a többiek nem látnak benne, éles elmét és finomságot hámozzunk ki belőle, csupán azért, hogy belevihessük a magunk szellemességét." Itt a társalgás művészete valóságos szellemi stratégia, hol a társalgónak szellemi képességeinek teljességére, gyors elhatározásra, körültekintésre, éles elmére és invencióra, de mindenek fölött a mérték kellő megérzésére van szüksége. Az egyéni érzelmeknek

teljesen háttérbe kell szorulniok a társaságot átfogó közösségi érzések, elegancia, kellemesség, társas szimpátia, vagy a szellemesség okozta derű elől. A gyorsaságot, eleganciát, mértéktartást hangsúlyozzák legtöbbször a megfigyelők; főleg azt, hogy egy-egy témánál nem szabad hosszasan időzni, találóan hozzászólni, de röviden, inkább odavetve, mint túlhangsúlyozva a dolgot. A pro és contra rendkívül gyorsasággal vitattatik meg. Finom gyönyörűség ez; egy rendkívül kiművelt társadalom sajátja, mely maga állított fel e célból finom és mindig megtartott szabályokat. Az az ember, akiből hiányzik ez a *tact*, még ha különben szellemes is, olyan néma itt, mintha süket volna. Másutt a társalgásból keletkező szimpátiaérzést állítja szembe ugyanez a megfigyelő azzal a veszteséggel, amit az egyéni érzelmek elfojtása hoz magával: „A bizalom, a barátság itt nem uralkodik; a szív áradozása itt ismeretlen; de a kedélyesség varázsát pótolja az eszmék és apró szívességek kicserélése, mely közel hozza a szempontokat, érzéseket és az embereket egy tónusra hangolja." De a nagy dolgokat csak a kellemesség és könnyedség hangján szabad tárgyalni. Külföldön nem ismerik ezt a párizsi nyelvet, „mely érint és elmélyít, röpköd és lebeg, kiterjeszti a dolgok összefüggését, cserélgeti azokat, megmutatja egyszerre tréfás és komoly oldalukat".

A társalgási szellem akkor látszik a francia nemzeti lélek leghívebb kifejezésének, mikor a francia szellem a romantika idején megismerkedik a német szellemi világgal. S így érthető, ha Madame de Staël olyan nagy szerepet juttat a „társalgási szellem"-nek német-francia szellemi párhuzamában. Szerinte a franciáknál egy századon át a társalgás vezette a szellemi áramlatokat. Az emberek azért gondolkoztak, hogy beszéljenek, azért beszéltek, hogy megtapsolják őket és mindaz, amit nem lehetett elmondani, fölöslegesnek tetszett előttük. A franciák honvágya épen onnan ered, hogy a külföldön sehol sem találják meg, mint Párisban, a társalgás gyönyörűségét és idézi Volney-t, ki elmondja, hogy az

Amerikába vándorolt franciák nem tudtak sokáig ültetvényeiken maradni, mert szükségét érezték annak, hogy 600 mérföldnyire elmenjenek New-Orléans-ba, hogy „kibeszélhessék magukat egy kicsit a városban." „Franciaországban, minden néposztályban, érzik a társalgás szükségességét: a szó itt nem csak arra való, mint másutt, hogy az emberek gondolataikat, érzelmeiket és ügyes-bajos dolgaikat közöljék, hanem olyan eszköz, mellyel szeretnek játszani, mely felüdíti a lelkeket, mint a zene egyes népeknél és az erős szesz másoknál."

A beszéd a francia számára felfokozott életet és elsőrangú szükségletet jelent, különösen oly időkben, mikor a társasági élet volt az egyetlen magasabb rendű életforma. S ezért lett a francia társalgó a maga nemében a legnagyobb művésszé, kit egész Európa bámult s utánozni szeretett volna, s még hozzá saját nyelvén. „Semmi sem éri el egy olyan elbeszélés varázsát, melyet egy szellemes és jóízlésű francia mond el. Mindent előre lát, mindent tartalékol és mégsem áldoz fel semmit abból, ami az érdeklődést felkeltheti. Arckifejezése, mely kevésbbé jellegzetes, mint az olaszé, vídámságot árul el, de semmit sem veszít a magatartás és modor méltóságából; megáll, amikor kell és sohasem meríti ki még a mulatságot sem teljesen; belemelegszik és mégis mindig kézen tartja szelleme gyeplőit, biztosan, gyorsan hajt velük; nemsokára a hallgatók is beleszólnak a társalgásba, s akkor ő juttatja érvényre azokat, akik imént tapsoltak neki; egyetlen szerencsés szót nem hagy elmúlni, hogy fel ne kapja, egyetlen találó tréfát, hogy át ne érezze; így legalább egy pillanatig tetszenek az emberek egymásnak, élvezik egymást, mintha minden egyetértés, egység és szimpátia volna a világon." Ez már a magasabb csoportlélekalkotás művészete, melyhez a francia nemzet hosszú századok tapasztalatai árán jutott el, a társalgás lélektanának mély intuiciójával és egy olyan színjátszó képességgel, mely páratlanul áll az egész világon, mert hiszen ez a játék nemcsak az egyéniség érvényesí-

tésére, hanem egy olyan szellemi szimpátia-köráramra törekszik, melyben valamennyi jelenlévő részesül; mindez pedig a legteljesebb tudatossággal, a rendező ész állandó éberségével történik, a pillanatnyi intuicióra legfeljebb a részletek maradnak.

A társalgásnak ez a művészete ma is megvan a francia életben, de jelentősége lényegesen alább hanyatlott. A romantika egyéniség-eszménye itt is erős vetélytársat jelent a „brillant causeur" számára. S így hat mint szatíra Romain-Rolland Kristóf-jának szellemi magánya a konvencionális szellemben társalgó párizsiak között:

> Kristóf nézett, hallgatott. Összeszorította fogait, hogy valami vaskos ostobaságot ne mondjon. Egész este megmaradt ebben a feszes, görcsös állapotban. Nem tudott se beszélni, se hallgatni. Az, hogy beszéljen, nem gyönyörűségből vagy szükségből, hanem csupán udvariasságból, csak azért, mert beszélni kell, megalázónak és szégyenletesnek tünt fel neki. Hogy pedig gondolatát őszintén kimondja, azt nem tűrte az illem. Hogy közhelyeket mondjon, azt nem bírta volna ki. És nem volt meg a tehetsége ahhoz sem, hogy udvarias legyen, mikor semmit sem mondott. Ha szomszédját nézte, túlságosan merően és hangsúlyozva tette, ösztönszerűleg is tanulmányozta és ez sértő volt. Ha beszélt, túlságosan hitt abban, amit mondott; s ez bántó volt mindenki számára, magát is beleértve.

Így érezhette magát Jean-Jacques is a párizsi társaságban; de általában minden erős egyéniség, melyből hiányzik a símulékonyság. Kristóf, mint Jean-Jacques sohasem részesült abban a nevelésben, mely egy hosszú, ötszázéves társasélet eredményeképen kifejlesztette a társalgás művészetét, s ahol az Alceste-eknek nincs semmi keresnivalójuk.

4

RETORIKA

A TÁRSALGÓ művész nincs messze a szónoktól. A társalgónak csoportot kell szórakoztatnia, irányítania, de mégis inkább csak résztvevő egy szellemi társasjátékban. A szónok szellemi fölényben van a tömeggel szemben, bizonyos fokig elkülönül tőle. De azért a siker nála is attól függ, mennyire kapja meg hallgatóságát, megteremtette-e azt a láthatatlan, de érezhető szimpátiaáramlást, mely a szónoktól a tömeg felé és onnan vissza feléje sugárzik? Eleve feltehető, hogy ha a „beszédes" francia kitűnő társalgónak bizonyult és ebben a nemben a világon első helyre került, a szónoki hajlam sem hiányozhat belőle. Hiszen a tömeg is csak társas egység és ha a francia a társaságban megkétszereződik, a szónoki emelvényen, hol egyéniségét a tömeggel szemben és azzal egyetértésben kell érvényesítenie, lelki képességeit bizonyára többszörös hatványra fokozza.

A francia szellemi élet története csakugyan arra vall, hogy a retorika a nemzet szellemi életében mindig rendkívül fontos szerepet játszott. Itt különben együttes római-gall örökségről van szó, a beszédes, hosszas tanácskozásokat kedvelő gallok a római iskolában elsőrangú rétorokká nevelődtek, bár az antik írók olykor emlegetik, hogy hajlamosak a dagályra, önmagukat túlságosan előtérbe tolják. Itt találkozik különben a francia szellem az olasszal; a két vezető latin nemzet az antik retorika egyenes örököse és nem véletlen, hogy ma az egyéni beszéd természetességének, kultuszának korában már csak ez a két nemzet használja színpadon

és a szónoki emelvényen a patetikusan éneklő hanghordozást, csak itt igazán nemzeti erény a szónokiasság, a tömeg előtti színjátszás művészete. Amivel persze nem akarjuk azt mondani, hogy az olasz és francia szónokiasság azonos formákban jelentkezik.

A francia irodalom retorikus jellege e kérdésben sokatmondó tanuságul szolgál. Nem véletlen az, hogy az első francia nyelvemlék egy király esküje, melyet testvérének francia katonái előtt mond el és ugyanakkor halljuk a katonák ünnepélyes fogadalmát, hogy urukat nem segítik az eskütevő ellen. A francia nyelv első megszólalásával igazolja, hogy tömegjelenségekhez óhajt illeszkedni. S az első hatalmas, igazán egyéni és művészi szándékot jelentő francia költemény, a Roland-ének oly ösztönös dialektikával készült, hogy kénytelenek vagyunk benne meglátni a retorika nemzeti jellemvonását. A megnyitót a szorongatott szaracén király tanácskozása szolgáltatja s a feltett kérdésre „mit tegyünk?" következik a logikus okfejtésű tanács, melyből nem hiányzik a patetikus zárás. A ravasz Blancandrin színlelt megadást ajánl a királynak, de tanácsát lendületesen fejezi be:

Kezest kíván? No jó, hát adj neki,
Tizet, huszat, bizalma hogy legyen!
Úgy, küldjük el nőinknek gyermekit,
Ott haljon bár, küldöm saját fiam,
Jobb: ők veszítsék ottan éltöket,
Mint mink hűbérvagyont és méltóságot,
Nehogy koldúsbot legyen végzetünk!

De Turoldus nemcsak a szónoklatot építi természetes művészieséggel, hanem feljegyzi a tömeg helyeslését, a beszéd hatását. És így megy ez az egész eposzon át. Következik egy szimmetrikus képben Nagy Károly tanácsa, a hozzászólók egyéni jellemzésével, a vitéz urak hangulatának állandó, szinte antik, kórusszerű jelzésével, majd a tragikus konfliktus Roland és mostohaapja, Ganelon között, mely szintén drámai replikákban, a tömeg színe előtt folyik le. A retorika elkísér még a harctérre is, hol a frank és mór

vitézek úgy aposztrofálják egymást, mint Homérosz hősei, mielőtt vagy miután rámérték a végzetes csapást ellenfelükre. Helyesen jegyezték meg, hogy az egész költemény egy nagy dialektikus tett, mert szinte szabályos megfelelésben állítja szembe a keresztény igazságot a pogány hazugsággal, emlékeztetve ezzel már a belső felépítésben is a skolasztikus eredetű disputákra, melyek természetesen mindig az igazság győzelmével végződnek.

A középkori költészet kapcsolatai a korabeli dialektikával mind világosabbak: ma már a trubadur-költészet terminológiájában, pszichológiájában, disputáló műfajaiban is látjuk a középkori skolasztika laikus alkalmazását s a renaissance-ig uralkodó allegória, melyet a Rózsaregény *(Roman de la Rose)* általánossá tesz, nem egyéb, mint az alexandrin-római dekadens retorika egyik hagyományának alkalmazása a középkor pszichológiai szemléletére.

Kétségtelen, hogy a francia irodalom őskorában már oly raffinált alakban fellépő lelki analizis korai jelentkezése is összefügg az erős retorikai képzéssel, hiszen a pszichológia az antik retorikának csak egyik fejezete, csak kulcs a szónoki hatások biztosabb alkalmazásához.

A renaissance-kor nagy felbuzdulásában az új iskola Ronsard ódáival fújja meg a harci riadót. Programmszerűen teszi a fáradt papirosízű verbalizmus helyébe az óda horáciuszi, sőt pindaroszi lendületét. Ronsard, mint az antik költészeten nevekedett tökéletes rétor-költő vívja ki egyszerre az elismertetést; az antik retorika eszközeinek tudatos alkalmazásával teremti meg az új stílust. Az intim költőt, az igazi lírai egyéniséget csak a modern kor fedezte fel benne. Kora csak a humanista rétort látta Ronsardban. Hatalmas pátosza ma is magával ragad és áttör a szándékolt homályon, keresett tudós reminiscenciákkal terhelt jelzőkön, metonimiákon, perifrázisokon, bonyolult szerkesztésen.

Malherbe, ki a következő század elején a pedantéria vádjával földre teríti és tönkre teszi hírnevét, az ő lendületéből él és az ő

ódájából vezeti le a francia lírai költészet végleges formáját, mely a komoly műfajban sohasem megy túl az alkalmi óda pátoszán, míg a romantika új szerepet nem szán neki. Innen van az, hogy a francia terminológiában a „lyrisme" szó nem közvetlen, intím egyéni költészetet jelent, mint a mi nyelvünkön, hanem patetikus lendületet; a francia retorika egyik kötöttebb alakú megnyilatkozását. A romantikus líra is megtartja a hagyományos retorikus lendületet; Lamartine, Vigny, Victor Hugo költészete a legnemesebb értelemben vett retorika. Ők is szabadjára engedik áradozó ihletüket, szónokias lendülettel lebegnek a magasságban vagy a mélységek fölött, zuhogó áradatban vagy könnyed folyásban elmélkednek érzelmeiken, vagy választott témáikon. Nem az antik retorika ez már, hiszen hiányzik belőle az antik rétor fáradalmas tudatossága és tudós stílusa, de megmaradt bizonyos személytelen, az egyéniséget túlságosan feloldó áradozás, mely patetikus hatásokra törekszik. A francia romantikus líra sohasem találta meg azt a tökéletes lírai formát, melyet Petőfi fejlesztett ki a népies dalból, mert nem is érezte szükségét: míg a francia író a prózában mindig kereste a tartalom és kifejezés egyenértékét vagy a sűrített tömörséget, a lírában és főleg patetikus lebegésű alexandrinusaiban az író élménye többnyire csak indító motívumnak látszik a reflexiv, patetikus kifejtéshez. Csak a szimbolizmus érzi a retorika terhét, úgyhogy a legőszintébb, legközvetlenebb francia költő, Verlaine Ars poeticájában üzen hadat neki:

Fogd meg a szónoklást és csavard ki a nyakát!

A szimbolizmus nagy szakítást jelentett a hosszú multtal; a kötetlen, szabadon szárnyaló pátosz helyébe a szó zenéje lép. Az érzékek életét oly finom elvontságaiban élvező francia ezzel ott hagyja a tömeghatásra építő retorikát és elitművészetet termel, melyben a legkülönbözőbb érzetek és lelki emlékképek vegyülnek az élet mélyebb, de zártabb meglátásába. De a szimbolizmus-

nak nem sikerült a retorika nyakát kicsavarni; ott liheg például Paul Fort rapszódiáiban vagy Paul Claudel félelmetes erejű és mély jelentőségű szavalásában; sőt a pátosz ott zeng minden jól megírt alexandrinusban, mert hiszen a francia vers szavalásának a retorikus pátosz a kötelező zenéje.

Ez a hangbeli kothurnus még feltűnőbb a klasszikus tragédiában s a nyomán járó verses színműben. Itt egészen pontosan látjuk, mint bontakozik ki a humanista rétori gyakorlatokból a francia tragédia, Senecából és a jezsuita retorikus drámából Corneille, a franciák nemzeti drámaírója. Corneille nagy sikerének egyik titka klasszikus mértékű pszichológiája, de a másik tökéletes művű retorikája, mely hol sztoikus pointe-ekben, hol meg elragadó szárnyalással, hatalmas ívben emelkedő tirádákban szólal meg s többnyire egy-egy bírói tárgyalásra emlékeztető vitát zárnak le. S nem hiszem, hogy csupán az iskolai nevelés eredménye, hogy a Comédie Française vagy az Odeon egész nézőtere még ma is együtt vibrál, zeng a színpadról hangzó tirádákkal és lelkes tapsba tör ki, mint az opera közönsége egy-egy ária után, mikor a fortissimo-ra fokozott zárósor elhangzik! Ebből a retorikai hatásból az intim és belső feszültséggel telített Racinera vagy az epigon Voltairera is jutott, de főleg a klasszikus formák alól szabadulást hirdető Victor Hugora, kinek „lírai" betétjei ma is eleven hatású, szépségesen hangzó szavalatok. De jutott még a prózai drámára is, mert a drámaírók, mint Dumas, Bataille vagy Bernstein, sőt vígjátékírók, mint Beaumarchais sem riadnak vissza egy-egy nagyhatású tiráda alkalmazásától. A színpad, mint szónoki emelvény mindenkor kitünően bevált a szónoklás klasszikus hazájában.

A színpad nézőtere csak olyan tömeg, mint az a templomjáró vagy gyászoló közönség, melyhez Bossuet, vagy a többi sok nagyhírű egyházi szónok intézi beszédeit. De talán szabad jellemzőnek tekintenünk azt a tényt, hogy a klasszikus egyházi szónokoknak minden ellenséges, profán, sőt egyházellenes szelekción keresztül

mind a mai napig sikerült megtartaniok kivívott pozíciójukat a francia irodalomtörténetben és iskolai tanításban. Bossuet ma is olyan klasszikus író, mint a többi.

A forradalom óta az előszónak egészen rendkívüli szerepe van a francia közéletben. Nagy hősei: Mirabeau, Danton, Robespierre, Marat s a többi mind, a szó hatalmával irányították a közvéleményt, a csoportok és tömegek konfliktusát, Gambetta a szónoki emelvényről alapítja meg a harmadik köztársaságot. Egy-egy kiváló szónok, mint Jaurès, Briand lenyügöző hatást gyakorol a francia tömegekre és ezek számára egy-egy ilyen népgyűlés vagy parlamenti ülés olyan kedélyhullámzást felidéző lelki torna, mint a legizgalmasabb színpadi dráma. Persze, tévedés volna azt hinni, hogy ezt a szónoki hatást üres szólamokkal, kongó körmondatokkal érik el a francia közélet mesterei. A tömeget csak szellemi erőkkel lehet elragadni s a francia szónokban éppen azok a kvalitások vannak meg, amik a francia társalgót jellemzik: szellemi atmoszférát tud teremteni saját érzelmi hullámzásával, felindultságával, de elsősorban az eszmék fölötti tökéletes uralmával, biztos szerkesztő képességével, abstrakcióhoz szokott logikus gondolatfűzésével, esetleg a szó, a találó kép szuggesztív erejével. Ezért típikusan francia gondolat volt egy olyan népparlament megalapítása, mint a Népszövetségé, ahol — így képzelték alkotói, — a világ előtt és az egész világgal szemben rendezik meg szónoki csatáikat s melynek legnagyobb sikerű szónoka francia politikus, Briand volt. Dicső napjainak fültanúja, Wladimir d'Ormesson így jellemzi:

> Szónoki művészete szegényes volt. A nyelv, melyen kifejezte magát, szinte állandóan sértette fülemet. Semmi sem szegényesebb, mondhatnám piszkosan fukarabb, mint metafórakészlete. Túlsokat „emelgette kalapját", akármilyen istenség, akármilyen hitvallás előtt. Soha, egyetlen kijelentése nem ment túl a politikai közhelyeken. Valahányszor hallottam Briand-t nyilvánosság előtt beszélni, mindig lehangolt nyelvezetének laposssága.

És mégis elvarázsolta az embert! Ebből a csúnya, szinte deformált emberből valami különös varázs, valami különös mágia áramlott s ez mihamar kiölt az emberből minden kritikai érzéket. Hiába ütköztünk meg egy-egy közönséges kifejezésén, hangja, csodálatos hangja elragadta, lenyügözte az embert. Ez a hang telt volt, meleg, zenei, kissé nazális színezetű, — végtelen finomságok és mélységek zengettek, énekeltek benne. Néha különben erős, megkapó kifejezésre is talált és megvolt benne a művészet, hogy azt elő is készítse . . .

Briand ékesszólása sohasem ment túl a mértéken. Nem mennydörgött, mint Jaurès. Nem deklamált, mint Viviani. Sokáig tudott hangfogóval élni és aztán, kellő időben kilövellte lángját és kieresztette hangját. Különösen értett ahhoz, hogyan kell a terem atmoszféráját kialakítani, a közönség és szónok között azt az ezer meg ezer szálat megfonni, melyen közvetíteni tudja felindultságát.

De Briand, Jaurès csak egy-egy szélső esete a nagy nemzeti szótehetségnek. Franciaországban a vitatkozási hajlam minden kávéházban, piacon, népgyűlésen észlelhető; a vita a gondolatok tisztázására, rendbehozására, a meggyőződések végleges megállapodására kiválóan alkalmasnak látszik s erre a francia embernek feltétlenül szüksége van. S míg nálunk — mint Németországban — az előadásnak szinte kizárólagos előadási formája a felolvasás, a conférence, a causerie, a szabad előadás a franciáknál szinte kötelező és a „conférencier", a kitűzött témáról szabadon és szellemesen, kerek, vonzó formában — ha nem is mindig mélyen — előadó publicista olyan speciálisan francia termék, amelyet szívesen exportál külföldre, mint szellemének reprezentatív misszionáriusát.

De az is igaz, hogy az a szimpátia-áramkör, melyet a kitűnő szónok vagy társalgó maga körül teremt, vagy az az atmoszféra, mely a francia társalgó, vitatkozó csoportban kialakul, nem kapcsolja bele az egyént véglegesen a társas közösségbe. S itt jövünk annak az ellentétnek a titkára, melyről annyi szó esett már: a francia amellett, hogy a társas élet az igazi eleme, alapjában véve a legindividualistább lény a világon, ki a társas közösségben vég-

leg felolvadni nem hajlandó. Mihelyt elhagyja a társaságot, a vitaest ülésternét, a varázs egyszerre megszünik. S épen ezért hiányzik a francia közéletből az asztaltársaságoknak, a Verein-eknek az a társadalmi sejtalkotó szerepe, ami például a német közéletben oly hirhedt nevezetességre jutott. A francia csak addig társaslény, míg az az ő egyéniségét, szellemi életét, hiúságát felfokozza; különösebb érzelmi kapcsolatot, „gemütlich" együttlétet számára a társasági élet nem jelent. Romain-Rolland Kristófja csodálkozva látja, abban a nagy házban, hol tanyát ütött, Franciaország szertelen társadalmi széthullottságát, atomizáltságát. Az emberek egymás mellett élnek évtizedekig és senki sem hajlandó az ismerkedésre, nehogy egyéni mozgási szabadságából, zárt családi életéből bármi is áldozatául essék a közösségi életnek. De egységesen gyűlölködő atmoszféra alakul ki az egész házban Kristóf ellen, mihelyt a német-francia helyzet veszélyes bonyodalmakkal fenyegeti az országot. A nagy „közösségért" mindenki hajlandó az áldozatra, de a kisebb társadalmi közösségbe senki sem óhajt beolvadni. A „brillant causeur" is eljátssza szerepét, mert ez egyéniségének hallatlan felfokozását jelenti és így egy rendkívül magas szellemi élvezetet nyujt számára, de semmi meghittebb szál nem köti ahhoz a társasághoz, melyet mulattatott.

Ez az individualizmus érteti meg velünk Montesquieunek azt a mondását is, hogy a francia hiúság magyarázza a francia ipar fölényét. A francia munkásnál a munka kitűnő elvégzése becsületbeli kérdés, mondja André Siegfried és hozzáteszi, hogy a franciáknak ez a legnemzetibb hagyománya. A francia munkás munkája iránt szenvedélyes érdeklődést tanusít, mintegy személyes ügye, hogy a legsikeresebben elvégezze. S ma, mikor a kommunista veszélyről sok szó esik Franciaországban, gyakran olvassuk azt a vígasztaló érvet, hogy a francia munkás sohasem tudná magát beletalálni abba, hogy munkájának egyéniségét a tömegtermelésnek áldozatul dobja. Ezzel az individualista hajlandósággal

magyarázzák a francia nemzetgazdászok azt is, hogy a francia vállalkozásból nagy mértékben hiányzik az a nagyvonalúság, mely az egyént munkájától mind messzebb viszi és a racionális vagy konjunktúra-termelés egyszerű gépalkatrészévé süllyeszti. A francia önálló kispolgári életre vágyik, saját kis házra, birtokra, ahol az egyén mint valami várba zárkózik el a külvilág elől. A híres, krajcáros takarékosság, a nemzeti szimbolum: a harisnya, hová megtakarított tallérjait gyűjti a kisember, szintén ennek a zárt egyéni életnek kifejezése. „És ha függetlensége biztosítva van és önmagának elég, milyen szűkkeblű, felfújt elégültséggel síklik el minden fölött, ami nem az ő országát illeti, ami nem ő — az anyagiakban a rutin embere és geográfiai szempontból kisvárosi látóköre van, mintha egyedül volna a világon!"

5

A SZELLEMES FRANCIA

BERGSON elmélete szerint a nevetés a társadalom védekezése minden olyan emberi jelenséggel szemben, mely egységét megbontja. Így nevetséges minden gesztus, szó, külső megjelenés, ha benne bizonyos merevség, automatizmus nyilvánul meg, mert a társas közösség a normális életet képviseli és nevetségessé válik maga a társas közösség is, ha a merev formákat juttatja érvényre az élettel szemben. Így a nevetés a korrektívum szerepét tölti be és fellép, ha például valakiből túlságosan kiütközik a mestersége, foglalkozása vagy egyéni hiúsága.

A komikumnak ilyen elmélete csak francia bölcselőtől jöhetett. Míg egyrészt a francia filozófiának van legfejlettebb érzéke a társadalomlélektani kérdések iránt, másrészt a komikumnak ez a meghatározása valóban a francia élet és irodalom megfigyeléséből és elemzéséből ered; itt csakugyan megvan a nevetésnek az a társadalmi szerepe, miről Bergson beszél.

Egy-két középkori idézet meggyőzhet bennünket arról, hogy itt egy igen régi közösségi jelenségről van szó. Egy XIII. századi hőskölteményben, melyet hőséről „Aiol"-nak neveznek, a fiatal, szegény lovag elindul Gascogneból Párisba, hogy visszakövetelje a királytól apja elkobzott birtokait. A rozzant gebén lovagló és apja rozsdás fegyvereit, elrongyolódott ósdi ruháit viselő ifjút vendéglátó gazdája figyelmezteti, hogy öltözködésével magára vonja a franciák csúfolódását: „A franciák gőgösek és szertelenek; szokásuk, hogy megszólják az embert: becsmérelnek és gú-

nyolnak majd téged." A figyelmeztetést egy erdőkerülő megismétli majdnem ugyanazokkal a szavakkal. A hős egyik rokona, a rokonszenves Louisiane közelebbről is megokolja: „A franciák szíve tele van álnoksággal; ha szegény embert látnak, kigúnyolják és egy világért el nem engednék, hogy valami viccet ne mondjanak róla. Ha nem vagy az ő divatjuk szerint öltözve, ha nincs szürkepettyes, szürke vagy hermelinprémed, olyan zsivaj lesz ebben a városban, hogy jobb volna meghalnod és eltemetkezned, hogysem a csúfolódás és gőg megsebezzen."

A nyelvészek sokszor idézik egy XIII. századi pikardiai lantos, Conon de Béthune egyik helyét, ahol a derék verselő arról panaszkodik, hogy Aelis de Champagne, a francia királynő és fia kicsúfolta tájszólása miatt. A hősi ének szegény lovagja megjelenésével ütött el környezetétől, a szegény pikárd költő meg nyelvével az udvar „tiszta" franciaságától s így mind a kettő kiváltja a közösség reakcióját, a gúnyt és csúfolkodást.

„Franciaországban csak a nevetségesség öl", tartja a francia közmondás s azért ott, mert a közösségi élet oly döntően fontos a francia ember életében. Az idézett esetek arra vallanak, hogy így volt ez már a francia élet legrégibb idejében is.

Hát még ha azt a korszakot vesszük, mikor a társas élet volt a francia ember mindene! Duclos szerint a divat szinte zsarnoki módon küszöböl ki mindent, ami tőle elüt és a nevetségesség megszégyenítő és megsemmisítő bélyegét süti rá. Meghatározásában mintha Bergsont hallanók: „A nevetségesség abban áll, hogy a divattal vagy a közvéleménnyel összeütközésbe kerülünk és ezt rendesen összetévesztik a józan ésszel." És minthogy a divat mindenekfölött uralkodik, minden, ami nem egyezik vele, tehát a léha Régence-korban a jó erkölcs is, a nevetségesség áldozatául esik, holott az öltözködés, a modor, a viselkedés, a nyelv volna csak jogos birtoka. A nevetségesség erősebb, mint a rágalom, „a nagyvilági életet élő emberek ostora és méltányos dolog, hogy egy fan-

tasztikus lény legyen zsarnokuk." Valóságos terror keletkezett e korban a nevetségesség nyomán és kialakult egy „nevetségesség-osztogató" csoport, mely végső fokon dönt arról, mi nevetséges, mi nem, mint a divatárusnők, hogy mit kell viselni. Ezek persze, csak a társaséletben uralkodnak, „a nép még a nevüket sem ismeri, a polgárság meg csak épen a nevüket." Ez a nevetségességtől való gyermekes félelem elfojtja az eszméket, megszűkíti az elméket és egyformára alakítja őket, arra késztet, hogy mindenki ugyanazokat az alapjában véve érdektelen szavakat mondja, melyek az ismétlés folytán unalmasokká válnak. Az unalom folytán válnak érdekessé és felmentvényt kapnak néha épen azok, akik szándékosan áttörik a konvenciókat és eredetieskedni mernek, de ez igen nehéz vállalkozás és sokszor visszaesnek a nevetségességbe, ha rájönnek titkukra. A nevetségességtől való félelem még Stendhalt is szorongatja, szüntelen panaszkodik rá és annyira elrontja minden érzelmi gyönyörűségét, hogy megelőzés céljából kemény és metsző hangot erőltet magára, mely sértő hatással van a finomabb lelkekre. Fromentin mindkét hőse, a szentimentális és a cinikus is, egyaránt ügyel arra, hogy elkerülje a nevetségességet, melyet az egyik melankóliája, a másik nyegle beszédmodora okozhatna: „Semmitől sem félt jobban Olivier, mint hogy nevetségesnek mutassa magát; semmire se ügyelt jobban, mint arra, hogy ne mondjon se túl sokat, se túl keveset és megtartsa az arányos mérséklet szigorú érzékét."

Mercier észreveszi, milyen szoros kapcsolat van a társasélet nevetségességi szabályai és a szellemi élet elsekélyesedése között: „Félünk a fenséges minden fajtájától. Megelégszünk a félszegségek felületes kicsúfolásával és rossz hírbe kevertük a romlottság hasznos ócsárlását is." Még a romantikus Vigny is feljegyzi naplójában, hogy a francia csak mosolyogva mer beszélni érzelmeiről, véleményéről: „Véleményünkről, baráti érzelmekről, csodálkozásunk tárgyáról mosolyogva beszélni, mint valami semmiség-

ről, mit az ember mindig kész elhagyni az ellenkezőjéért: francia hiba. Majdnem minden francia gúnydalírónak születik és látóköre nem emelkedik túl a gúnydalon. Ilyen közönségnek írni, micsoda csúfság! micsoda szánalom! micsoda mesterség! A franciák nem szeretik sem az olvasást, sem a zenét, sem a költészetet. Csak a társaságot, a szalónokat, a szellemességet, a prózát." Pedig már néhány évvel a forradalom előtt írja egy kortárs, hogy már kihalt a nyílt vídámság a francia társadalomból, ami 60 évvel ezelőtt az uralkodó tónus volt. Nyugtalanság lépett a régi vígság és nyíltszívűség helyébe. A forradalom véres eseményei és a romantika világfájdalmas, társadalomellenes melankóliája sem kedvezett a francia vígságnak és ugyanakkor, amikor Vigny panaszkodik honfitársai komolytalanságára, Sainte-Beuve megállapítja, hogy Chateaubriand-ból hiányzik a nevetségesség érzéke, ez a típikusan francia érzés, mely azonban „kevésbbé francia ötven év óta", „ez az érzés, melyből oly kevés volt Rousseauban és amellyel az a csélcsap Voltaire körme hegyéig telítve volt." De Vignynek igaza volt annyiban, hogy a romantikus íróknak és utódaiknak sok küzdelmébe került, míg új, komoly szépségek iránt is fogékony közönségüket kialakíthatták. Sóhaja azonban csak a küzdő romantika szava és nemsokára anakronizmusként hat, hiszen a társasélet és konzervatív ízlésdivatainak hanyatlásával kiderül, hogy a francia igenis fogékony a költészet, a zene és a mély gondolatokat hozó magasabb irodalom iránt is.

Magasabb síkon az irodalom is igazolja azt a francia felfogást, hogy a nevetés lényegéhez hozzátartozik a társadalmi közösség védekezése a tőle eltérő törekvésekkel szemben. Nem véletlen, hogy a világirodalom legnagyobb komikai zsenije francia földön, Párisban született és pedig, amikor a társas élet legragyogóbb korát élte. Molière egész színpadi életműve a társas eszmény szolgálatában áll, csakhogy ő nem a divatot szolgálta ki, hanem egy epikureista ihletű középszerfilozófiát hirdet, amelyet az udvar és a

jóízlésű emberek irányadó világnézete gyanánt tüntetett fel. Az ő komikus alakjai mind harcban állnak a közéletben normaként felállított józanésszel, sőt legtöbbször a jóízléssel, közerkölccsel és magával a társadalommal. Nevetséges précieuse-ei, ártatlan női lelkeket szándékos szellemi szolgaságban tartó hóbortos gyámjai, a legmagasztosabb közösségérzést, a vallást képmutatással kijátszó álszentje, nyegle, széllel-bélelt udvaroncai, cinikus szoknyahőse, úrhatnám polgára, ostoba formalista doktorai, hiú pedánsai, képzelt betegei, minden társadalmi érzésből kivetkőzött fukarja és a társadalmi formákkal örökös harcban álló embergyűlölője, mind a társadalom ellenségei, parazitái, furcsa kinövései, az átlagember egészséges erkölcsétől és józaneszétől eltérő típusok, kikből a szenvedély vagy az ostoba elfogultság görcsös merevséggel működő automatát csinál. Ő az, aki még a divattal is fel tudta venni a harcot, hogy a nevetségesség fegyverével kihüvelyezze a benne rejlő természetellenességet, mely az erkölcsiség rovására garázdálkodik benne.

Persze, Molière zsenijének szűk volt a társadalom nevettető ügyvédjének szerepe. Főhősei a darab írása közben annyira elmélyültek, hogy a karikatúrából nála eleven életet élő egyéniség lesz, melynek kettős arca van, egy a társadalom felé néző nevetséges figura és egy befelé, a tragikumba süllyedő ember. Közismert példák erre az „Asszonyok iskolá"-jának Arnolphe-ja, ki zsarnoki hatalma alól kiröppenő gyámleánya előtt térdre hull és kétségbeesett szerelmi vallomást tesz, Harpagon, ki ellopott kincse miatt megrázó monológban őrjöng, Don Juan, ki magával Istennel vívja ördögi harcát, Tartuffe, kinek feneketlen sötétlelkűsége időnként megremegteti a nézőt, de legfőképen a mizantróp Alceste, kit a költő kétségtelenül komikus figurának szánt, de kibe annyi nemes indulatot és emberi igazságot gyüjtött össze, hogy a modern kritika nagy része a nagy költő tragikus önvallomásának fogja fel. Alceste-en át kemény igazságokat vág Mo-

lière a konvenciókból élő társadalom fejéhez, de gondoskodik arról is, hogy a mindenható társasélet jusson győzelemre vele szemben: a mizantróp mégis csak félbolond különc, akin nevetni kell s akit faképnél hagy elragadóan bájos, kacér Célimèneje.

Molière opusa kora társadalmának kifejezése és egyúttal korrektívuma, de több is annál: egy örökértékű lángelme egyéni megnyilatkozása.

A nevetésnek ez a társadalomjavító szerepe minden időben érezhető volt: a szatirikus chanson-t, melyet ekkor még vaudevillenek neveznek, Boileau a franciával veleszületett malicia termékének tartja, melyben a „francia szabadság" szólal meg. A nóta viszi ezt a kellemesen „indiszkrét" dalt szájról szájra, miközben megnövekszik. A francia társas szellem maga működik közre névtelenül benne s a párizsi francia közvélemény itt ugyanazt a szerepet tölti be a „chanson"-alkotásban, mint másutt a nép a dalolásban. Nincs a francia történelemnek, sőt a chronique scandaleuse-nek, vagy akár csak a közéletnek olyan nagyobb eseménye, mely meg ne találta volna visszhangját ebben a fintorokat vágó chanson-költésben.

Aristide Bruant, Fragson, Vincent Hyspa, Maurice Chevalier, vagyis a szellemes chansonnier tegnap és ma is ismertebb, népszerűbb, a közvéleményhez közelebb áll, mint a legjelesebb költő vagy író, mert a közönség érzi, hogy bennük ősi gúnyolódó ösztöne jut szóhoz. A francia rádió az egyetlen hely, hol ezt a műfajt állandóan és következetesen művelik, akárcsak a budapesti az alacsonyabb átlagú magyar középosztálynak szívéhez nőtt romantikus hangulatú, műdalos cigányzenét. A francia írók sokszor elmondották, hogy a francia tömeg, míg fel nem ingerlik, chansonokkal, epigrammákkal áll bosszút ellenségein. Valami hasonló ez ahhoz, amit újabb idő óta Budapesten is, a valószínűleg jórészt kissé zsidós szellemű politikai tömegviccek célzatában érezhetünk (Kun Béla-, Gömbös-, Edvárd-, négus-viccek). Az „esprit fron-

deur" vérében van a francia embernek, nem hajlandó szótlanul beletörődni abba, ami ingerli, bosszantja, különösen, ha ez a bosszantás felülről vagy a hatóságoktól jön. Mert a közösségi szellem csak az egyén érvényesülését szolgálhatja és nem nőhet az egyén nyakára: az egyén ilyenkor szatírával, a nevetségessététel gyilkos fegyverével védekezik. A francia már mint kisgyerek toporzékol örömében, ha a bábszínházban Guignol rászedi és megveri a zsandárt és egész Páris mulat például, mikor egy szélhámos bankárné, Madame Hanau éjszakai túrákra kirándul a fogházból. Anatole France leghíresebb szatírája és szkeccse a merev és buta rendőrhatósággal ártatlanul szembe kerülő együgyű zöldségárus kis tragédiája *(Crainquebille)*. A legnagyobb sikerű francia humorista, Courteline, a katona, a hivatalnok, a bíró, az ügyvéd mesterségbeli merevségének rajzával mulattatta egy félszázadon át a közönséget; a legnépszerűbb bohózatírók, Flers és Caillavet a harmadik köztársaság politikusainak, adminisztrátorainak, akadémikusainak karikaturájával (A király, A szent liget, A zöld frakk) kacagtatták meg Párist. „Az ideális jelölt, uraim — mondja bohózatában az Akadémia főtitkára —, az, aki semmit sem csinált, nem engedett az írásdühnek, mely annyi kiváló embert tesz tönkre. Az, akit senki sem ismer és aki, mikor akadémikus lesz, mindent az Akadémiának köszönhet, mert nélküle semmise volna. Ez szép, ebben van nagyság!" „Uraim, ne felejtsék el— jelenti ki ünnepélyesen a szépművészeti államtitkár, hogy Franciaországban a művészet nem a festészet, a szobrászat, a zene... — a művészet az adminisztráció!" Mint Molière, csak annak emberalkotó mélysége nélkül, a francia szatíra ma is lesi és nagy élvezettel boncolja széjjel a közélet hazugságait, a társadalmi organizáció képmutatását és parazitáit, de mindenek fölött az államszervezet gépies, élettagadó nehézkességét, formalizmusát.

Úgy veszem észre, hogy a francia ember tréfálkozó, élcelődő hajlama összefügg sajátos színjátszó képességével is. A szerepját-

szás a társadalmi erények közé tartozik, mindenkinek, aki a társadalomban akarja kiélni önmagát, bizonyos álarcot kell öltenie magára s a maszkhoz tartozó szerepet vállalnia kell. Az a „brillant causeur", kinek arcképét a klasszikus kor írói remek tollal rajzolták meg, tulajdonképen egy nagy színészhez illő szerepet játszik, a mindig szellemes és mulattatni akaró ember igen nehéz szerepét, ki minden szavának hangsúlyát érzi, mély intuicióval fogja fel a jelentkezők érzelmi és értelmi reakcióit, beléjük kapcsolódik, sőt kiváltja belőlük a nézőtér tetszésáramlását és tapsait. Ebből a szerepjátszási hajlamból érdekes költői értékek fejlődtek ki a francia irodalomban. A középkori énekesek, hogy közönségüket mulattassák, elkezdték kitálalni házi bajaikat, egyéni keserveiket. Egy névtelen lantos megverselte és valószínűleg el is játszotta közönsége előtt, amint kollégájával veszekszik, szitkozódik, amint dicsekszenek, vagy leszólják egymás tudását. Egy másik megírja, hogy élt a bolondok városában és szenvedéseit, éhségét, nyomorúságát gazdagságnak tünteti fel, mert hiszen „pénzt ver, mikor fogai vacognak." Colin Muset eljátssza közönsége előtt, milyen szidalmakkal fogadja felesége, mikor üres zsákkal tér meg körútjáról és micsoda lelkes sürgés-forgás van körülötte, mikor dagad az iszákja. Csak így érthetjük meg, miért ábrázolja Rutebeuf, Szent Lajos korának ez a tehetséges jongleurje, oly megkapó részletességgel nyomorúságát, rajzolja csúfnak, öregnek feleségét, ki egyremásra szüli üres, hideg lakásában a gyerekeket. Közbe-közbe azzal vígasztalja magát a költő, hogy így, a sok böjttel kiérdemlik üdvösségüket és hogy szegénységében nincsenek irígyei. A szerepjátszásnak ez a hagyománya vezet minket el egyenesen Villonhoz, ki Verlaine előtt magyar értelemben is legnagyobb lírikusa a francia irodalomnak, mert míg a szerelmi költészet udvari hagyományai szinte elfojtották az őszinte érzelem szavát, a magánélet intimitásait a nevetség kedvéért feltáró jongleur-hagyomány arra bátorította a züllött diákot, hogy társai kedvéért végigkomédiázza

legbensőbb érzéseit, élet és halál fölötti töprengéseit, borzongásait, feltárja érzéki, romlott, maliciózus, agyafúrt, de finoman érzelmes lelkét. Szerepjátszása oly tökéletes, hogy egyszerűségével megható imát tud írni jámbor anyja nevében és lelkével.

S az önvallomás mulattató hagyománya tovább él; Marot Kelemen, a zsoltárok Marotja valóságos műfajjá fejleszti. Szellemes csevegése tele van csapdákkal, rejtett célzásokkal, szójátékokkal, komédiázással, kedveskedéssel, színlelt megalázkodással, mely mögött malicia vagy impertinencia, hízelgő udvarlás, pénz- vagy segítségkérés rejlik. A szellemesen csevegő ember nyugalmat erőltet magára még akkor is, mikor börtönből írja tréfás leveleit. La Fontaine is tőle tanulta, hogy lehet egy naiv, többnyire ősidőkből ismert állatmese ürügye alatt önmagát szerepeltetni verseiben s így mély kedélyű, finom, szellemes lelkét lopja bele annak a századnak költészetébe, mely egyébként nem tűrte meg az egyéni hangot. Madame de Sévigné leveleiben is érezhető a szalónolvasókör előtt vállalt szellemes levélíró- és érzelmes anyaszerep.

A szerepjátszás e kor társadalmában szinte kötelező volt, természetes őszinteséggel nem lehetett sokra menni. Mindenki magára erőltet valami álarcot. Elég, ha Saint-Simon emlékiratait, vagy La Bruyère arcképeit olvassuk, hogy e hiú embereket lássuk az udvar és város pompás, de egyszínű díszlete előtt izegni-mozogni, illegni-billegni, hízelegni, fennhéjázni, szellemeskedni, mindenkit túlharsogni, vagy a diszkrét, beavatott titoktulajdonost játszani, s azt a sok egyéb figurát, melyek mindegyikének megvan a rugója, mely mozgatja, mint a drót a bábjáték pojácáját.

A magyarnak nincs is szava a „persiflage"-ra, a gúnynak különösen társas formájára, mihez épen ez a szerepjátszási tehetség szükséges. A XVIII. századból kapjuk meg az akkor divatos társas csúfolódás jó meghatározását: „A persiflage tartós gúnyolódás, mely a helyeslés csalóka fátylába takarózik . . . így egy egész társaságot lehet mulattatni egy személy rovására, aki nem tudja,

hogy nevetségessé teszik, mert félrevezetik az udvariasság külső formái." Rousseau meséli, hogy egyszer D'Holbach és cinikus barátai egy vidéki pappal űztek gúnyt, színlelt ámulattal hallgatva silány verseit, de ő, mint a társas élet hazugságainak ellensége, nem volt hajlandó részt venni a kegyetlen tréfában és felindultan világosította fel az áldozatot, amit D'Holbach rossz néven is vett tőle. Hogy ez a „persiflage" ma is él a franciáknál, azt mindenki láthatja, aki a kaszárnya- és diákéletet figyeli és például ismeretes az École Normale Supérieure növendékeinek esete, mikor egy félbolond önjelöltet támogattak színlelt lelkesedéssel egy képviselőválasztás alkalmával, szervezve számára nagytömegű népgyűléseket, lelkesen perorálva, nagyképű és nagyhangú szólamokkal handabandázva a jelölt programmja mellett, amivel persze a „persiflage" vagy ahogy a normalienek nevezik, a „canular" öröme mellett a politikai élet paródiáját is eljátszották. Ilyesmi persze csak abban az országban lehetséges, ahol a nevetségesség öl, mert az efféle csínyért bosszút állni, a közvélemény megsemmisítő kacaját idézné fel.

Közismert a Tartempion szobrának esete, mikor egy ujságíró a közéleti kegyelet hazugságainak megcsúfolására egy kitalált közéleti nagyságnak emeltetett szobrot egy vidéki városban, megfelelő leleplező ünnepség kíséretében, vagy Boronali (Aliboron, szamárnév) képe, melyet közjegyző jelenlétében egy szamár farkára kötött ecsettel festetett egy író, hogy a Salon des Indépendants-ban kiállítsa.

Az irodalom itt is hű tükre az életnek. Nemcsak Molière színpada van tele ravasz, fortélyokat ontó, víg fickókkal — ez a típus az egész latin világ sajátja, — hanem a francia életet híven ábrázoló Balzac is egész regényt épít a „Rabouilleuse" Maxjának és bandájának egész várost felforgató csínyjeire, újabban meg Jules Romains első nagysikerű könyve (Copains = Pajtások) nem más, mint ilyen nagystílű csínyek sorozata, hol a vezér szelleme

átsugározza cinkosait, kik együttes erővel hoznak izgalomba alvó városokat; „kreálják" őket, mint unanimista zsargónban mondják.

De nemcsak a műveltebb társaságoknak vannak „boute-en-train"-jei, iskolai és katonai csoportoknak „loustic"-jai, hanem lenn, a falusi nép között mindenfelé találunk afféle falumulattatókat, mint a Zola „La Terre"-jéből ismert Jésus-Christ, ki a falubelieket hátszél-rekorddal kacagtatja, vagy Raymond Escholier Cantegril-je, a pireneusi Till Eulenspiegel, kinek csínyjeit csak részben lehet nemzetközi anekdoták irodalmi felmelegítésének tekinteni.

> Philou Cantegril volt a lelke annak a duhaj bandának, mely Saint-Gauderic aranyifjúságát képviselte. Ő szervezte meg a macskazenéket az özvegyasszonyok ablaka alatt, ha újra férjhez menni merészeltek, ő talált ki ezer meg ezer új meg új ravaszságot, tréfát, becsapást, többé-kevésbbé szellemes meglepetést, rászedést, áprilisi tréfát, bolondozást, quiproquo-kat. De az efféle „dépit"-k miatt, mint ahogy itt nevezik, maguk az áldozatok sem tartották soká a haragot a nyájas, szolgálatkész legény iránt, ki mindenkinek rendelkezésére bocsátotta idejét, ami bőven volt neki, jó kedvét vagy könnyeit, amint a körülmények megkívánták, leleményességét, ügyességét, minden tehetségét, amivel az ég bőkezűen megáldotta.

A viccelődő hideg vagy közömbös arca a persiflage elengedhetetlen kelléke. De általában is a „comique pince-sans-rire" vagyis a „nevetés nélkül csípő élc" a társas szellemesség igen kedvelt és mindig nagysikerű alakja, mihez nagy önuralom, szerepjátszó tehetség kell, mely tudja, hogy a nevetés mindig könnyebben fakad fel, ha az élcelődő érdektelennek, sőt szerénynek, olykor esetlennek, naivnak játssza magát (Nagy Endre, Chaplin, Hacsek és sok bohóc komikai sikerének titka ez a schlemil maszk.) A francia irodalomban már igen korán találkozunk ezzel a naiv álarcú komikummal és ha az Aucassin és Nicolette-nek címzett kis regénynek nem volna meg a hiteles XIII. századi kézirata, az

ember hajlandó volna valami raffinált modern ironista, például Anatole France archaizáló kísérletének tekinteni. Mikor a szegény lányba szerelmes grófi gyereket apja a pokollal rémítgeti, így válaszol Aucassin:

> Mi dolgom volna a paradicsomban? Én nem akarok odajutni, de azt akarom, hogy enyém legyen Nicolette, az én édes szeretőm, akit úgy szeretek; mert paradicsomba csak olyan emberek mennek, mint amilyeneket most elsorolok neked. Odamennek az öreg papok és az öreg sánták és félkarúak, kik egész nap és egész éjjel az oltár előtt és a régi templomkriptákban gubbasztanak és azok, akik elnyűtt kámzsát hordanak és öreg rongyokkal takaróznak, akik meztelenek és sarútlanul és mezítláb járnak, akik éhen és szomjan halnak a hidegtől és a nyomorúságtól; ezek mennek a paradicsomba; ezekhez semmi közöm. Ellenben én a pokolba akarok menni, mert a pokolba mennek a szép diákok és a szép lovagok, akik meghaltak a tornákon és a szép háborúkban és a jó katonák és a vitézek: ezekkel akarok én menni; és odamennek a szép finom hölgyek, mert van nekik két vagy három barátjuk az urukon kívül és odamegy az arany és az ezüst és a pettyes prém és a szürkemókus és odamennek a hárfások és a hegedősök és a királyok is; ezekkel akarok én menni, de csak ha Nicolette, az én édes szeretőm is velem jön.

Ebben a raffináltan naiv stílusban írja le az ismeretlen hegedős Nicolette szép lábait, melynek látásától egy beteg zarándok azonnal meggyógyult, vékony derekát, melyet két kézzel át lehetett volna karolni és a menekülés közben letaposott margarétákat, melyek feketéknek látszottak fehér lábujjaihoz képest.

Voltaire, a szatíra francia klasszikusa, ezzel a hideg arcú nyugodt stílussal éri el a legnagyobb komikus hatást. Candide-jának, a naiv, igazmondó fiatalembernek minden optimista hite kiáltó ellentétben áll a világ gazságával, romlottságával, szörnyű bajaival, de ez a kontraszthatás nem volna elég mulatságos, ha ezek a szörnyűségek nem ebben az egyszerű, sebes menetű, de mindig szenvtelen stílusban volnának elbeszélve. Eldorádóból Szurinámba

menet Candide egy négert talál a földön fekve, kinek hiányzik egy lába és egy keze. „Szent Isten! mondta neki Candide hollandusul, mit csinálsz itt, barátom, ebben a borzasztó állapotban? Várom a gazdámat, Vanderdendur urat, a híres kereskedőt, felelte a néger. Vanderdendur úr bánt így veled? mondá Candide. Igen uram, mondá a néger, ez a szokás. Egy vászonnadrágot adnak öltözékül kétszer egy évben. Ha a cukorültetvényeken dolgozunk és a malomkő elkapja az ujjunkat, levágják a kezünket; ha meg akarunk szökni, levágják a lábunkat; velem mindkét eset megtörtént. Ezen az áron esztek ti cukrot Európában." Elejétől végig tart ez a kontraszt-hatás: ez Voltaire színjátszó, de kifejezésben mindig önmérséklő lényének és gyilkos szarkazmusának legtermészetesebb kifejezése. Anatole France ravasz macskatermészetének is legtermészetesebb kifejezése az irodalmi persiflage, melynek módszereit Voltaire-től tanulta. Mikor a „Pinguinok szigeté"-ben elmeséli, hogy egy Ermold nevű pinguin (= francia) szerzetes 4000 antik kéziratot vakart le, és 4000-szer másolta rá Szent János evangéliumát, hozzáteszi: „A történetírók egyhangulag megállapítják, hogy a pinguin kolostorok voltak a középkorban az irodalom menedékhelyei." S mindenki emlékezik, mennyi ilyen álszenteskedő szatíra van Jérôme Coignard gondolataiban, az Angyalok lázadásában, Thaïs-ban s a többi hagiografikus erudicióval írt novellában és regényben.

Ez a comique pince-sans-rire csak általánosabb megnyilatkozása annak, amit már Diodoros feljegyez a gallokról, t. i., hogy szeretnek talányokban beszélni. A rejtett célzás, a „sous-entendu"-k játéka, úgy látszik régi szellemi játéka a francia embernek, mert a középkor legrégibb regényeitől a legújabb időkig egyik alapformája a francia szellemességnek. „Azt hiszem, mondja egy XIII. századi lovagregény hölgye imádójának, hogy Ön hóna alatt olyan sebet kapott, melynek nincs látható nyílása . . . Ki kellene nyitnia előttem . . . s mondja meg, igazat mondtam-e?" Egy

századdal előbb meg Thomas mondatja Izoldával Trisztánnak, ki a hajón szomorkodó királyleánytól kérdi lehangoltságának okát: „*L'amer* az én kínom, *l'amer* nyomja lelkemet, *l'amer* fáj nekem". Ezzel a háromértelmű szójátékkal, — *amer* keserűséget, tengert és szerelmet jelenthet, — céloz Izolda olthatatlan szerelmére. S a célzást Trisztán csak lassan érti meg. Izolda anyja, Blancheflor hasonló célzással felel Rivalennak, ki kérdi tőle, mit tett neki, hogy ily keményen szól hozzá: „Ön itt az egyetlen, uram, aki nem tudja mit tett velem e napon és ez bánt és ingerel engem." A Jean de Paris polgári név alá rejtőző francia király célzásaival mutatja ki fölényét riválisa, az angol király fölött: „miért nem vitet maga előtt egy hidat?" kérdi az angol királytól, mikor egy megáradt folyóba fulladnak emberei, míg az övéi jó lovakon átúsznak, s mikor azt kérdik, mit keres Spanyolországban, azt feleli: apja egyszer egy csapdát állított fel ott (értsd: gyermekkorában eljegyezte a spanyol király lányával), azt jött megnézni. A harmadik képes célzás azonban már olyan, hogy a vetélkedés tárgya is belepirul. A spanyol udvarnál észreveszik a francia király sajátos beszédjárását és meg is jegyzik: „az Ön beszédéhez mindig magyarázat kell." E rejtett beszédre céloz Froissart, a XIV. század krónikása, mikor azt írja, hogy a francia nyelvben vannak finom, rejtett és kettős értelmű szavak és a franciák ott alkalmazzák ezeket, ahol akarják, „hasznukra és előnyükre". Az angolok szemükre is hányják „a franciák színes szavaiban rejlő csipkedést és csapdákat", melyek, ha akarom háborút, ha akarom békét jelentenek.

A klasszikus kor művészetté emelte a szellemes célzások használatát, mert lefojtott esztétikája, mértékletességi kötelezettsége a szellemiségben is finomságot, mértéktartást követelt. A helyes mértékre ugyan csak némi aberrációk után jött rá, hiszen a „précieux" stílus nevetségességét épen ez a túlságba hajtott, rejtett szellemeskedés okozta. Ők hívták a tükröt a „bájak tanácsnok"-ának, az embert a „természet elsőszülött"-jének s igen

szellemesnek találták, hogy ha „esik az eső" helyett azt mondhatták: „a harmadik elem esik". De általános elv gyanánt a klasszikus kifinomult ízlés is elfogadta a burkolt célzás esztétikáját, mert ez több finomságot és koncentráltságot jelent és az olvasó vagy hallgató szellemi munkájára bízza a gondolat kiegészítését. Mikor La Fontaine azt írja:

Deux vrais amis vivaient au Monomotapa. . .

bizonyára azért választ egy ilyen fantasztikus nevű országot, hogy éreztesse, milyen nehéz két igazi jóbarátot találni. De azzal, hogy így elmagyaráztuk, már el is párolgott a szellemesség a verssorból, mert az ilyen rejtett komikum a félhomályt szereti, jelentése az alatt a rövid pillanat alatt villan meg bennünk, mikor a szó épen elhangzik. S a francia szellemesség sohasem oly leleményes, mint mikor olyan dolgokra céloz, melyek természetszerűleg megkövetelik az eufemizmust, a szemérmes félhomályt. La Fontaine galambja szemrehányóan mondja el útra készülő szerelmes párjának, hogy fog ő aggódni érte: „Oh, jaj, mondom majd, esik az eső; testvéremnek megvan-e, mit kíván? Jó vacsora, jó ágy és a többi?"

Haszontalan volna ilyenkor magyarázkodni, de illetlenség is a francia klasszikus szellemességgel szemben, melynek feltétele, hogy nem „inszisztál", nem húzza alá a célzást, nem nehézkedik rá *(sans appuyer)*, elsuhan fölötte, mert törékeny virág, elfonnyad, ha megfogják. Ezt a könnyedséget *(finesse)* azóta a francia szellemesség jellemző sajátságának tartják és jelentékeny szerepet játszik a franciák németellenes fölénytudatában az a hit, hogy a német ember tréfája nehézkes, vaskos, míg a franciáé könnyed röptű. Perrault, már a görögökkel is szembe állítja a franciák finom szellemességét. Taine meg visszaviszi még a középkori írókra is La Fontaine könnyed ravaszságát, de az „esprit français" akármelyik modern meghatározásában megtaláljuk a könnyedsé-

get, mint az igazi francia szellemesség követelményét. Balzac, ki erősen ambicionálta, hogy társas qualitásaiért is bámulják, nem jut el a könnyedségig, bár jól ismeri, hogy az elengedhetetlen kelléke az igazi francia szellemességnek. A „Szétfoszlott ábrándok" *(Illusions perdues)* vidéki hőse, Lucien de Rubempré mögött ő maga rejtőzik, mikor bámulja a párizsi dandyk könnyed eleganciáját és szellemességét. „Lucien-t elszédítette az, amit *trait*-nek, *mot*-nak neveznek, de különösen a beszéd magától értetődő folyása és a modor könnyedsége. Gondolkodott azon, vajjon milyen titokzatos úton találták meg ezek az emberek oly hirtelen ezeket a csípős megjegyzéseket, ezeket a visszavágásokat, mikor neki hosszú elmélkedésre lett volna szüksége, hogy kigondolja azokat." Rostandnak ép azért van oly rossz sajtója a francia kritikusoknál, mert érzik, mint erőlködik, hogy szellemes legyen és nem hajlandók méltányolni „kínos leleményességét" (Lalou). A könnyedség a francia szellemesség lényegéhez hozzátartozik és Bedelnek van igaza, mikor követelményként állítja egyik alakjával kapcsolatban: „a franciát a nüanszoknak azzal a művészetével beszélte, mely lehetővé teszi, hogy mindent kimondjunk, miközben olyan arcot vágunk, mintha semmit se mondtunk volna". Ez a jellemzés jut eszembe, mikor egy színházi kritikában azt olvasom, hogy „Mme Marguerite Daulboys természetességgel játssza egy tágszívű pesztonka szerepét. Mme Amy Colinnek csinos pongyolája van." Mert a malicia akkor igazán szellemes, ha nem szembe támad, hanem ha ráduplázás és bók formájában jelentkezik. Nővel szemben a „rosserie" már csak a kötelező galantéria miatt is csak udvarias formában alkalmazható. Minap Páris püspöke Lisieuxi Kis Terézről beszélt a budapestieknek és megemlítette, hogy ma 64 éves lenne és így kortársa lehetne nem egy hallgatójának. Majd sietve hozzátette: „természetesen az urak közül." (Értsd: hölgy nem lehet bevallottan 64 éves). A derültség nem is maradt el.

Egy-egy „sous-entendu" bámulatos komikai hatásokat ér el a színpadon is. Flers és Caillavet a legőszintébb kacagási viharokat ilyenekkel váltották ki. A „Szent liget"-ben a szépművészeti államtitkár megtelefonáltatja egyik titkárával a vámügyi bizottság elnökének, hogy közbenjárt egy operaballerina érdekében és elérte, hogy első táncosnővé léptessék elő. Majd másik titkárját szólítja: „Ja, Vaubert, telefonálja meg ugyanezt a Demokrata Szövetség elnökének!" Egy villanásban látja a közönség a hivatalos szépséget és közerkölcsöt képviselő hatóságok alacsony üzelmeit, a hivatalos emberek, képviselők és politikusok szoknyaügyeit, de egyúttal azt is, hogy a két közbenjárót kölcsönösen felszarvazza babája. (Franciaországban már magában véve is komikus a felszarvazott férfi.) De az ilyen komikus hatások csak pillanatig tartanak, másodszori hallásra már elmarad az értelem fantáziájának foglalkoztatása és épen ezért halljuk annyiszor, milyen gyorsan kopik a francia társaságban az élc, a „pointe", elmarad mellőle a szellemi játék élvezete.

A klasszikus „sous-entendu"-játék tragikus mélységek fölött is villoghat. Racine tragédiáiban az öntudatlan szenvedély tör fel alóla. De ha a szerelem csak hiúsággal, előítélettel, gőggel áltatja magát, akkor kapjuk Marivaux szellemes vígjátékát, mely a „sous-entendu"-játék folytonosságára épült; itt a nők és férfiak önmaguk árnyékával birkóznak, s csak a néző látja tisztán a szavuk mögött bujkáló igazi énjüket. Ez a dialógus mögé rejtett szenvedély-bújócska kedvenc és finom vígjátéki forma maradt a legújabb korig: Musset és Jules Renard legnagyobb mesterei. Lefojtott, halk komikum árad belőlük, mely olykor a tragikus szenvedély határán ólálkodik. Remek feladat a kitűnő francia színészeknek ezekből a diszkrét párbeszédekből kihozni a bennük rejlő érzelmi játékot és elejétől végig fenntartani azt a derűs, finom tónust, mely alatt olykor fojtott szenvedélyek forrongnak.

Nem kétséges, hogy a francia társasélet alakította ki ezt

az esztétikát és a vele összefüggő, letompított hatásokkal dolgozó szellemességet. A vígság, gúny, nevetés, úgy látszik, a franciák legősibb nemzeti vonása. A francia és a külföldi kritika ezt ma egyhangúan állítja és Taine óta annyira megy, hogy a gallokig viszi vissza ezt a szellemi örökséget. A gall örökség, az „esprit gaulois", melyen Taine általában a gúnyolódás tiszteletlenségét, a közfelfogás pedig inkább az érzéki életre vonatkozó viccelődési hajlamot érti, már a legrégibb francia nyelvű irodalomban megnyilvánul. A heroikus pátosszal írt Roland-énekben nyoma sincs a később ránk zúduló burleszk tréfának, de mennyi megvetés van az ellenséget aprító frankok szidalmaiban és mennyi fölényes, szellemes irónia Olivier válaszában, mikor Roland többszöri visszautasítás után maga ajánlja, hogy megfújja a segítséget hozó kürtöt! Pedig nem tesz mást, mint ismétli azokat a büszke szavakat, melyeket Roland mondott, mikor még a segítségül hívásnak lett volna értelme:

Nagy szégyen lenne, — Olivér felel —
Minden atyádfiának nagy gyalázat
S halálukig e szégyen rajtuk égne . . .

De mindjárt a tragikus fenségű hősi ének nyomán keletkezik Guillaume d'Orange ciklusa, hol a nagy Roland paródiája egészen világosan látszik. Már a legrégibb énekben *(Chanson de Guillaume)* is komédiázik olykor a hős, felesége előtt gyávaságot színlel, a szaracén királynak azért vágja le lábait, nehogy új kis szaracénokat nemzzen; mellette a titokban elcsent lovagi felszerelésbe bújt kis Gui is nyilván a paródia céljait szolgálja. Ugyancsak parodikus hatást kelthet a hős rettenetes étvágya. A következő hősi énekekben mind jobban kidomborodik a komikus célzat, Guillaume a jószívű, naiv és mindig kedélyes óriás alakjában. Különösen parodisztikus céllal öltözteti egyik zsonglőr szerzetesi ruhába: naiv ravaszságával túljár kétszínű, alamuszi előljárói eszén, kik mindenképen meg akarnak szabadulni ettől a

nagyevő confratertől. Majd Guillaume kitermel maga mellé egy tisztán komikus és parodikus ikertestvért, a roppant erejű, de pórias, durva Raynouartot, ki groteszk hőstetteivel és naiv csínyjeivel bizonyára sok középkori lovagot kacajra fakasztott. S ezzel már benne vagyunk abban a vonalban, mely egyenesen az olasz komikus eposzokhoz és végül is Rabelais hatalmas paródiájához, óriás-regényéhez vezet és melynek magyar visszhangja talán Ilosvai groteszk Toldija is.

A „Nagy Károly zarándoklásá"-nak nevezett hősi ének pedig egyenes paródiaként hat, amilyent csak egy vásári zsonglőr eszel ki búcsúra összegyülemlett közönség számára. Egy jellemző francia szokás van benne kihasználva: az aludni térő lovagok tréfás szájhősködéssel mulatnak, egymást igyekeznek letromfolni lehetetlennél lehetetlenebb dicsekvésekkel. Ez a „jeu de gaberie" még a XVII. században is divat volt, az énekes is, mint francia szokást említi: „Az a szokás van francia földön, Párisban és Chartresban, hogy mikor a franciák lefekszenek, tréfálkoznak és dicsekszenek és bölcset és bolondot vegyesen mondanak". A tréfás dicsekvések szelleme is a népi zsonglőrre vall, de Olivier szájaskodása annyira az „esprit gaulois" terméke, hogy Anatole France novellát írt belőle.

Az sem lehet puszta véletlen, hogy az antik fabula állatciklusából épen a róka csínyjei emelkednek ki e korban és alakulnak ciklussá. A francia szellem szimbolikus hősévé avatja az állatok legravaszabbikát és valóságos epikai ciklust csinál olykor szellemes, olykor vaskos csínyjeinek hosszú sorozatából. A ciklus nagy kiterjedése bizonyítja, hogy Renart mihamar igen népszerű lett, hiszen személyében az ész és ravaszság győzedelmeskedik a butaság és a nyers erő fölött. Az állatmese különben is parodikus hatású s így kettős komikum áradt a naiv hallgatóság felé ezekből a lazán összeszőtt történetekből. Ugyanez a szellem termelte ki a fabliau-kat és a farce-ot, ahol szintén a ravaszság ül diadalt az

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ostobaság vagy gonoszság fölött. Ez a ravaszság többnyire naiv színleléssel győz és ritkán képviseli a közmorált, mert itt a férj, ritkábban a csuhás udvarló az áldozat. Bédier inkább valami önmagáért való optimista jókedvet, mint igazi szatirikus tendenciát lát a fabliau-kban, a francia nevetési vágy egyszerű, művészietlen megnyilatkozásait. Egy bizonyos: az obscenitás leplezetlenül terjeszkedik legtöbbjükben és Brunetière szerint aligha találunk a világirodalomban valami még laposabban obszcén dolgot, sohasem foglalkoztatták annyi gyönyörűséggel az emberi elmét piszkosabb és visszataszítóbb képekkel. De ő is megtalálja az egész francia irodalomban, mint állandó ihletet, ezt az „esprit gaulois"-t, melynek a fabliau csak egyik silány terméke. A névtelen vásári bohózatok között pedig már nem egy zseniális ügyességgel és bámulatos realista művészettel írott akad, mint „Patelin mester", kiben megint az elmésség diadalát élvezi a névtelen francia komikus érzék és kiben az ősi színlelő képesség oly tökéletes kifejezésre jutott, hogy a „pateliner" a közbeszédbe is átment, mint a színlelő hízelgés szinonimája.

A középkor vígsága, szellemessége egészen közel áll még a néphez, vagy talán a műveltebb osztályok tréfája még nem különbözött a köznépétől, hiszen a fabliau-kat bizonyíthatóan ugyanaz az előkelő osztály hallgatta, mint a hősi énekeket vagy a raffinált lovagregényeket.

A társasági élet kizárólagos uralmának korszakában az ízlés finomodása nem ölte ki a nevetés ingerét a franciákból, csak a felsőbb osztályok igényei nőttek meg erősen finomság tekintetében. A szellemeskedés úgyszólván uralkodó hangulat lett a társas életben. Montesquieu arról panaszkodik, hogy a szellemeskedési düh grafomániát okozott a franciák között, mindenki könyvben akar szellemeskedni. Ő maga legkomolyabb művébe is annyi szellemeskedő fordulatot vegyített, hogy már korában azt mondták róla, hogy címe nem „Esprit des Lois", hanem „Esprit sur les Lois" le-

hetne. Le Sage „Sánta ördögé"-ben két dalt hasonlít össze, egy spanyolt és egy franciát; a spanyol kétségbeesett pointe-al fejezi be, a francia meg mulatságos és cinikus csattanóval. Mercier is úgy találja, hogy kissé túlsok ez az „esprit" Párisban, minden bűnt el lehet vele takarni és minden fenséget lerántani. Madame de Staël és Vigny is panaszkodnak amiatt, hogy semmi nagyot, semmi érzelmest, semmi mélyet nem tűr meg ez az örökös irónia és szellemeskedési inger. A kevésbbé romantikus Voltaire szerint azonban a vígság a francia igazi eleme és épen ezért támadja a divatos „síró vígjátékot". Rivarol szerint a franciákban van valami vígságra való ösztön, mely sohasem hagyja el; mindig a mulatságos oldalát látja a dolgoknak. Béranger 1814-ben, a nagy összeomlás idején víg dallal biztatja honfitársait: csak úgy lesznek igazi franciák, ha egy víg refrént énekelnek vele. Montégut szemében az irónia a francia nép egyik legjellemzőbb vonása, s a bajban mindig szellemességgel, tréfával üti el a szomorúságot. Cinikus, de csak olyankor, mikor már úgy sem lehet segíteni a bajon.

Nem hiányzik a szellemesség, a gúny, a vígság emlegetése egyetlen szellemi arcképből sem, melyet valaha a franciákról adtak s így avatja Victor Hugo párizsi gaminját a „Misérables" Gavroche-át a nemzet szimbolumává, mert benne egyesül a tiszteletlenség, a mindig talpra esett gúny ösztöne a bátorsággal és nagylelkűséggel.

III

AZ ÉSZEMBER

1

SZELLEMESSÉG ÉS JÓZANÉSZ

A GALLOK tanulékonysága, gyors felfogása, értelmi fejlettsége, az általában rosszindulatú római-görög íróknak is feltünt. A francia népben is az értelem szerepe oly erősnek látszik, hogy közhely racionalista szellemi strukturáját emlegetni. Madariaga igen szellemes essay-jében „homme de pensée"-nak, gondolatembernek nevezi a franciát a spanyol szenvedélyemberrel és az angol tettemberrel szemben s az értelmi tényezőre építi fel egész nemzetelemzését. Sőt bizonyos egyoldalúsággal belőle vezeti le az összes francia közösségi jelenségeket.

A szellemes francia elemzése közben sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a fejlett francia komikumérzék lehet ugyan a társas közösségi élet önvédelmi megnyilatkozása, de ahhoz, hogy a közösségtől, a konvenciótól vagy minden emberben meglévő életérzéstől eltérő legkisebb jelenséget észrevegyük és megfelelő módon reagáljunk, az értelem éberségére van szükség. Ezért kell a francia szellemességről új fejezetet nyitnunk, s így nemcsak a közösség szellemébe, hanem az egyén lelkébe is belepillanthatunk.

A francia lélek intellektuális dominánsa váltja ki, úgy látszik, a nevetés reakcióját is. A nevetéssel igazolja az ész önmagát és biztosítja fölényét az ő normáit átlépő törekvéssel szemben. A francia társalgásban és irodalomban uralkodó irónia, szatíra az ész uralmi törekvését tükrözi. Ez az ész elsősorban a józan ész, a „bon sens", amit a francia jellemzően „sens commun"-nak, „közönséges ész"-nek is nevez, tehát nem valami egyénenként működő

adomány, hanem helyeslést a közösségtől váró, az ő érdekében fellépő ítélőképesség. A másokat kinevető ember a közösség tapsára számít, tehát nem követhet egyéni célokat, de egyúttal mindig saját szellemi fölényét is kidomborítja az áldozattal szemben. Így foghatjuk fel a háború utáni francia regényíróknak szinte iskolává fejlődő ironikus exotizmusát; míg azelőtt érzéki izgalmat kerestek az exotikumban, a romantika színkereső elveit követve, ma a külföldi ember és ország az utazó francia író fölényes mosolyának egyszerű anyaga, ürügy arra, hogy az író szellemességét rajtuk gyakorolja. Ilyen fölényes iróniával boncolja Giraudoux mozaik-stílusban a weimari Németországot *(Siegfried et le Limousin)*, Thomas Rauca *(Honorable partie de campagne)* Japánt, Paul Morand *(Ouvert la nuit* stb.) egész Európát, többek között Magyarországot is, melyet a bécsi emigráns-kávéházak terraszán ismerhetett meg. Csak a Goncourt-díjas Maurice Bedel jutott el Norvégia *(Jérôme ou 60° latitude nord)* és Törökország *(Zulfu)* után a modern Franciaország szatírájához *(L'alouette aux nuages)*. A francia szellemi fölénytudat jellemző megnyilatkozásai ezek a karikaturák, melyek szerzői távolállnak minden elmélyedéstől és megérteni akarástól, mert hiszen exotikus benyomásokat keresve, csak mulattatásra törekszenek.

Tévedés volna azonban ezt a nemzetközi szatírát túlságosan komolyan venni, mint napjainkban a perzsa sah, ki egy napilap humoristájának egy francia-perzsa ujságpolémiával kapcsolatos tréfáját oly tragikusan fogta fel, hogy diplomáciai szakításra határozta el magát. Pedig amikor a humorista szóviccét leírta: „Il n'y a pas de quoi fouetter un chat (= shah)", célja csak saját szellemességének érvényesítése lehetett. Mindig az önexaltáció, a francia és az egyéni szellemi fölény kiemelése az, amire tör a viccelő, ez a szatira soha nem nyúl mélyre, megelégszik a felületes benyomásokkal és az olvasó is érzi, hogy a szellemesség itt csak ürügyet keres játékához s nem akar maradandó ítéleteket rögzí-

teni a külföld ítéletében. Ez a szatíra tulajdonképen befelé néz és egy saját képére formált exotikumon gyakorolja fegyvereit. Irán sahja pedig elfelejti, hogy Montesquieu viszont a perzsákkal szemben értetlen párizsiakat csúfolta, mikor ezt a naiv, de egyúttal szimbolikus jelentőségű kérdést adja a franciák szájába: „Hogy lehet az ember perzsa?"

A francia szellemességben mutatkozó nagy dialektikai készség arra vall, hogy benne a francia értelem rendező mechanizmusa igen élénken működik. Nemcsak a szellemes társalgó és szónok nagyhatású értelmi cikázására, elmés ötleteit rendező, tartalékoló és kellő időben alkalmazó éber vigyázására vagy a szerepjátszó ironista hidegvérű magatartására gondolok itt, hanem magára a stílusra, melyben a francia szellemes irodalom klasszikus termékei jelentkeznek. A kicsiszolt antik retorikus formák közül a sztoikus antithézises mondat valósággal új hazára talált a francia íróknál: az ellentétből kiemelkedő „pointe" nemcsak a Senecát dajkatejjel szívó Montaignenél állandó forma, hanem az egész barokktársadalom és így főleg Corneille kedvelt kifejezési eszköze s ez kelti azt a benyomást, hogy személyei elveiknek, hitüknek nemcsak rettenthetetlen bajnokai, hanem talpraesett vitatkozók is, kik az ellenfél vágását azonos formában adják vissza, s így a sűrített pátoszba állandóan erős iróniát vegyítenek. A kiegyensúlyozott ellentét „pointe"-jára építik mondataikat sokszor a moralisták. „Reményeink szerint ígérünk, de félelmeink szerint cselekszünk". Vagy: „Az érdek vakít, de másrészt felvilágosít" (La Rochefoucauld). Az ilyen maximákban a szellemes forma olykor fontosabb, mint az igazság, úgyhogy Lemaître kegyetlen szatírával szedte széjjel ezt a műfajt, kiszórva a csillogó külső alatt rejtőző szecskát: „Magunkban mormoljuk: Vannak könnyek, vannak könnyek... és minthogy nem akarunk semmi közönségest mondani, először, teszem fel, ezt találjuk: *Vannak könnyek, melyek köszönnek*. A gondolat kész; már csak hozzá kell tenni: *és moso-*

lyok, melyek szemrehánynak." A rövid, zárt forma meglep és gondolkodásra késztet, sokszor mélységeket sejtünk mögötte, holott csak afféle magasabbrendű szójáték.

Tudvalévő az is, hogy az epigrammatikus „pointe"-nak sincsenek nagyobb mesterei, mint a francia költők és írók. A jó csattanóhoz kétszeresen kell az önuralom, az eszközökkel való takarékoskodás és főleg az előkészítés gondos munkája, hogy a kontraszt annál váratlanabbul kapjon meg. Itt különös erővel érvényesül a „persiflage" és a „sous-entendu" esztétikája. Az a jól sikerült „pointe", mely váratlan, de egyúttal többet sejtet, mint amennyit mond. Piron jól ismert sírfelirata klasszikus példa erre a rejtett alázat mögé húzódó, de annál gyilkosabb malíciára:

Ci-gît Piron qui ne fut rien,
Pas même académicien.

Ez az a kor, mikor egy-egy gáláns bókötlettel sikert lehet aratni, s mikor egy Molière-nek kell fellépni, hogy a szellemeskedés a jóízlés gátjai közé szoríttassék. És ez a szellemeskedés-kultusz egybeesik a racionalizmus diadalával, mely mihamar teljesen kiszorítja a költészetet a társaságból. De a „pointe", a szellemes fordulat kultusza megtalálható még a racionalizmus ellenségeinél is: Rousseau regényeiben, vagy akár a későbbi szentimentális regényben. Victor Hugo nehézkes szellemességében a „pointe" és az antithézis a domináló elemek, s Maupassant-t a váratlan csattanó avatta a novellaírás klasszikusává. Tudjuk, hogy a rondeau és a „chanson" refrénjéből is „pointe"-ot fejlesztett ki a francia malícia s a szonett roppant sikerét is a kötelező ökonómia és a zárósor hatásos csattanója biztosította Franciaországban. A francia ember értelme gyorsan cikázik, hirtelen kapja el a dolgok formai és lényegi analógiáit, összefüggéseit és ami a fő, azonnal megtalálja a szót vagy mondatot, mely szuggerálni tudja hallgatójá-

nak a meglátott, sokszor bonyolult kapcsolatokat. Ez a rövid, epigrammatikus, gyors szuggesztióra beállított szellem tette Franciaországot a szellemes mondások, a „mot"-k országává. A klasszikus korban minden napnak megvolt a maga mondása, melyet mindenki sietve tovább ad a társaság többi tagjának. A szellemes ötlet azonban sokszor jóelőre elő van készítve és csak az „à propos"-t lesik a „szellemes" causeur-ök, hogy rögtönzésnek tűnjék fel. Marmontel leír emlékirataiban egy ilyen szalónt „à propos"-leső szellemeseivel és e mellé odatehetjük Jules Romains érdekes karikatúráját egy mai párizsi társaság szellemes bon mot-csinálójáról, ki hetekkel előre készíti „bon-mot"-ját, hogy kellő pillanatban elsüthesse. Maupassant egyik regényében összeállítja az egész francia történelmet az uralkodók szellemes mondásaiból. Majd mindegyik apokrif ugyan, de azzal nem törődik; elég, ha a nép a történeti személyeknek tulajdonítja. Szerinte Mac-Mahon „J'y suis, j'y reste"-jét Gambetta „Se soumettre ou se démettre"-je borította fel s ez a két ige „hatalmasabb volt mint egy forradalom, rettenetesebb mint a barrikádok, győzhetetlenebb, mint egy hadsereg, félelmetesebb, mint minden szavazat: a néptribun ledöntötte a katonát, eltaposta dicsőségét, megsemmisítette erejét és tekintélyét". Hatalmas kötetet tesz már ki a szellemes francia szállóigék gyűjteménye, kétségtelenül vaskosabbat, mint más nemzetek hasonló könyvei. De jellemző, hogy vannak ma is hetilapok, melyek főleg efféle szellemes megjegyzések közléséből élnek *(Le Cri de Paris)* és alig van heti- vagy napilap, mely ne hozna külön rovatban bon mot-kat, a napi események központjában álló politikusoktól, hadvezérektől, színészektől (pl. Gringoire, Candide, Le Journal, Écho de Paris stb). Ha ezeket olvassa az ember, mondta nekem egyszer egy kritikus hangulatban lévő francia, az embernek az a benyomása, mintha Franciaországban egyebet sem tennének az emberek, minthogy reggeltől estig „bon mot"-kat fabrikálnak.

A szóvicc, a „calembour" igazi hazája is Franciaország, minek

oka nemcsak az, hogy a latin nyelv szavai a franciában rövid, legtöbbször egytagú alakokká töpörödtek és így a rokonhangzású szavak rendkívül elszaporodtak, hanem az is, hogy a beszédes franciának különösen talpraesett verbális készsége és gyors asszociációs tehetsége van. A szóvicc szintén nemzeti ösztönök terméke és legüresebb alakjában, ahol csak rokonhangzású szavak játékos társításáról van szó, különösen a kevésbbé művelt egyének szellemi játéka és már Molière elítélően szól róla. De ha a szóvicc mögött más egyéb szellemességi forma, mint pl. persiflage, malícia, célzás rejlik, akkor ez a formai játék csak erősíti a komikus hatást. Példaképen eredetiben ideiktatom — a szójátékok lefordíthatatlanok! — az „Echo de Paris" napi humoristájának egy napi „rovását" a szélhámos Madame Hanau-ról, mikor az börtönéből egy éjszakára kiszökött. Ezen mulatott akkor egész Páris:

> Vous m'en voudriez, évidemment, si je ne vous disais, aujourd'hui, quelques mots de Mme Hanau.
>
> Il faut reconnaître que, si cette financière éprouve des difficultés quant au capital qui lui fut confié, il lui est, par contre, facile de maintenir l'intérêt.
>
> Jouer ainsi la fille de l'air, sauter par une fenêtre à dix heures du soir (a szöveget egy angyalszárnyakon repülő és kezében koffert tartó elhízott nő karikaturája illusztrálja), se promener en taxi, s'arrêter pour téléphoner et pour jeter son courrier à la poste, puis revenir en prison, tout cela, quand depuis trois semaines on prétend n'avoir absorbé — et de force — que quatre ou cinq tasses de café, c'est témoigner d'une résistance physique et d'une lucidité plutôt surprenantes.
>
> Voilà une femme qui a du cran, un cran d'arrêt, doit penser M. Viala, le directeur de Saint-Lazare. Et nous, nous savons maintenant ce que faisait, en réalité, la „présidente" dans sa chambre d'hôpital: elle ne jeûnait pas, elle rajeunissait . . .
>
> Maintenant, à descendre des croisées non par la généalogie, mais grâce au secours moins noble d'un simple drap de lit, Mme

Hanau a-t-elle gagné ou perdu dans l'opinion publique dont la sensibilité commençait à s'émouvoir en sa faveur?

Je penchais assez volontiers vers la seconde hypothèse. Elle allait faire pitié: elle se met à faire rire.

Itt a szöveg szatirikus tendenciáját emelik a szójátékok, az *intérêt* kettős jelentése (kamat, érdek), a *cran* szóval űzött játék a mesterségbeli merevség, a „tic professionnel" komikumát kelti (cran = bátorság, cran d'arrêt = kifeszítő rugózár az apacsok késein, ilyen kések hordása bűncselekmény). A *jeûner* és *rajeunir* majdnem szójáték, „à peu près", s mulattató benne a nőkkel szemben kötelező gáláns csipkelődés, mert finom öröm a szélhámos bankárnővel szemben mimelni a kötelező nőtiszteletet és mintegy leleplezni hiúságát. *Descendre des croisées (= croisés)*, erős, de tiszta szövicc, amit csak gazdagsága ment, legfeljebb halvány társadalmi paródia van a keresztesektől való leszármazás és az ablakból leereszkedés szembeállításában.

Persze azzal, hogy így szételemezzük a napi használatra írt, nem nagyigényű humoros cikkecskét, tönkre is tesszük komikus hatását, mert az efféle tréfák csak a pillanat számára készülnek. Egynémelyikük oly erős és oly tömör, hogy mint „bon mot" is tartja magát és például mindenki ismeri Aurélien Scholl híres válaszát, kinek valaki ezt találta mondani: „Nous sommes déçus!" Mire Scholl: „Merci pour la cédille!" Gyengébbek kedvéért el kell mondanom, hogy „cédille" nélkül a „déçus" szó két részre bomlik, melynek második egy nem éppen szalónképes szó, minek a köznyelven „ostoba fajankó" értelme is van. A szójáték kitünő hatása abban a bonyolult szellemi folyamatban rejlik, mely több fázisban foglalkoztatja az értelmet: el kell vonni a „cédille"-t, gondolkozni az így keletkező mondat értelmén és akkor hirtelen elénk villan a malícia, mely csak látszólag tartja meg a többes első személyt, mert a humorista a köszönési gesztussal önmagát elkülöníti és a beszélőnek tulajdonítja a súlyos önkritikát. Persiflage,

szerepjátszás, a sous-entendu-k egész sora, melyben a szkatológia olcsó, de mindig biztos hatású komikuma is helyet talál, oly sikerültté teszik az ilyen szójátékot, hogy még a szerzője nevét is ismeri és megtartja a köztudat.

A társas szellem védekezése, szerepjátszás és az egyén érvényesülési vágya rejlik a francia szellemességben, de elsősorban az ész gyönyörűsége, mely a benne rejlő hatalmi fölénytudatot tudja érvényre juttatni, másodsorban saját gyors és villanásszerű működését élvezi akár a szellemes fordulat kialakításában, akár a benne rejlő struktura kibogozásában.

*

A humanista felszabadulás levegőjében a nemzeti szellem mélyén fekvő gúny teljes erővel tör elő Rabelais lelkéből. S ha Molière mély emberi komikuma egy organikus, rendezett társadalomból fakadt ki, Rabelais ösztönösebb faji jellegű szatírája épen a társadalmi rendet bomlasztja egy új világ utópiájának szolgálatában.

Rabelais regénye elejétől végig egy nagy „persiflage" s a szerző komolykodó képet vágva, végigkomédiázza lazán összefüggő szenteskedéseit, nagyképű pedantériával előadott hókuszpókuszait. A szerepjátszás objektiv és szubjektiv művészete nála oly tökéletes, hogy francia író azóta sem adta vissza pontosabban és annyi ösztönös, természetes mimus-készséggel az emberek beszédjének, taglejtésének komikumát, torokköszörülést, akadozást, logikátlanságot, köpködést, remegést. A szó formális játéka meg egyenesen lenyügöző gazdagsággal ömlik könyvéből, finom és selejtes együtt, elképesztő bőségben. Szójáték, szellemes és triviális, parodikus hatású szóalkotás, végtelen szósorok és egy olyan nyelv, mely az élőszó minden ráncába behatol, komikus biztonsággal hozza ki az emberből a gépet vagy az állatot. Mindez egy nagy gondolat szolgálatába állítva: Rabelais egyetlen nagy hipokrízisnek fogja fel a hanyatló középkor szellemi világát és ezért kacagja ki, ezért

vágja felé ezer meg ezer fintorát, a felszabadult egyéniség dévaj jókedvében. Szatírája azonban sohasem elvont, fajának éber valóságérzéke a renaissance fuvallatára egyszerre felnyílt és még benyomásokra frissen reagáló érzékvilága mindig életszerű közelségben tartja fantasztikusnak rajzolt világát.

Így lett ez a félrecsúszott barát és szörnyen tudós humanista felcser a francia nevetési ösztön örök szimboluma. Az ő nevetése egy egész kornak szólt, de féktelen energiájában a francia faj ősi komikus ösztönei teljes gazdagságukban szólalhattak meg.

2

VILÁGOSSÁG

SEMMIBEN sem egyeznek annyira külföldi írók és francia önkritikusok, mint mikor a francia szellemben az uralkodó jegyet a világosságra való törekvésben ismerik fel. A világháború németellenes öneszmélkedő irodalmában ez a legállandóbb tétel; mindenféle formában találkozunk vele. Victor Giraud szerint a francia világosságra törekszik, nem keresi a misztikust, a félhomályt, számára logika és igazság egyértelmű és még a természetben sem lát semmi titokzatosat. Egy másik jellemzés értelmében a francia szellem egyetemességre való törekvésének is a „raison" a kulcsa. A francia szellemi művek sajátos jellege, hogy hiányzanak belőlük a titokzatos kitérések, a hozzáférhetetlen szimbolizmus, az egyéni szeszély vagy az olyan érzés, melynek nincs visszhangja a társadalomban. Egy harmadik mű, mely a francia szellemet elemzi, úgy találja, hogy Le Nôtre parkjai jellemzik legjobban, ki az egyszerre észre nem vehető részleteket elhagyta terveiből. A francia szellem olyan eszköz, mely a kaoszt érthető anyaggá alakítja. Egy akadémikusnak nemrég megjelent tanulmányában olvassuk, hogy a francia szellem fél mindentől, ami ködös, zavaros, pontatlan. A francia szenvedélyesen szereti a világosságot. Ezzel magyarázza az Emberi Jogok deklarációját, a francia hipokrizis-gyűlöletét is.

Az idegenek elméje is megtisztul a francia levegőben. Romain-Rolland Kristófjának zseniális művészete világosságot, áttekinthető struktúrát kap a párizsi környezetben és Giraudoux franciá-

ból németté feledkezett Siegfried-Forestier-jét a németek mint kritikust alkalmazzák, ki mindenütt helyreigazítja a német törvényhozók paragrafusainak következetlenségeit, ellenmondásait; úgy használják a németek ezt a világos elmét, mint a kórház az ő féltve őrzött egy gramm rádiumát. Mikor aztán Siegfried von Kleist megtudja, hogy ő tulajdonképen francia: „a levegő számára átlátszóbb lett s úgy tetszett neki, mintha következtetéseit kapcsokkal forrasztották volna össze, szenvedélyeit ízekre osztották volna, a bogarak kisebbeknek és karcsúbbaknak látszottak, a madarak éneke, melyet addig megértett, egyszerre zagyva csacsogásnak tünt fel és ha egy holló károgott, kérte tőlem, fordítsam le; végül valami leküzdhetetlen vágy támadt benne, hogy abszintot igyék és takarékoskodni kezdjen".

Tiszta anakronizmus volna azonban azt hinni, hogy ez a világosságra törekvés a francia mult régebbi korszakaiban is ugyanolyan határozottan jelentkezik, mint a mai nemzeti öntudatban. A Bourbon-korszak racionalizmusának diadala előtt talán egyetlen tanuságot sem lehetne találni, mely elismerné, hogy a franciák géniusza valamiképen összefügg a híres „clarté"-val. S Mornet, ki megírta a „Francia világosság történetét" — a cím maga is jellemző! — a középkorban nem találja meg az eszmék világosságát, sem a világos szerkesztésre való törekvést, a francia renaissance korában meg csak zűrzavart talál.

A világosságra való törekvés nyilván a racionális gondolkodásból következik. A racionalista gondolkodóban uralkodik a rendező ész, mely mindent világos észokokra akar visszavezetni, nem hagyván semmi helyet az élet véletlenének, észszerűtlenségének vagy észellenes folyásának.

A francia középkorra pedig nem lehet azt mondani, hogy távol állt volna tőle a racionális gondolkodás. A skolasztikus teológia épen arra vállalkozott, hogy a hittitkokat és a hittételeket az emberi ésszel összeegyeztesse és tudományt csináljon a hitből.

Felhasználta e munkához az ókor egész tudományos fegyverzetét, az arisztoteleszi logikát és a római dialektikát, mely szintén egy eklektikus, de mélységesen racionalista filozófiai szellem kifejezése volt.

Nem mondhatjuk, hogy a középkori teológia hatalmas épülete teljesen francia elmemű, de seholsem művelték annyi meggyőződéssel és sokoldalúsággal, mint a párizsi egyetemen. A legnagyobb kőmíves, Szent Tamás is, ki olasz születésű volt, Szent Lajos országában találta meg a szellemének legkedvezőbb atmoszférát.

Mi az most már, ami ebből a hatalmas teológiai munkából a francia világossággal vonatkozásban áll? Elsősorban a skolasztikus dialektika módszere, mely az anyag tételekre bontását, pro és contra megvitatását, vagyis a disputát és a logikai műveleteket, a beosztást, meghatározást és következtetést meggyökereztette. Ez a tudomány ugyan latin nyelven él, de éppen az a szellemi elit műveli, mely a francia életet vezeti. S a racionalista teológia szelleme lenyúlik egészen a modern racionalista filozófia atyamesteréig, Descartesig, aki a skolasztika laikus folytatója.

Tudjuk, hogy a skolasztikus nominalizmus győzelme a francia középkor végén nem az eszmék világosságára, hanem elszegényítésére, eldialektizálására vezetett. De ez az üres formalizmussá süllyedt szemlélet előbb mély nyomokat hagyott a francia elmékben és kialakította az allegorikus stílust, mely egyszerű nevek, sémák harcává alakította az emberi pszichológiát. A *középkori* „clarté" a „Rózsaregény" világa, ahol Öröm, Udvariasság, Szépség, Gazdagság, Bőkezűség, Őszinteség táncol a szerelmessel és Ellenállás, Rágalom, Féltékenység akadályozzák boldogságát. A költők ezután már csak ebben a fordított mitoszban tudnak érezni és gondolkozni, feláldozva az életet a sémának, az elvontságnak.

A szerkesztésben adta a középkori racionalizmus a legnagyobbat; azt a világos, átfogó, enciklopedikus látást, mely egyet-

len hierarchikus egységbe tudta foglalni az összes ismereteket, szabályos, párhuzamos vagy szimmetrikus kategóriákba osztva minden létezőt, nagy gyönyörűséget lelve a további osztályokra és alosztályokra sorolásban. S minthogy a szerkesztés az építészetben a legművészibb erény, a francia középkor szerkesztő tehetsége létre hozta a csúcsíves katedrálist, a középkor világosan átfogó szemléletének csodálatos és harmonikus, kézzel fogható és szemmel látható kifejezését. Itt minden elem beszél a saját maga nyelvén, minden érthető és áttekinthető. Az Egyház egész tanítását kiolvashatjuk a chartres-i székesegyház szimbolikájából, ha Huysmans „Cathédrale"-jával kezünkben közeledünk hozzá vagy Émile Mâle tudós szemével nézzük. S erre a tudományos szemüvegre szükségünk van, mert számunkra ez a világosság vesztett evidenciájából, mi már az új, profán „clarté" fiai vagyunk.

A világi költészet azonban nem építeni, hanem szórakoztatni akart s a középkorban még a szerkesztés világossága iránt nem sok érzéke van. A kifejezés viszont világos, mert szellemi vonatkozású elemzéseiben és anyagi szemléletében mindig tárgyszerű, részletekhez tapadó.

A renaissance a híres francia „clarté" szempontjából inkább negatív választ ad. Rabelais nem szerkeszt, olykor szándékosan homályos, bár mindig valószerű nyelven fejezi ki magát. Montaigne szándékosan hanyagul ír, nyelve egyéni, közvetlenül festői, nem logikus, hanem pszichológiailag igaz képsorokat gyöngyöz. A költőket is csak a versforma köti, kifejezésben olykor szándékosan keresik a homályt.

Amit a mai nemzetszemlélet világosságnak nevez, a XVII. század arisztokratikus társadalmi ízlésének és a jezsuiták retorikai oktatásának közös terméke. A társadalmi ízlés olyan „észszerű" nyelvet és irodalmat követelt, mely mindenki számára érthető és amely nem sérti a kifinomult közízlést. Észszerű lehet végeredményben a legtudósabb filozófiai értekezés is, de nem a nagykö-

zönség és különösen nem a hölgyközönség számára. Ezért szám-űzetik a társas izlés birodalmából az előző században oly nagyra tartott humanista erudició és egyszerre a nagy Ronsard lesz a rossz izlés és homály kerülendő példája. Ezután a „sens commun" a közizlés könyörtelen bírája.

Másrészt az iskolákban ez időtől fogva három századon át tanítják a retorika szabályait s ebben a inventio, dispositio és elocutio elveit, hogyan kell az anyagot a közhelyekből összeállí-tani, szigorú következetességgel és logikával elrendezni és végül milyen retorikai eszközöket kell a megírásnál alkalmazni.

Nem Descartes volt tehát az, — mint sokan hiszik, — akinek a franciák világosságeszményüket köszönhetik, hanem ő is csak egy általános, tőle függetlenül kezdődő szellemi áramlatnak egyik reprezentatív tanusága.

A modern kritika nem igen tudja, hogy már XIV. Lajos korában felismerték az iskolai retorikai és logikai oktatás és a klasszikus rendérzék összefüggését. Perrault híres párhuzamában már világosan megmondja, mikor tanácselnökét és abbéját ilyen-formán beszélteti: „*Az elnök:* Ön pedig tudja, hogy az a módszer, melyről Ön beszél, onnan származik, ami a legkevésbbé fér össze az ékesszólással, vagyis a skolasztikából és a logikából, amit a col-legiumokban tanítanak. *Az abbé:* Igaz; tulajdonképen innen szár-mazik az a most oly közönséges képesség, hogy következetes rend-ben beszélünk és módszeresen írunk." Ettől a kortól kezdve talál-kozunk állandóan afféle nyilatkozatokkal, hogy a francia legjel-lemzőbb sajátsága a világosságra törekvés. Ezek között leghíresebb Rivarol tétele: „Ami nem világos, nem francia".

Sajátságos módon, már annak idején, mint ma is a közvéle-mény a francia nyelvben rejlő sajátságnak tartja a világosságot. Voltaire szerint a francia nyelv szelleme a világosság és a rend, s minthogy a franciának nincsenek deklinációi, nem élhet az in-verzióval és „a gondolatok a szavakat természetes sorrendjükbe"

kényszerítik. A segédigék nem tűrik a lapidáris stílust. A sok névmás és névelő, ragozáshiány, a mondatok egyformasága árt a költészet lendületének. De viszont a természetes szórend könnyedséget, finomságot és bájt ad a nyelvnek, mely így a nemzet szellemével egyesülve a „legkellemesebb könyveket" hozza létre. Rivarol is a szigorú szórendben látja a francia világosságnak titkát. „A francia legelőször a mondat alanyát nevezi meg, aztán az igét, ami a cselekvés és végül ennek a cselekvésnek a tárgyát: ez minden ember természetes logikája; ez teszi ki a józanészt is *(sens commun)*. Már pedig ez a rend, mely oly hasznos, oly szükséges az okoskodásban, majdnem mindig ellene mond az érzeteknek, mert ezek először a tárgyat nevezik meg, mely először ötlik szemünkbe." S ezért a többi népek elhagyták az egyenes szórendet, mert inkább szenvedélyeiknek engedelmeskedtek. „A francia valami kizárólagos privilégium folytán egyedül maradt hű az egyenes rendhez, mintha csupa észből állna" és hiába minden szenvedély, „a francia mondattan megronthatatlan". Innen van a csodálatos világosság, nyelvünk örök alapja.

Ez a racionalista nyelvszemlélet valószínűleg a latin szórend nehézségeivel szemben alakult ki. A modern nyelvész szemével nézve, nem hisszük, hogy a világosságnak és logikának bármi köze volna a francia szórendhez. Hiszen már az előző században magasztalják az akkor még nem egészen elterjedt egyenes szórendet, holott ekkor még a francia próza világosságáról nem igen lehetett beszélni. Tudjuk azt is, hogy az egyenes szórend alól menynyi kivételt engedélyezett már a klasszikus grammatika. Világos, hogy itt a kor racionalizmusa gyönyörködik abban, amit „természetesnek" és egyúttal „logikusnak" tart. A tévedés onnan ered, hogy a megkötött grammatikai forma és a lelki tartalom között keresnek kapcsolatot, holott ilyen nincs, mert hiszen a megkötött francia szórend mellett is ép úgy lehet pszichológiai sorrendben beszélni, csak más mondattani formák segítségét kell igénybe

venni. Nem a francia nyelv világos, hanem a francia stílus; vagyis lehet francia nyelven zavarosan írni, helyes grammatikával, de mégsem érzik franciának, mert a stílus-iskolázottság logikus gondolatmenetet és világos rendet követel az írótól.

Hogy ez valóban így van, azt mindenki tapasztalhatta, aki megkísérelte franciául kifejezni mondanivalóját, vagy idegen nyelvből franciára fordított. A francia írásban rögtön kiütközik a gondolatmenet logikátlansága, lehetetlenné válik a bizonytalanul kifejezett gondolat, a gondolatkapcsolás elmosása. S ha még jobban megismerkedünk a francia nyelvvel, rájövünk arra, hogy a francia prózának valóban belső racionalista logikája van, mert lehiggasztja az érzelmi kitörések szaggatott, áradozó, következetlen menetét s így olyan önfegyelmet kényszerít a beszélőre, hogy szinte magához asszimilálja a külföldi embert, ki kénytelen logikus rendben elmondani azt, amit saját nyelvén talán a természetesen feltörő érzelem rendjén mondott volna el.

A nyelvben magában is vannak alapjai a racionalista világosságszemléletnek. A XVI. századig meglehetős szabadon fejlődött a francia nyelv és a humanizmus szabadságeszméje következtében azon a ponton volt, hogy az irodalmi nyelv az írók egyéni alkotása marad, akik szabadon gazdagíthatják azt a rusztikus és a természet rendjéhez közelálló tájnyelvek segítségével vagy egyéni szóalkotással. Ha a francia nyelv ott áll meg, ahogy Rabelais, Ronsard és Montaigne műveiben jelentkezik, akkor talán napjainkban is szabadon alkotó, romantikus nyelv lenne, mint a magyar s a rusztikus vidék közelségéből talán inkább szemléletességre törekednék mint logikára.

De a klasszikus korban a francia nyelv az arisztokratikus társas eszmény szolgálatába állott, „kitisztult", közérthetővé igyekezett lenni, megmerevedett a mondattan, elszegényedett és lezáródott a szókincs, a szellemi élet tökéletesen az elvontságra lett beállítva s az általános emberi elemzése közben elhalványodott az

érzéki valóság szemlélete. Ehhez járul a francia nyelv fejlődése az analitikus, a gondolatot mindjobban elemeire bontó grammatikai formák felé. A francia nyelv szegény a ragozásban — ezt Voltaire helyesen látta, — e helyett mindent viszonyszókkal, segédigékkel kombinál, mondattagok egymás mellé helyezésével fejez ki és ehhez képest minden cselekvést és érzéki benyomást részleteiben felbontva lát vagy legalább is úgy fejez ki. Külön írói szándék és sok szó kell ahhoz, hogy egy olyan akciót, mint „csobban, csobog, lehuppan" kifejezzen, vagy a „zeng, zendül, cseng, csendül" közötti különbségeket éreztesse. A francia nyelv látása sztatikus, leíró, az egységet csak mint elvontságot fogja fel. A francia tehát nyelve miatt is nyer világosságban, veszít szemléletességben.

De a híres francia világosság igazi titka mégis az iskolai retorika-oktatásban rejlik, melyet három évszázadon át körülbelül a mult század hetvenes éveiig teljesen egyforma elvek szerint tanítottak. „Három századon át minden fiatal francia iskolai eszménye a retorika kodexeinek ügyes alkalmazása volt." Ennek a retorikának pedig az anyag logikus, bizonyos fokozásra beállított elrendezése volt a legbecsültebb elve. Ebből maradt vissza mai napig a latin és francia anyanyelvi oktatásban mint főgond a „plan", vagyis a logikus vázlat készítése, hol mindennek a maga indokolt helyén kell lennie és a végső „conclusion"-ban, vagyis összefoglalásban összefutnia. A Conclusion ma is minden francia értekező könyvnek a leggondosabban elkészített fejezete, melyben a szerzőnek csakugyan meg kell magyaráznia, miért írta meg könyvét, mert itt kell hangsúlyoznia eredményeinek fontosságát. De a könyvön belül is érezhető a szerkesztés művészete, nevezetesen az emelkedés a probléma megjelölésétől, a kérdés inkább anyagi, adatszerű taglalásától a mindig magasabb, szellemi vagy elvi jelentőségű problémák felé.

A művészetben ma már nem a „világosság"-eszmény ural-

kodik. Az arisztokratikus társas élet felbomlásával a romantika idején megindult a költők és művészek felfedező hadjárata az élet és valóság közvetlen, egyénileg igazabb szemléletének meghódítására. De a romantika még nem tudott, olykor nem is akart az iskolai retorika síma útjáról letérni. A teljes törés a szimbolizmussal következik be, Verlaine és a hermetikus művészetet teremtő Mallarmé, Rimbaud költészetében. Ez a fejlődés a költészet új felfogásával szoros kapcsolatban áll. De a világosság ma is köti a franciát, ha a társas közösséghez szól értekezésben, szónoklatban, ujságban, sőt jórészt a regényben is. Sőt a ma elismerten legnagyobb költőnek, Paul Valérynek különben homályos, rejtett értelmű poézise roppant sikerében bizonyosan részt kér az a művészet, mellyel a mélyen gondolkozó költő varázsos nyelvezete alá matematikai következetességgel összerótt belső vázat épít és így neki sikerült a szimbolisták sejtető homályát klasszikusan tiszta szerkesztésben adni, mivel a francia költészetet ősi tengelyébe irányította.

A francia világosságra törekvés, rendező elv, más és másképen nyilatkozik meg az egyes társadalmi osztályokban és a történelem folyamán. Míg az arisztokratikus társadalmi életben az emberismeretet fejlesztette ki, addig az amúgy is rendre hajlamos polgár- és parasztosztályban az anyagi előrelátás és rendezettség szükségletét fejlesztette ki és ez a féltő előrelátás, mely az életet a halál pillanatáig biztos terv szerint akarja elrendezni, magyarázza a híres francia takarékosságot. A francia kispolgár vágya, hogy élete végén járadékkötvényeiből megéljen, a nemzetgazdaság alapjává tette a kis rentiert. A születések korlátozásában is könnyű felismerni az előrelátás aggodalmaskodó életszemléletét; az egyke veszedelme, a rossz francia születési statisztika elsősorban annak eredménye, hogy a francia nem hajlandó anyagi jólétét lejjebb szállítani, vagy a sokgyermekűség bizonytalan kockázatainak kitenni. Egy fiatal publicista e ponton annyira megy,

hogy azt állítja, a logikus Franciaország előre látta Európa túlnépesedését s ezzel a mértéktartás példáját adta Európának.

A világosságra és rendre törekvés összefügg a sokat emlegetett mértéktartással s így magával a híres francia ízléssel is, ami tulajdonképen az arányosító, rendező értelem és a szépérzék közös terméke és könnyen felismerhető a francia művészet és ipar minden ágában.

A józanész egyeduralmi törekvése mutatkozik a franciák kritikai tehetségében is. A gúny is csak a kritikai ösztön egyik jelentkezési formája és csak annyiban különbözik tőle, amennyiben a gúnyolódó nem elégszik meg a hiba felfedésével, hanem sajátmaga felsőbbségét is hangsúlyozni kívánja, hogy a közösség tetszését is megnyerje ítélete számára.

Nincs itt helyünk arra, hogy a francia kritika történetét végigtekintsük. Elég, ha arra hivatkozunk, hogy a modern kor irodalmi kritikája olasz-francia eredetű és hogy a művészeti kritikát francia író, Diderot teremti meg Salons-jaival. Ez a kritikai szellem tesz minden sikert ingataggá; a francia író sohasem tudhatja, mikor esik ki közönsége kegyeiből. Racine elnémul, Molière tüneményes pályája csaknem derékba törik, az elaggott Corneille megsemmisül az ellenséges kritika nyilainak hatása alatt. S ennek a kritikai szellemnek minden közéleti ember áldozatul eshetik. Ez a kritikai szellem bontja fel egymásután a francia szellem hagyományos kötelékeit: előbb a vallást és az Egyház tekintélyét, majd a hagyományos történelmi államformát, hogy a józanész sugallta elméletek szerint rendezze be Franciaországot a nagy forradalom alatt. A kritikus vizsga szemével figyeli a francia ember környezetét, az érzéki világot és a többi embereket is és e közben csakugyan a leggyorsabb szemű megfigyelőnek, kitünő léleklátónak és ábrázolónak bizonyul.

3

A LÉLEKELEMZÉS

A RACIONÁLIS lelki alkathoz a szellemi életben és irodalomban a lélekelemzés tehetsége is hozzátartozik. A francia szellemi termelés legjellemzőbb jegyéhez értünk el ezzel, mely ép oly ősréginek látszik, mint a társas egységet védő nevetés.

A lélekelemzés abban áll, hogy az ember igyekszik a lelki élet jelenségeit, főleg az érzelmi és érzéki folyamatokat keletkezésük irracionális mélységeiből a tudat és rendező értelem világosságára hozni, a lelki életet mintegy racionalizálni. Teszi ezt abban a reményben, hogy így az értelem uralma alá hajtja ezeket a szeszélyes szellemeket és esetleg értelmének szolgáló akaratával parancsol nekik. A lélekelemzés tehát a lelki élet teljes tudatosítására törekszik.

Legtöbbször azonban a lélekelemzés nem jut el tovább a megismerésnél és így a lelki élet szabályozása kicsúszik a racionális alkatú ember kezei közül minden éleslátása ellenére. Ilyenkor szeme láttára folynak le a lélek legszörnyűbb viharai, az értelem és az akarat teljes megfeszítése sem elég arra, hogy az irracionális elemek játékát megállítsa. Megmarad ellenben számára a világos látás olykor kínzó, olykor megnyugtató tudata, az az illúzió, hogy az értelem hajója fennmarad a háborgó tengeren.

A francia írók már a legrégibb idők óta úgy viselkednek, mintha valami tudományos szövetségben élnének, mely egy nagy, közös kutató programm kidolgozására vállalkozott: a lelki élet tit-

kainak kielemzésére. Nem elégszenek meg azzal, hogy saját történetük vagy képzelt alakjaik cselekvésének indokolását az olvasó szimpatikus beleérzésére vagy sejtésére bízzák, hanem kutató szemmel bogozzák ki a cselekvés lelki szálait vagy mintegy megszállnak hőseik lelkében és velük magukkal ereszkednek alá a lélek felderítetlen mélységeibe, monológok, elmélkedések esetleg szóbeli közlések alakjában.

Ez a hideg, józan, megfigyelő, szinte tudományos attitüd oly időben jelentkezik már a francia íróknál, mikor más népek, sőt más *latin* népek irodalmában ennek még nyoma sincs. Kialakulását a domináns faji elemen, a racionális lelki alkaton kívül több körülmény segítette elő: a latin retorika gondos művelése, az egyház morális tanítása és lelki gondozása és a finom lelkű hölgyek szolgálatába állított társas udvari élet korai kialakulása.

Imént láttuk, milyen döntő szerepe volt a retorikai oktatásnak a francia szellem formai nevelésében, hogyan tette nemzeti jellemvonássá a világosság és logikus szerkesztés parancsát. De Mornet, a „francia világosság" történetírója megállapítja azt is, hogy a klasszikus francia írók nagy pszichológiai érdeklődése és rutinja szintén a latin retorika intenzív műveléséből fejlődött ki, mert a lélek- és jellemismeret az antik retorika egyik leglényegesebb fejezete és a retorikai gyakorlatok bizonyos patetikus helyzetbe állított személyek lelki elemzésére nagy gondot fordítottak.

Az antik retorika hatása azonban sokkal régibb a klasszikus kornál. A mai kritika már az irodalmi középkor első termékeny századát Ovidius századának nevezi; rajta nevelődnek a verses regények írói.

A rétor Ovidius így a francia lélekelemzés ősi mestere. Mint ő tanulta a görög tragikusoktól, úgy szólaltatják meg alakjaikat a legrégibb francia írók is, főleg monológokban, ha valami drámai helyzetben meg akarják világítani lelki zavaraikat.

Természetesen nem lett volna Ovidiusnak ekkora sikere a már raffinált műveltségű francia udvarok társaséletében, ha racionalista elemző módszerei nem feleltek volna meg a francia udvari költők és közönség veleszületett hajlamainak.

Kísérjük végig egy ilyen — XII. századi! — monológ finomkodásait, magándisputáját, önelemzését, ahol az elmélkedő szerelmes császárné szinte megkettőződik, hogy önmagának kereszt-kérdéseket tegyen fel, zavarba hozza szívét, mely olyan zavaros helyzetet teremtett világos látáshoz szokott lelkében:

> Milyen szándékkal mondta volna Cligés: „Én egészen a Tied vagyok", ha nem a szerelem súgta volna neki? Miért becsülöm én magam annyira, hogy úrnőjének tekintem magam? Nem szebb ő, mint én vagyok, nem sokkal csinosabb? Nem látok mást, mint a szerelmet, ami ez ajándékot nekem nyujthatja. S ha nem is tudok menekülni előle, magamban bebizonyítom, hogy ha nem szeretne, nem mondaná magát egészen enyémnek! Csak úgy, mint én sem lennék az övé egészen és nem is mondhatnám ezt, ha Amor nem adott volna neki, Cligés sem mondhatta semmiképen, hogy egészen az enyém, ha Amor nem tartja kötelékeiben. Mert ha nem szeret, nem fél tőlem. A szerelem, mely engem egészen neki ad, talán még őt is egészen átadja nekem.
>
> De ami engem nagyon nyugtalanít, az, hogy ez tulajdonképen egy elhasznált szólás... és így könnyen csalódhatom; mert van olyan, aki hízelgésből mondja másoknak: „Én és mindenem, amim van, egészen az Öné" és amellett hazugabb, mint a szajkó. Így aztán nem tudom, mihez tartsam magam; mert az bizony könnyen meglehet, hogy ő is hízelgésből mondta nekem.
>
> De láttam, amint elváltozott az arca és keservesen sírt! Úgy vélem, a könnyek és a szégyenkező halovány arc nem lehet csalás. Nincs abban se csalás, se hamisság. A szemek nem hazudtak, hisz láttam belőlük a könnyeket folyni. Eléggé láthattam rajta a szerelem jeleit, ha nem tudnék is semmit ilyesmiről. Igen! szerencsétlenségemre vettem azt észre s csak az én bajom, hogy megtudtam és emlékezetemben tartottam, mert sok-sok kárát láttam. Kárát? Hitemre úgy van! Halott vagyok, ha nem látom azt, aki elrabolta szívemet azzal, hogy annyira hízelkedett és udvarolt ne-

kem. Udvarlás és hízelgés miatt szívem eltávolodott házából és nem akar többé velem maradni, annyira gyűlöli lényemet és kastélyomat. Bizony, rossz állapotba juttatott az, aki szívemet tartja hatalmában. Aki engem meglop és elloptja jószágomat, az nem szeret engem, jól tudom.

Jól tudom-e? De akkor miért sírt? Miért? nem volt az hiába, mert volt elég oka sírni. Korántsem kell épen magamra gondolni; mert hiszen az olyan emberektől, akiket szeretünk és ismerünk, nagy szorongások között válunk el. S amikor itt hagyta ismerőseit, bánatot és szomorúságot érzett miatta és sírt: ezen nincs mit csodálkozni!

De az, aki neki azt a tanácsot adta, hogy Bretagneba menjen lakni, nem tudott volna jobban szíven találni engem. Mert „szíven találják" azt, aki a szívét elveszti. Baj éri azt, aki megérdemli. De én sohasem érdemeltem meg. Oh, én árva, miért ölt meg engem Cligés, akinek semmi rosszat sem tettem?

De én is hiába kérdezem, mert semmi jogom nincs hozzá. Soha Cligés semmi időben nem hagyott volna itt engem, — annyi bizonyos, — ha szíve hasonló volna az enyémhez. De egyáltalán nem hasonló az enyémhez, azt hiszem. És ha már az enyém az övé mellé állt társul, sohasem fogja ott hagyni és soha az övé az enyém nélkül nem fog többé járni; mert az enyém az övét titokban követi: milyen különös társaság állott így össze! Ha igazat akarnék mondani, bizony nagyon különbözők és ellentétesek.

Hogy ellentétesek és különbözők? Az övé az úr, az enyém a szolga és a szolgának kedve ellenére is ura javát kell tennie és ott hagynia minden más dolgát. De énnekem mi hasznom van benne? Ő nem igen szolgálja a szívemet, sem engem. Engem nagyon bánt az a különbség, hogy kettőnk közül az egyik úr. Miért nem tud az enyém egyedül annyit, mint az övé magában? Akkor mind a ketten egyenlő hatalmúak volnának. Fogva van a szívem, mert nem tud megmozdulni, ha az övé nem mozog. És ha az övé utazik, vagy megszáll valahol, az enyém mindig felkerekedik, hogy kövesse és utána menjen.

Istenem! Miért nincsenek a testek is oly közel egymáshoz, hogy valami módon visszahozzam a szívemet! Vissza? Őrült, bolond te: hisz ha kihoznám jó állapotából, talán meg is ölném?

Maradjon ott! Már nem is akarom onnan kimozdítani. Inkább maradjon csak uránál addig, míg megesik szíve rajta, mert hamarább fog ott, mint itt megkönyörülni szolgáján, hisz idegen földön vannak mind a ketten!

Még egy idézetre van szükségünk, hogy pontos képet nyerjünk a francia lélekelemzés első jelentkezési formájáról. Mikor Cligés Brithonból visszatér és felkeresi a császárnét, ahelyett, hogy egymás karjaiba omolnának, finom társalgásba bocsátkoznak és lépésről lépésre közelednek egymáshoz, míg eljutnak a vallomásig, akárcsak hétszáz évvel később Marivaux szerelmesei. A témát és a stílust megint a szívek metaforája adja:

Asszonyom . . . én *onnan* szerettem, de semmit sem szerettem, ami onnan való. Ezért, mint törzs nélküli kéreg volt az én testem szív nélkül Britanniában. És miután elmentem Németországból, nem tudom mi lett a szívemből azután, hogy Ön után jött el. Itt volt a szívem és ott a testem . . .

A királyné ugyanígy válaszol:

Sohasem voltam Britanniában és a szívemet nélkülem Britanniában mégis valami különös dologba ártották.

Mire megindul a párbeszéd:

— Asszonyom, mikor volt ott az Ön szíve? Mondja meg, mikor ment oda? Milyen időben, melyik évszakban és hogy olyan dolog-e ez, amire oka van, hogy se nekem, se másnak el ne mondja?

— Igen, de Ön sohasem ismerte fel. Annyi ideig volt ott, ameddig Ön ott volt és Önnel együtt ment el onnan.

— Istenem! Hisz én ott sose tudtam róla, se nem láttam! Istenem, miért nem tudtam én ezt? Ha tudtam volna, szavamra Asszonyom, jó társaságot szereztem volna neki.

— Nagyon jót tett volna nekem. És úgy is kellett volna tennie, mert én igen jó indulattal viseltettem volna az Ön szíve iránt, ha tetszett volna neki oda jönnie, ahol tudta, hogy én vagyok.

— Asszonyom, bizony odajött az!

— Hozzám? Nem jött az száműzetésbe, mert hiszen az enyém ment Önhöz.

— Asszonyom! Most hát itt van velünk együtt mind a két szív, mint Ön tudja; mert az enyém egészen az Öné egyszersmindenkorra...

Talán érdemes volt ezt a középkori monológot és párbeszédet megismernünk, hiszen olyan vonásokat fedezünk fel benne, melyek a legmodernebb francia írókból sem hiányzanak. Amint a királyné lovagja magatartásán elmélkedik és azt hol szerelme javára, hol meg kárára magyarázza, mintha Marivaux grófnőit hallanók, kik egy-egy elejtett szóból vagy észrevétlen mozdulatból következtetnek és akik érzelmileg ép ily apróra differenciáltak, nüanszokra töredezők. Mikor szentenciáit olvassuk, a modern francia elemző írók paradoxonjai, maximái jutnak eszünkbe, mikkel lelki elemzéseiket állandóan megtűzdelik. S ha a császárné lassú eszmélkedését követjük, eszünkbe jut annyi meg annyi francia hősnő, ki ugyancsak hosszú töprengés árán, de mégis eljut odáig, hogy érzéseit tisztázza és híres józan eszét is szenvedélye szolgálatába állítsa. A szív metaforikus elrablásának kifejtése pedig az elvontságok és précieux allegoriák világába visz, a Rózsaregényt és a XVII. századi szerelmi térképet, a Carte de Tendre-t juttatja eszünkbe, de egy kissé a legújabb írónemzedék pszicho-analitikus szimbolumait is.

Az elemzés azonban egyelőre csak egyetlen téma, a szerelem körül fejlődik ki. Ez a legmélyebb emberi szenvedély bonyolultságával, ellenállhatatlan hatalmával és főként ellenmondásaival a legrégibb időktől fogva izgatta a francia költők értelmét és kedélyét. Jó sokáig a szerelem marad az analízis egyetlen tárgya, sőt a mai lélekelemzésben is az erotikus érzés teng túl minden más téma rovására. Ez a lelket elemi erővel megrohanó szenvedély megállásra készteti a racionális észjárású latin és új-latin költőt,

ki nem szereti tisztázatlanul hagyni lelki folyamatait és rendet próbál csinálni, világosan akar látni abban a zűrzavarban, amit a szerelem a lélekben felidéz.

A verses regény, melyben a francia lélekelemzés tehetsége először felbukkan, udvari műfaj. Kifinomult érzésű hölgyek, mint Marie de Champagne, élvezték például a legtehetségesebb költő, Chrétien de Troyes meséit és raffinált szerelmi analizisét, melyből imént izelítőt is adtunk. Az analitikus tehetség további fejlődési fázisaiban is mindig ott találjuk a hölgyet. Kasztiliai Janka ad megbízást a Rózsaregény megírására, mely a szerelmi élet elemzésének középkori enciklopédiája. Az „Astrée" és a gáláns regény, mely az elemzést tovább fejlesztette, jórészt nők számára készült. A legterjedelmesebbet és a legfinomabbat is nő írta: Mlle de Scudéry és Mlle de la Fayette. A legraffináltabb elemzés példáit, Marivaux regényeit és komédiáit el se tudjuk képzelni Mme de Lambert, Mme de Tencin és Mme Geoffrin szalónjai nélkül. Csak a romantika óta szakad meg ez a női kollaboráció, mely például La Rochefoucauld híres maximáiban is benn rejtőzik.

A középkori francia hölgytársaságok legkedveltebb szórakozása volt egy kérdés-felelet játék, ahol a szerelem problémáit vitatták meg. Az elemző problémák mellett a legkedveltebbek voltak a skolasztikus jellegű „préférence"-kérdések vagy bonyolult helyzetek megoldását tudakozó kérdések. A válaszok vagy a gáláns szerelem szempontjait tisztázzák vagy egyenesen bevezetnek a szerelem pszichológiájába.

Mit szeretne jobban, ha kedvese meghalna, vagy megházasodnék? Mi több a szerelemben: a jó vagy a rossz? Mit szeretne jobban: sok jót hallani kedveséről és rosszat lelni benne, vagy rosszat hallani róla és jót találni benne? Melyik szerelem ér többet: az, amelyet sokáig kívántunk vagy az, amely könnyedén beteljesedik?

A válaszok többnyire a nemes, mélyebben fekvő udvari szerelem fensőségét tanítják: jó hírnévnél többet ér az a jó, amit a szerelmes talál kedvesében, a soká sóvárgott szerelem különb, mint a gyors siker, mert amabban nagyobb a gyönyörűség.

Aztán különös eseteket kell megoldania a költőnek vagy a társas játékban résztvevő férfiaknak és hölgyeknek. Például: egy szerelmes beszélhet bármikor kedvesével, de az nem szereti és mindig kosarat ad neki, másik csak egyszer-kétszer köszöntheti toronyba zárt kedvesét. Melyik örülhet jobban? Természetesen az utóbbi, mert az igazi, viszonzott szerelemben még így is több öröm van. Vagy: vetélytársunk kedvesünknél tesz látogatást. Mi jobb: ha akkor megyünk be kedvesünkhöz, mikor a vetélytárs a hölgy szobájából kijön, vagy ha utánunk következik a látogatásban? Az előbbi, mert könnyebben van eshetőség arra, hogy udvarlásunkkal tönkre tehetjük vetélytársunk sikereit.

Vannak finomabb kérdések is: egy ember két hölgyet szeret és mindkettőnek udvarol; az egyik azt mondja neki, hogy igaz szívből szereti és hogy javát kívánja és elősegíti, de amellett csak színleli jóindulatát, a másik mindig kosarat ad neki, de megcsillogtatja a reményt, hogy valaha mégis beteljesedik kívánsága. Melyikben lehet az udvarlónak több reménye? Természetesen abban, aki elutasítás közben „szívből tekint rá" és kívánja szerelmét, mint az, aki csak szájával szereti, mert az előbbi csak kipróbálja hűségét és becsületét védelmezi.

Más válaszokban a szerelem mibenlétét és kellékeit firtatják: egyik válasz szerint érzés, lojalitás és ügyes színlelés kell hozzá; a szerelmest pedig két érzés, a kívánság és a félelem hangolja le, de a remény és az emlékezés lelkesíti. De nincs a szerelmi érintkezésnek olyan érzelmi vagy társas probléméja, mely szóba ne kerülne és hasonló elvontságokra ne vezetne.

Ez a provence-i és északfranciaországi udvarokból kiinduló gáláns szerelmi analizis rendkívül mély hatást tett a francia szel-

lemi elitre és egyenes vonalban tovább bonyolódik egészen a klasszikus korig. A XVI. századi társaságokban épen úgy oldanak meg gáláns problémákat, mint több száz évvel azelőtt, persze a megoldásoknál már az új szellemi áramlatok, különösen az olasz platonizmus beáramlása érezhető. A szerelem és az igazi szerető meghatározása olyan finom, szinte szőrszálhasogató meghatározásokhoz, elemzésekhez vezet, mint a Navarrai Margit környezetében írt „Tökéletes szerető". De a précieux társaságokban tovább folynak a viták és elemzések, sőt a préférence-kérdések is és például még 1612-ben balettben felelnek arra az ősi és minduntalan visszatérő kérdésre, kinek a szerelme erősebb, a férfié vagy a nőé? Az „Astrée"-ban pedig olyan szerelmi tízparancsolatot olvasunk, amilyet a középkori udvarokban gyártottak és ugyanazokat a témákat beszélik meg, amiket a középkori udvarokban.

Könnyű felismerni a francia, sőt az olasz és spanyol novella és regény kialakulásában is ennek a gáláns tematikának jelentős szerepét. Boccaccio, Cervantes, Navarrai Margit novellái tulajdonképen megadott különös szerelmi esetek megoldásának példái, melyeket, mint tudjuk, társas és legtöbbször vitaszerű beszélgetés keretében mesélnek el a társaság tagjai. Sőt még Mme de La Fayette híres regénye, a Princesse de Clèves, melyet az analitikus regény első klasszikus példájának tekint a kritika, sem más, mint egy ilyen rendkívüli szerelmi eset kielemzése, melyet talán így adott volna fel egy középkori költő: „Maradhat-e egy hölgy hű a férjéhez, ha mást szeret?" Az a tömérdek hozzászólás, mely a regény megjelenése után a szerzőtől eltérő megoldásokat ajánlott, mutatja, hogy a közönség úgy fogta fel a regényt, mint vitakérdést, melyet a szerzőtől választott heroikus lemondás helyett a hagyományos középkori gáláns szerelem értelmében szeretett volna megoldva látni.

A naiv hősi pátosszal vagy nyers szatírával telített hősi ének mellett tehát majdnem egyidőben bukkan fel ez a raffinált lélekelemzés szerelmi lírában, társas játékokban és regényben. A de-

kadens latin irodalomnak, a korbeli skolasztikus dialektikának és a már korán túlfinomult udvari műveltségnek köszönhető, hogy a francia műköltészet szinte túlérett, dekadens tendenciákkal és eszközökkel indul meg és e hagyományait, melyek bizonyos koraérett józanságra vallanak, egy hétszáz éves fejlődésen át mind a mai napig megőrizte.

Retorika és skolasztika egyaránt az elvontságok felé hajtja ezt az elemző ösztönt. Már az Egyház erkölcstanában lefektetett pszichológia is úgy fogja fel az erényeket és bűnöket, mint különálló egyedeket. Ott állnak a középkor katedrálisain a szentek szobrai mellett vagy a festett ablakokon, falakon egy-egy jellegzetes emberi gesztussal szimbolizálva. A lelki élet egyes indulatai, tényezői, vágy, remény, féltékenység, szégyen, sőt társadalmi megnyilatkozásai is, mint rágalom vagy nyájasság, mintha külön életet élnének az elemeire bontott középkori lélekben, sőt onnan kilépve, allegorikus játékban mutatják be baráti vagy ellenséges kapcsolataikat és a szerelmes udvarlásban játszott szerepüket. Ez a Rózsaregény *(Roman de la Rose)* értelme és roppant sikerét az abstrakció gyönyörűségén kívül a játékos célzásoknak az a rendszeres alkalmazása magyarázza, mely az elképzelt játék és a valóságos életfolyamatok között megvan. Károly orleánsi herceg fájdalmas nosztalgiával telített költészetében is ezekkel az elvontságokkal küszködik, társalog: mintegy új, racionális mitosz világában él, melynek istennői saját lelkében leselkednek, terpeszkednek, suhannak, duzzognak:

> Bontsd ki zászlódat, kérlek, Hűség és rohand meg a határt, ahol Gyász és Melankólia jogtalanul és álnok módon fogságban tartják Örömöt. Tőlem távol tartják: kérem Istent, átkozza meg őket!
>
> Ha mulatnom kell egy társaságban, csak színleg veszek részt benne, mert bár szájam nevet és víg szót ejtek, Erőszak és a gőgös Gyötrelem gyönyörűségemet elűzik; kérem Istent, átkozza meg őket!

Oh, jaj! úgy szerettem hajdan a víg életet; ha Ész méltányos lenne, volna némi részem benne. De most száműzte szívemből az álnok Szerencse és tanácsadója, Keménység; kérem Istent, átkozza meg őket!

Ha hatalmam volna e hamis nép fölött, mind koporsóba tenném őket; és ezért mindig ezt imádkozom: kérem Istent, átkozza meg őket!

A klasszikus kor az antik humanizmus hatása alatt elejti a középkor allegórikus mitológiáját, de racionális elemzési nyelve továbbra is úgy fest, mintha a lélek elvontságai megállapodott, ismert személyek volnának. Az elemzés nyelve sohasem volt olyan statikus, mint ebben a korban. Corneille Cidje úgy érzi, hogy szerelme becsülete ellen küzd: „egyik bátorítja szívét, másik visszatartja karját"; Polyeucte-je szidalmazza, mintha jelen lennének, a szívébe belopózni akaró „hízelgő kéjt", elkergeti a dicsőséget, gyönyörűséget, mely „háborút visel ellene", Paulinejának értelme „megfékezi érzéseit", de minden hatalma ellenére „nem uralkodik, csak zsarnokoskodik felettük". Mme de la Fayette regényében a férj halála után visszautasított udvarló zavaros lelkiállapota is csak efféle elvontságokban oldódik fel: „annyira tele volt *örömmel, szomorúsággal, csodálkozással* és *bámulattal*, egyszóval mindazon érzésekkel, melyeket a *félelemmel* és *reménnyel* telt *szenvedély* kelthet, hogy nem volt *értelménél*."

De ekkor már ki is derült, hogy a lelki élet nem engedi magát ilyen egyszerű sémákra felbontani, illetve, hogy az ítélő és rendező józan ész általtja magát, mikor azt hiszi, hogy uralkodik a lélekben. A klasszikus kor sztoiko-heroikus korában azzal segítettek magukon, hogy elnevezték ezeket a nehezen elemezhető nüanszokat „je ne sais quoi"-nak és Corneille Pauline-ja is „je ne sais quel charme"-ról beszél, mikor az erős akarata alól feltörő visszafojtott érzésekről beszél. Ekkor indul meg hevesebben az a küzdelem, mely máig is tart az irodalomban: a francia szel-

lem harca a bizonyosságért a lélek mélységeinek felkutatásában. Előbb Mme de la Fayette és Prévost abbé a regényben, Racine a tragédiában, Marivaux a vígjátékban tárják fel a lélek kettéhasadását a szenvedély áramlásával szemben. Tragikus vagy komikus összeütközés támad az akarattal, gőggel, szeméremmel, tisztességérzettel felfegyverzett értelem és a váratlan, minduntalan meglepetéssel szolgáló szerelem között. A Princesse de Clèves-ben még az akarat és a józanész győz: a hercegnő, ki fokozatosan, akaratától független gesztusok és feltörő érzések értesítésére döbben rá szerelmére, mindent bevall férjének, sőt férje halála után is elutasítja a hozzá közeledő kedvest. Racine azonban már úgy látja, hogy az akaratból folyó elhatározások az igazi szenvedélyben csak ámítanak, csak ideiglenesen leplezik a szenvedély forrását, mely aztán annál hevesebben robban ki, minél több ésszerű ítélettől függő erkölcsi akadályt hánynak elébe. Prévost abbé Des Grieux-je kísérteties világossággal látja, mint zuhan a lejtőn lefelé Manonja szerelmeért és nem tehet ellene semmit, sőt hidegvérrel követi el a legnagyobb gazságokat, csak hogy mellette maradhasson. Marivaux komédiáiban egyébről sincs szó, mint arról, hogy a szerelmes hogyan ámítja önmagát és hogyan jön rá apródonként a szerelem titkos aknamunkájára, mely állandóan bolondját járatja áldozataival. S minthogy mindez a finom nüanszokba menő analízis egy elvont és színtelen klasszikus nyelv alá van fojtva, megrázó drámai feszültség vagy finom komikum árad ebből a sejtető játékból. Ez az, ami magyar ember számára oly nehézzé teszi, hogy Racine tragédiáin felmelegedjék; mi, kik romantikán, Shakespeare-en nevelődtünk, megszoktuk az érzelmek egyenes vonalú kitöréseit és szabad szárnyalású retorikáját.

A romantika a franciáknál is megnyitja egy időre a szenvedély zsilipjeit és a romantikus írónemzedék valóságos értéket tulajdonít az érzelmi életnek, fölébe helyezi a klasszikus harmóniának, mely felé a rendező józan ész törekszik.

Ezért szeretné az Action Française köre, főleg Charles Maurras és Pierre Lasserre a francia forradalom vívmányaival együtt a romantika egész termelését kitudni a francia történelemből. Ők a klasszikus doktrina rajongói és tagadják a rendező észtől független költészetnek még a létezését is. „Ahhoz, hogy a költészet a virtuális és lehetséges állapotból aktív és valóságos állapotba jusson, kell, hogy a költő szelleme természettől vagy fegyelmezés következtében elég erős legyen ahhoz, hogy győzedelmeskedjék indulatán, hogy megfékezze és rendet teremtsen benne". Maurras, a régi társadalmi rend visszaálmodója érzi, hogy a francia világossági eszmény ennek az „ancien régime" letűnt társadalmi rendjének szellemi terméke és restaurációs törekvésének csakis romantikát kizáró társas szellem racionalizmusa szolgálhat alapul.

Pedig Rousseau érzelmes hősnője szerelmeséhez írt leveleiben is olyan világosfejű francia nőnek mutatkozik, mint aki az előkelő társaságokban tanulta az elemzés művészetét; világos szemmel látja és elemzi, mint küzd benne erény, tisztesség és félelem a szerelemmel és mint zuhan feltartóztathatlanul szeretője karjaiba. A francia még a romantikában is annak mutatkozik, ami addig volt; szinte objektiv, megfigyelő vizsga szemmel nézi szenvedélyei tombolását vagy érzelmeinek csörgedezését és megvalósítja a lehetetlent: a hideg értelemmel párosított szenvedélyt.

Ezzel az elemző ész eljutott az önvizsgálat kínzó eszközéhez. Addig a dráma, regény és komédia műfajában csak objektiválódott, az emberismeretet szolgálta, még ha bizonyos is, hogy az írók egyéni problémáikat vetítették képzelt eseményeikbe, mint például Prévost abbé esetében, aki hősében saját züllését festette és elemezte azt az ellenállhatatlan varázst, melyet pap létére a nők rá gyakoroltak.

A romantika egyéniség-kultusza megengedte, hogy az én-regényben az írók alig leplezett vallomásokat írjanak saját lelki meghasonlásaikról. Benjamin Constant például „Adolphe"-jában

boncolgatta saját lelki gátlásait: „Én Adolpheban századunk egyik legsúlyosabb lelki betegségét akartam festeni; azt a fáradságot, örökös analízist, mely minden érzés mellé egy hátsó gondolatot helyez és ezzel már születése pillanatában megrontja". Adolphe olyan, mint Stendhal híres történő parasztja, a „Le Rouge et le Noir" Julienje; szenvedélyes lélekkel van megáldva, de természetes érzéseit megrontja az a kínzó kérdés, vajjon viselkedése milyen hatással van környezetére. Fromentin örökös szellemi koncentrációjával és intenzív önmegfigyelésével megszerezte „azt a kegyetlen adományt, hogy végignézi saját életét, mint egy más által rendezett látványosságot és így gyűlölet nélkül lépett be az életbe, bár az sok gyötrelmet okozott neki, magával hurcolva egy belső és határozottan halálos ellenséget: önmagát."

Az önelemzés további fejlődését Barrès jelenti. Ez a franciára fordított nietzschei „übermensch" az analizis útján akart eljutni oda, ahová német mestere a filozófia és az esztétikai pátosz szárnyain emelkedett. Trilógiát ír arról, hogy fedezte fel a tiszta „én"-t *(Le culte du moi)* önmagában; hogyan szakadt el a „barbároktól", vagyis környezetétől, szerelmétől, tanáraitól, kik praktikus sikereket tanácsolnak neki, kompromisszumot az élettel *(Sous l'œil des barbares)*, hogyan vonult el barátjával szellemi remeteségbe, hogy ott a mesterségesen felidézett érzelmi exaltáció perceiben legmélyebb önmagát lephesse meg *(Un homme libre)*, hogyan fullad ez az intellektuális tornagyakorlat az unalomba: „Láttam egyszer, amint egy boa egy bárányt rejtő üvegharang köré tekerőzve éhen halt. Én is egy megfoghatatlan ábránd köré csavartam életemet". Végül is rájön arra, hogy legigazabb énünk az, amely független tőlünk, melyet elődeink, halottaink képviselnek bennünk, de erre az eredményre már egy finom lelkű, de ösztönös életet élő délfrancia leány életének elemzése vezeti rá, aki csak eszköz arra, hogy saját lelki struktúráját megismerje *(Jardin de Bérénice)*. Az önelemzés csődje tehát Barrès-t a tra-

dicionalizmusba hajtotta, Lotaringia és a „revanche" bajnokává avatta.

Fejlődésében jelentékeny tényező az az objektív elemzés, mely Balzac csodálatos opusában tört elő. Balzac ugyan ismerte és nagy finomsággal alkalmazta a romantikus önelemzés módszereit is *(Le lys dans la vallée, Louis Lambert)*, de az ő csodálatos szeme túlságosan sokat látott ahhoz, hogy megelégedjék a belső tudat színpadával. Szintetikus látása az énben és minden emberben egyszerre kiérezte a fizikumot, a környezetet, házat, tájat, őst, fajt, kort és multat és így opusa egy világirodalmi fontosságú lökést adott az elemzés művészetének. Taine, Renan csak az ő elemző módszerét alkalmazta a történetírásra, a szemlélő, élvező ént mintegy elkülönítve a szemlélet tárgyától.

A zárt önelemzés aztán a századfordulón termelte ki legcsodálatosabb megnyilatkozását, melynél tovább emberi elme ezen az úton aligha juthat. Marcel Proust regénye, a „Keresem a letűnt időt", az éber, boncoló, megfigyelő és kontemplativ szemlélődést élvező francia szellem legsajátosabb, de fejlődését egyúttal logikusan záró terméke. A szemlélődést itt már nem zavarják akarati elemek, a cselekvő akaratnak Proust hősénél — ki maga Proust — nincs semmi szerepe. A megfigyelő és élvező, szenvedő énen a külső és belső világ szinte akadálytalanul végigfolyik. Ő is a bizonyosságot hajszolja, mint Barrès, de hosszú, egy egész életet átölelő elemzésének tanusága, hogy az én és az énben tükröződő világ szűntelen változik, idő és halál közös fogalom és egy ritka jelenségben, a szintetikus ráemlékezésben találja meg az idő feletti győzelmet. Az én tehát hiába keresi önmagát és másokat, mindig más énre és más érzéki valóságra bukkan s az egész élet váltakozó játék az öncsaló remény és a kiábrándító valóság között. A komplikált Benjamin Constant is kimondta már: „Nincs teljes egység az emberben és senki szinte sohasem teljesen őszinte, sem teljesen rosszhiszemű". Proust is az önelemzés útján jutott

el ide és ezt a gondolatot tette szemléletének alapjává, amivel tulajdonképen az önelemzés teljes csődjét jelentette be.

Az elemzés módja is arra vall, hogy Proustnál már messze vagyunk a racionális lélekelemzéstől. Folyondármondatai korának filozófusát, Bergsont juttatják eszünkbe, ki a racionális tagolás helyett az intuitív beleélést emelte a valóság kritériumává. Proust a ráció tiszta világából lecsúszott a lelki tudat széleire, ott szemléli a művészlélek csodálatával az emlékek, érzelmek és ösztönök rejtélyes világát, amint a tudatból földalatti útjukon megváltozott arculatukkal felbukkannak, új életre kelnek. Ebben a gomolygó mikrokozmoszban a lélek egysége is elmorzsolódik és csak az emlékezés és az érzelem szeszélyes drámája tartja fenn az éntudatot. Mindehhez állandóan alkotó, képes költői nyelv kell, mely a sematikus racionális terminológiától lényegesen eltér.

A lelki élet irracionális elemeinek felfedezése már régóta folyik. Már Marivaux megjegyezte, hogy az átmenet egyik érzésből a másikba kevésbbé tudatos, mint gondolják és ilyenkor az „érzés" jobb tanácsadó, mint az ész. Ő, a legfinomabb elemző, érezte, hogy mi minden marad kimondatlan a lélekben és biztosít bennünket arról, hogy ha mindazt elmondaná, ami például egy tetszeni vágyó kacér leány lelkében öltözködése alatt végbemegy, „attól megijednének az emberek". Inkább lemond tehát arról, hogy a lélekben megragadja azt, ami túlságosan mélyen rejtőzik benne, mert úgyis azt mondanák az emberek, hogy eltért a valóságtól, vagy hogy nem találta el. Prévost abbé bizonyos lenézéssel szól arról, hogy az emberek nagy többsége csupán öt-hat szenvedély körében mozog. „Vegyük el tőlük a szerelmet és a gyűlöletet, a gyönyört és a fájdalmat, a reményt és a félelmet, nem éreznek többé semmit. De a nemesebb jellemű emberek ezer meg ezerféleképen jöhetnek indulatba, mintha több mint öt érzékük volna és mintha olyan eszméik és érzéseik volnának, melyek a természet rendes határait túlhaladják." Ő, aki a racionális elem-

zés kínai falain túl lát, már költői képekben gondolkozik, ha úgy érzi, hogy az elemzés eszközei elégtelenek a lelki élmény közlésére. Mikor Manon felkeresi Des Grieux-t a papnevelő intézetben, ezt érzi a szerelmébe visszaeső fiatalember: „Remegtem, mint mikor az ember valami félreeső vidéken találja magát éjjel; úgy érzi, mintha valami más világba került volna; valami titkos borzalom fogja el, mitől csak akkor szabadulunk, ha sokáig nézzük a környéket." Ilyen képekben elemez olykor Flaubert is, ki különben objektív szemléletéhez híven, az elemzést többnyire érzéki benyomások hatásán keresztül végzi, de különösen Balzac és Victor Hugo, ki a „Nyomorultak" egy híres fejezetében *(Vihar egy koponyában)* shakespearei drámává fejleszti a tudatalatti érzések, ösztönök és az erkölcsi parancs küzdelmét, a mult elvetemültségének és a jelen tudatának bírkózását. Hangok hallatszanak, rémképek vonulnak el, tudattalan érzelmi kitörések és önkéntelen gesztusok törnek elő: a tudatos embert már-már leteperik a tudatalatti ösztön- és emlékszörnyetegek.

A francia elemzőtehetség nagy csodája Montaigne, a humanista földesúr, ki a nemzeti lélek szabad megnyilatkozásának századában ép úgy szimbolizálja a francia szellemben rejlő racionális elemző tehetséget, mint a század másik nagy lángelméje, Rabelais, a francia gúnyt. Montaigne „Essais"-iben a középkori elemzés stílusán túl és a klasszikus kor racionális elvontságain innen, egy gazdag fantáziájú költő képalkotó termékenységével elemzi önmagát. Tulajdonképen bizonyosságot keresett, életfilozófiát és a sztoikusoktól eltanult módszerekkel boncolja széjjel az ember értelmi és érzelmi életét, a szenvedélyek harcát, romboló munkáját, hogy egy epikureista középszer-filozófiához eljusson. Közben azonban elemző esze rájön arra, amire 300 év mulva Marcel Proust, hogy az én elemzése csak a folytatólagos elmélkedés útján lehetséges, mert az élet szüntelen változó valami: „Festményem vonásai nem tévelyegnek, habár megváltoznak és módosul-

nak; a világ nem más, mint egy örökké mozgó hinta, minden mozog benne szüntelen, a föld, a Kaukázus sziklái, az egyiptomi pirámisok, közös mozgással és a sajátjával is; a mozdulatlanság sem más, mint egy lassú mozgás. Nem tudom megrögzíteni tárgyamat; összevissza jár és ingadozva, természetes részegséggel: azon a ponton fogom meg, amint épen abban a pillanatban van, mikor mulatok vele: nem a létezést festem, az átmenetet festem . . ."

Ennyi előzmény után talán érthetőnek látszik, hogyan tudta Proust, az elemzés nagy varázslója, a tudatalatti életbe mélyen nyúló elemzéseit megírni. A nagy edzésen keresztülment francia szellem nála például már az álomban lévő ember különféle lelki rétegeit, az idő és tudat viszonyát is meg tudja ragadni csodálatos intuiciójával:

> Az alvó ember körben tartja maga körül az órák láncolatát, az évek és világok rendjét. Ösztönösen kérdezi ki azokat, mikor felébred és egy pillanat alatt kiolvassa belőlük, hol van a földnek az a pontja, melyet elfoglal, mennyi idő telt el ébredéséig. De ezek a sorok össze is keveredhetnek, el is szakadhatnak. Ha reggel felé, némi álmatlanság után az álom olvasás közben fogja el, valami olyan helyzetben, mely különbözik attól, ahogy rendesen alszik, elég, ha karja felfelé áll, ahhoz, hogy megállítsa és visszafordítsa a napot és ébredése első pillanatában nem fogja tudni, hány óra és azt gondolja, hogy ép most került az ágyba. Ha egy még szokatlanabb helyzetben alszik el, például vacsora után egy karszékben, akkor teljes a felfordulás a sarkaiból kiforgatott világokban, s a mágikus karszék teljes sebességgel utaztatja időn és téren keresztül és mikor felnyitja szempilláit, azt hiszi, néhány hóval azelőtt aludt el valami egészen más vidéken. De olykor az is elég volt, ha saját ágyamban elszenderedve álmom elmélyült és teljesen eloldotta lelkemet s így, mikor az éj közepe felé felébredtem, minthogy nem tudtam, hol vagyok, azt sem tudtam első pillanatban, ki vagyok; csupán a lét érzése volt meg bennem ősi egyszerűségében, úgy, amint az az állat belsejében rezeghet; meztelenebb voltam, mint a barlangi ember; de akkor az

> emlék — nem ugyanannak a helynek az emléke, ahol voltam, hanem több más helyé, ahol megfordultam — közeledett felém, mint egy égből jövő segítség, hogy kirántson a semmiből, ahonnan egyedül nem tudtam volna kivergődni; egy pillanat alatt átfutottam történelmi századokat és a petróleumlámpák, majd meg a kihajtott gallérú ingek zavarosan jelentkező képe lassankint újra egybe állította énem eredeti vonásait.

Ha Proust egyéni stílusától, ironikus képeitől eltekintünk, úgy fest ez az elemzés, mintha valami pszichológiai tanulmányból emeltük volna ki. A megfigyelő helyzet, melybe a francia írók helyezkednek, emberileg szüntelen általános érvényű igazságok megállapítására készteti őket; ezek a retorikában ajánlott „szentenciától" egészen a pszichológiai tanulmányig vezetnek. Marivaux, Balzac, Flaubert, Victor Hugo, Stendhal, Paul Bourget, Proust megfigyeléseiből, általános maximáiból több kötet aforizmát, pszichológiai tételt lehetne összeállítani és csak példaképen idézünk egy kevésbbé ismert regényíróból, Péladan „Pizai szerelmesei"-ből egy lapot, hogy lássuk, hová jut el a francia író rendszerezésre törekvő, szinte tudományos módszereivel: „Az utolsó szó, melyet egymással váltottak — olvassuk a romantikus történet legizgalmasabb epizódja előtt — kedves volt, bizalmas, kissé unalmas is. Minél több az érzés, annál nagyobb mértékben szegényedik a kifejezés. A szavakra gondolni kell, hogy megtaláljuk őket és ha az igazi fájdalom néma, az igazi szerelemnek nincs más retorikája, mint a hanghordozás. Ahhoz, hogy jól beszéljünk, nem kell, hogy a szív mellünkben bolondul verjen és aki az igazán szerelmes párok duettjét kihallgatná, elsősorban zenei benyomásokat nyerne". És így tovább még egy lapon. Az író maga így nyilatkozik erről az aforisztikus mániáról: „Sok frázist mondtak egymásnak mindketten: újra meg újra kezdték és magyarázták a szerelem definicióit, új meg új aforizmákat az életről és alkalmazták a szerelmi filozofálás aprópénzét, mely gya-

korlott és művelt elméknek mindig rendelkezésére áll." Másutt meg azt mondatja a hősnővel, hogy a művelt emberek szívesen takarják szenvedélyeiket elméletekkel, aforizmákkal; „affektáltaknak és pedánsaknak látszanak, mikor a valóságban pirulnak és szívük dobog a társalgás védelme alatt, melynek egyetlen értelme a hanghordozás és a szemek találkozása". De a hősnő tulajdonképen a túlracionalizált francia szerelmi analízis ítéletét mondta ki, mikor saját túlságosan okos, túlságosan francia módra józan szerelmét óhajtotta jellemezni. Mert, mint ugyancsak e regényben olvashatjuk: „a francia nő mindig hord magában valamit Racine szelleméből, nem áldozza fel a bájt az érzelemnek. Akármilyen erősen ver is szíve, megfékezi kiáradását; *tudja*, hogy ha megszünik tetszeni, elveszti győzelmi eshetőségeit és még kétségbeesésében is igazítja magát, hogy csinos maradjon. Csodálatos nő, kiben semmi sem marad a nőstényből, a civilizáció annyira átszellemesítette!" A francia nő józanságát, racionális akarati erejét ábrázolja Romain-Rolland háború utáni nagy regényének hősnőjében, az „Elvarázsolt lélek" *(Ame enchantée)* Annettejében is, szinte ugyanezekkel a szavakkal.

A francia irodalmi elemzés tudományos attitüdjéből magyarázom azt a bámulatos sikert, amiben Freud egyoldalúan pathologikus, akaratot, észt, felsőbbrendű életet kikapcsoló sexuális pszichoanalízise aratott a francia szellemi életben. Freud elmélete azzal áltatja az emberiséget, hogy törvényszerűséget tud találni olyan lelki jelenségekben, amelyek eddig a racionális elemzés kezei közül kisiklottak. A francia írók pszichológiai beállítottságának kapóra jött ez az elmélet s azóta se szeri se száma a pszichoanalitikus drámáknak, regényeknek, melyekben Freud törvényei teszik tudatossá a bujkáló ösztönélet megmagyarázhatatlannak látszó jelenségeit. De épen, mert ez az elmélet idegen szellemből fakadt és minden józan kritikának ellentmond, múló divatnak tekinthetjük.

Paul Valéry, az önelemzésről elmélkedve rámutatott az önelemző tragikumára: „Az irodalmi egotizmus végül is abban áll, hogy az ember önmagának a szerepét játssza, hogy az ember természetesebbre csinálja magát, mint a természet, önmagábbá, mint néhány perccel azelőtt, hogy annak tudatára jutott. Indulatainak és benyomásainak tudatos támogatást nyujt, mely azáltal, hogy halogat, hogy vár önmagára és különösen, hogy jegyzeteket készít, mindjobban kidomborítja önmagát... s ezzel egy kitalált személyiséget lopunk be az eredeti helyébe s ezt vesszük lassanként mintának. Nem szabad sohasem elfelejteni, hogy az önmegfigyelésbe mindig végtelen sok önkényesség csúszik belé."

Paul Valéry csak Stendhalra gondolt, mikor az önelemzés belső ellenmondásaira rámutatott. Pedig érdekes megfigyelni, hogy az elemzéssel szükségszerűen jár a szerepjátszás, mely bizonyos fokig meghamisítja az érzés természetességét, hiszen a józan rendező észnek mindig rontó, fékező hatása van az érzésvilágban és az én-tudat kettészakadásával jár. Montaigne gyilkos szatírát ír a sztoikus önelemzés és önfékezés pózai ellen és maga is az udvari ember, az „honnête homme" pózait játssza olvasói előtt, kiknek pedig egy „jóhiszemű könyvet" akart kezébe adni. A klasszikus kor társas élete rendkívül kedvez a szerepjátszásnak és az önmegtartóztató megfigyelésnek s érdekes, hogy az objektív elemzőknél, mint Marivauxnál, mindig bizonyos színleléssel függ össze ez az adomány. Vígjátéki személyei önmaguk előtt pózolnak, Marianneja ellenben a tökéletes kokett, ki minden mozdulatának, tekintetének előre kiszámítja hatását és ha szemérmesen lesüti szemét, tudja, hogy csinosabb. Másik regényhőse, a „Törtető paraszt" *(Le paysan parvenu)* valóságos komédiás, ki a természetességet tudja színlelni, holott minden gesztusáról előre tudja, milyen ellenállhatatlan varázst gyakorol a gyengéd női szívekre. Ugyanígy viselkednek Duclos és Choderlos de Laclos csábítói is, ez utóbbi vicomteja perverz gyönyörűséggel élvezi

színlelt udvarlásával befont áldozatai vergődését s ha levelet ír, vagy találkára megy, előbb Rousseau szerelemtől lángoló levélregényét olvasgatja, hogy a megírandó levélhez, vagy a megjátszandó szerelmi jelenethez kellő lendülete legyen *(Liaisons dangereuses)*. Stendhal Julienje sem ér rá hódítását élvezni, minduntalan védekezik a szívét elborító szerelem ellen, hogy képes legyen olyan gesztusra, szóra vagy tekintetre, mely az igaz szerelem illúzióját adhatja és a „Nouvelle Héloïse"-t szavalja, mikor szerelmi kalandjának legpatetikusabb pillanatát éli. Szerencséje, hogy olykor kiesik szerepéből és így önkéntelenül tud természetes lenni. Stendhal olaszai is komédiáznak, de ezek már csak azután, hogy szenvedélyes érzéseiket átélvezték vagy végig szenvedték. Ez azt is jelenti, hogy Stendhal különbséget akart tenni a francia és az olasz ember szenvedélye között s bizonyos, hogy önmagának kegyetlen elemzését adta parasztttá süllyesztett Julienjében. Benjamin Constant nemzedéket képviselő Adolpheja kezdettől fogva hazug komédiát játszik kedvesével; már az első ölelésben arra gondol, hogyan fog elválni tőle. „Nem a gyönyörűség, nem a természet, nem az érzékek eredménye a romlottság; de megront az a számítás, melyhez a társadalmi élet szoktat bennünket és azok a meggondolások, melyeket a tapasztalat támaszt lelkünkben." A romantikus nemzedék tehát szenvedett, mert környezete és nemzeti hagyománya az önelemzés érzelemgyilkoló eszközét oltotta lelkébe.

A szerepjátszás és elemzés, úgy látszik, együtt járó nemzeti sajátság. Balzac egész opusa tulajdonképen egy szörnyű vád a francia társadalom ellen, melyben e tanuság szerint a színlelés és kapzsiság az uralkodó hajlamok s a jó lelkek szükségszerűen elmerülnek a képmutatás millió szállal font szövevényében. De Balzac tétele is csak a nagy, szinte emberfeletti szenvedélyek tragikumát jelenti s tudjuk azt, hogy a társadalmi képmutatásnak egy nagy korrektívuma van a francia társadalomban s ez a közvetlenség, természetesség kötelezettsége.

Az újabb irodalomban a szerepjátszás, a megfigyelés és az intellektuális élvezet összegezéséből alakult ki a dilettantizmus, amin azt az attitüdöt kell értenünk, hogy az ember csak kísérletképen adja át magát egy elvnek, ügynek, hogy abból minél több szellemi élvezetet nyerjen. A dilettantizmus nem francia privilégium, de bizonyos, hogy a francia társadalomban a legotthonosabb. A kritika általában csak Stendhal-t, Renan-t, Barrès-t tekinti „dilettáns"-nak, pedig nemcsak Barrès műveli kísérletképen a lélekelemzést, hanem dilettáns szellemű Sainte-Beuve egész elemző élvezete és kritikai munkássága, Anatole France bibliofil archaizálása, Pierre Loti, Giraudoux, Paul Morand, Pierre Mac Orlan, Valery Larbaud exotizmusa, a XIX. század egész hellenizmusa, sőt a „l'art pour l'art" iskola egész szenvtelensége. Legjellemzőbben dilettáns André Gide, ki végigélte már a szimbolizmust, az egyszerűséget, az őszinteséget, a pederasztiát, a kommunizmust és eljutott a *Caves du Vatican* érdektelen gyilkosságáig, az „acte pur"-nek nevezett tiszta cselekedetig, ami kétségtelenül a dilettantizmus legmagasabb foka. Mindez állandóan az „őszinteség" nevében, mert hiszen az ember csak akkor őszinte, ha nincsenek gátlásai.

Szerencse, hogy a világnézetnélküli dilettantizmus mellett mindig voltak igen erős világnézetű francia művészek, kik az idealizmus felé fordították olvasótáborukat. Egy Barrès, Renan, Gide csak időhöz kötött mesterei a francia szellemi életnek; a tiszta idealizmus mindig megtalálta a maga fanatikus táborát Franciaországban s a dilettantizmust nyomon követte a katholicizmus nagy megerősödése a szellemi elitben.

A francia embert általában hedonistának szokták jellemezni. Ha ez így van, egy nagy mentsége is van; a művelt francia ember élvezetei erősen intellektualizáltak s a dilettantizmus az intellektualizált élvezésnek csak a legmagasabb foka. Nem véletlen, hogy Brillat-Savarin még a konyhából is szellemileg kifinomított elmé-

letet csinált és a francia embernek különb szellemi élvezetet nyújt a borok és ételek helyesen emelkedő rendje, mint maga a bor vagy étel. Ami a híres erkölcstelen francia irodalmat illeti, talán szabad azt a véleményt megkockáztatnunk, hogy itt is az történik, ami a nemzet önkritikájánál, t. i. hogy rosszabbnak tünik fel a francia, mint amilyen a valóságban, mert saját hibáit is világosabban látja és dialektikus készségénél fogva többet foglalkozik vele. Az aljasabb nemi élettel foglalkozó irodalom nagy burjánzása sem arra vall, mintha az erkölcstelenség nagyobb volna, mint másutt, hanem arra, hogy az irodalmi készség nagyobb és természetesebb az a törekvés, hogy az egész életet legaljasabb részleteivel együtt irodalommá alakítsák, bizonyos mértékig intellektualizálják. A szadizmust nem a franciák találták fel, de Marquis de Sade elemezte ki először. A kábítószerek élvezetét sem Baudelaire eszelte ki, de ő emelte először irodalmi élménnyé.

A francia elemzőtehetség termékenyítő hatást kapott mindenkor az intenziv vallási élet felől is. A középkor allegorikus látásában már az Egyház dialektikájának hatását kellett felismernünk. De egészen nyilvánvaló, hogy az a lelki élet, melyet az Egyház híveitől megkövetel, egyenesen a lélekelemzés rejtélyei felé vezet. Hiszen a gyakorló katholikus lelki élete állandó éberség, küzdelem, mely legbelsőbb lelki tudatában folyik le és melynek racionális tisztázási állomásai a mindennapos, vagy gyónást megelőző lelkiismeretvizsgálat. Elég ha Szalézi Szent Ferenc világhírű bevezetését lapozzuk, hogy lássuk milyen finom megkülönböztetésekre vezet a lelkiismeretvizsgálat, a meditáció és a lélek gondozói részéről a pasztoráció. Bremont abbé műve, a „Vallásos érzés története Franciaországban" pedig a francia társadalom vallásos életének oly gazdagságára, mélységére és finomságára derített fényt, mely mellett szinte eltörpül a világi irodalom hatásának intenzitása. A klasszikus század legmélyebb elméjének, Pascalnak életműve, a „Gondolatok", az emberi lélek boncolásán alapuló hit-

védelmi mű. Corneille legmagasztosabb hősének (Polyeucte), Racine legtragikusabb hősnőjének (Phèdre) lelki elemzésén érzik a jezsuita-janzenista malasztvita lecsapódása és Prévost abbé saját siralmas lelki züllését mentegeti a janzenista fátummal, mely ellen Des Grieux lovag minden erőlködése hiábavalónak bizonyul; világosan látja a bűnt, mint Racine Phaedrája és mégse tehet semmit ellene: „Ha igaz, hogy a mennyei segítség (értsd: malaszt) minden pillanatban egyenlő erejű a szenvedélyekkel, magyarázza hát meg nekem valaki, milyen vészes hatalom folytán találja magát az ember elsodorva messze kötelességétől anélkül, hogy a legcsekélyebb ellenállásra képes volna és a legkisebb lelkiismeret-furdalást érezné".

De nemcsak ez az elvetélt pap, hanem szinte minden francia író használja a katholikus vallási élet elemző módszereit. Sainte-Beuve, mikor elemző regényét, a „Kéj"-t írja, kacérkodik a vallásos élettel, mert magasabb fokú elemzési iskolát lát benne s így regényéhez is Kempis Tamás Imitatio-jából meríti a rossz lelkiismeret kezésének elméletét. Az atheista Barrès übermensche „én"-keresési gyakorlataihoz szintén az Imitatiot és Szent Ignác Exercitatioit viszi magával; amazt, hogy megtanulja belőle, mint lehet szőrszálhasogatás nélkül közvetlen lendülettel a boldogsághoz eljutni; emezt, hogy belőle tanulja érzelmi elragadtatásaihoz a „compositio loci" művészetét. Mint Szent Ignác imáinak eredményességéhez bizonyos hangulatkeltő környezetet és megfelelő lelki helyzetek elképzelését ajánlja, úgy keresi az ő hőse a magányt, húz lakkcipőt, öltözik frakkba, éjjelezik és elképzel megható helyzeteket, várva az érzelem lendületét Lojola hite nélkül.

A tegnap és ma katholikus regényírói ezzel szemben megértették, hogy a zárt, fullasztó levegőjű racionális lelki életben ablakot kell nyitni a misztikum felé és mint Baudelaire az illatokban, úgy ők is megérzik az emberi lélekben a végtelen Isten „correspondance"-ait, sőt aktiv működését.

4

ÉRZÉKEK ÉS FORMÁK

A FRANCIA embert eszerint tehát elsősorban az intellektus irányítja gondolkodásában, tetteiben. Ezt az uralkodó ítélő észt pedig kitünően kiszolgálják a francia ember érzékei.

A francia ember gyorsan és a részletekben pontosan lát, hall, tapint. Érzékelésének gyors működése mintegy összhangban áll impulziv, praktikus, gyors cselekvésre kész természetével. Részletbe látása pedig párhuzamos elemző készségével: mint a francia józanész egymásután felfedi, tudatosítja a lelki folyamatok egyes rugóit, úgy bontja szét a francia szem és fül az érzékelhető valóságot elemeire, felfedi a „nuance"-ot, a jellemző részletet; elemeire tördeli a látható és hallható világot. De egyúttal látja az egyes elemek viszonyát, arányát is, kielemzi az aránytalanságot és ízléstelennek érzi, vagy ízlésesnek, ha kritikai elméje megérzi a részek arányosságát, világosan átlátható összefüggéseit.

Nemcsak Théophile Gautier az egyetlen francia, „aki számára a világ létezik", — mint ahogy ő magáról mondotta, — de általában az egész francia irodalmon és művészeten végigvonul ez a megszellemesített realizmus, az érzéki valóságnak pontos megragadása és kielemzése.

A francia művész és író szeme így gyors egyszerűséggel rögzíti a tárgyak jellemző vonásait, de az emberi indulatot kísérő mozdulatot, hangot, arckifejezést is, azt a külső nyelvet, mellyel az ember lelki folyamatait önkénytelenül kíséri, vagy ritkább

esetben, belső indulatait álcázza. Aki például az arlesi Saint-Trophime bibliai jeleneteit, a chartresi katedrális szentjeit, a reimsi mosolygó angyalt szemléli, elcsodálkozik azon, hogy e középkori remekművek névtelen művészei milyen pontossággal és mélységgel ábrázolták alakjaik lelki tartalmát és amellett milyen nemes egyszerűséggel illesztették bele őket az egész épület harmóniájába. Egyénileg jellemző alkotások ezek, melyek mégis egy nagy művészi szimfónia szerves elemei, önálló létet csak a közösség stílusán belül élnek.

A livre d'heures-ök francia miniatűrjeit is a finomsággal szellemesített realizmus jellemzi, egyéni gesztusok, arckifejezések szólnak hozzánk a gyengéd, de biztos vonalakról és a pompázó kékek, pirosak, zöldek, aranyok változó árnyalatú foltjai biztosítnak arról, hogy a középkori francia szem is kedvét lelte a színek játékában és harmonikus elrendezésében. A nagy távlatokat nem szereti, a tárgyi világban főleg szimbolumokat keres és az ábrázolásokon szereplő egyes realista motivumok, mint a paradicsomot képviselő fa, tengert jelentő fodros vonal kielégíti az egyes, jellemző részletre rögződő fantáziáját.

A középkori francia közönség transcendentális hírnevével ellentétben mindig valószerűséget, kézzelfoghatóságot követelt íróitól. A liturgikus drámák is ebből a tárgyias kíváncsiságból keletkeztek: a közönség saját szemével, részleteiben látni kívánta a szent könyvek csodálatos eseményeit. A középkori rendező igyekezett kielégíteni közönségének ezt a naiv, de reális szemléletre való kíváncsiságát s így a Teremtő pápai tiarával a fején szólítja elő a bonyolult gépezetek segítségével feltolt füveket, fákat, a színpad alól szabadon eresztett madarakat; csavarmenetes szerkezeten keringenek az Ég felé Lucifer és vakmerő társai, Káin Ábel fejére ütve a kámzsa alá rejtett hólyagból loccsantja ki a vért, s az ördögök az üstben sülő lelkek közül olykor kihúznak egyet-egyet, hogy megtapintsák, eléggé megsült-e már. A színpadnak

e tárgyi és sokszor vaskos realizmusa mellett halljuk a bábeli torony kőmíveseit, amint szidják inasukat, habarcsot, teknőt kérnek tőle, stb.

Szűz Mária az ő kultuszára kigondolt csodajátékokban leszáll a földre égi kíséretével, olykor együtt énekli a zsolozsmát egy különösen szent életű pap miséjén, eltünteti a gyermekágy nyomait, hogy a bűnbeesett apácát megmentse, elállja az útját egy másiknak, ki a zárdából szökni akar. És közbenjárását is képszerűen, kézzelfoghatóan képzeli el a középkori író. Egy csodajátékban például egy egyházi személy követ helyez el a templom ajtajára, hogy az estében agyonverje a püspököt, kinek utóda szeretne lenni, mikor a templom ajtaján belép. Mikor aztán a gyilkost a hívők püspökké választják és az iktatási lakomán a népet képviselő étekhordó lovag a bortól és fáradtságtól elalszik, a színpad másik részén, az Égben Szűz Mária bevádolja a gyilkost és elégtételt követel szent fiától. Mindezt pedig látja az alvó lovag lelke, mert hiszen alvás közben a lélek a túlvilággal érintkezik, viszont az új püspök és lakomázó társai mulatnak rajta, amint horkolni hallják.

A püspök.

Urak, mondjátok meg most igazán,
Lovag kezébe illik-é a kés?
És vág-e nektek finom szeletet?
Inkább hiszem, az fontos most neki,
Burgundival hogy teljen a sisak!

Első klérikus.

Ezen biz' én ma nem csodálkozom,
Öreg legény már Vilmos mesterünk,
S nehéz szolgálat ez az asztali!

A püspök.

Vitéz embernek nincs más dolga itt,
Mint hogy szogálja jól hűbérurát,
Jóságát hálálja némikép.
De nézzétek csak, éppen jól mulat
A másvilágon s tán ti rajtatok!

Rudolf kanonok.

Nem úgy uram! De tán vadászik ott,
S a zsákmányt éppen mostan ejti el,
Mert, hallod-é? horkolva trombitál?

A püspök.

Inkább hiszem, hogy lelke elrepült,
Pokolból hogy kihozza híveit . . .

S ezzel a való élettől duzzadó zsánerképpel állítsuk szembe a Szűzanya panaszát:

Fiam, ki minden törvényt alkotál
S oly sok malasztban engem részesítsz,
Anyáddá lettem, nem mint földi nő,
De mint szüzesség tiszta tüköre,
S születni bennem így kegyeskedél,
Fiam, hallgasd meg bús panaszomat,
S ne légy hozzám ma sem keményszívű,
Hiszen kegyes vagy Te mindenkihez!
E szép kezekkel én fektettelek,
Keblem tejével én tápláltalak,
S élőhalottként álltam egykoron
Ott, ahol kereszten megfeszíttetél.
Hallgass reám, én édes Jézusom!

Még az égi anya szavaiban is érezhető, milyen közel áll a névtelen íróhoz a nagy misztérium *emberi* oldala: a fogantatás hittitka után Szűz Mária, az *emberanya* reális életének mozzanatait sorolja el festői részletezéssel.

Az érzéki élet és metafizikai borzongás feszültsége magyarázza a csavargó Villon költészetének varázsát és mélységét. Ahogy ő látja önmagát és társait az akasztófán a szélben lengeni, amint az eső kimosta, a nap megszárította és megfeketítette testüket, amint szarkák, hollók, szemüket kivájták, szakállukat és szemöldöküket kitépték s testüket átlyuggatták mint egy gyüszűt, ahogy leírja a „síma, édes, drága női test" ijesztő bomlását, amint a halál az arcot elsápasztja, az orrot meggörbíti, az inakat kifeszíti, a nyakat feldagasztja, a húst megpuhítja, ahogy az el-

öregedett örömlánnyal a tükörbe néz, hogy leírja elráncosodott arcát, ősz haját, kihullott szemöldökét, fényevesztett tekintetét, elgörbült orrát, lógó, szőrös fülét, lepcses ajkát, összezsugorodott karját és kezét, kipúposodott vállát, elfogyott keblét, ráncos hurkához hasonló combjait, vele együtt döbbenünk az emberi élet tragikus csődjére és bámuljuk ennek a középkori züllött klerikusnak éles szemét, kinek csodálkozó tekintetében mindig ott borzong az elmúlás és kárhozat ijedelme.

A francia szellem realizmusának mintha ilyenformán kétféle megnyilatkozása volna: a kritikai, mely az élet csúf, groteszk, és komikus, vagy egyszerűen csak jellemző részleteit látja meg — ez többnyire a szellemes szatira gúnyájába öltözik, — másrészt a szép szolgálatában álló részletlátás, mely nemcsak a jellemzőt ismeri fel az egyes érzéki benyomásokban, hanem a rendező ész segítségével igyekszik azokat egy kifinomult szépségeszmény értelmében rendezni, s ezzel a valóságba is valami finomabb szellemiséget belevinni, amit francia bájnak nevezhetnénk. A „sourire de Reims", Clouet arcképei, a livre d'heure-ök miniatürjei, Watteau képei, kitűnő példái ennek a szellemesített, finom harmóniába feloldódó részletlátásnak. Ellensarka ez a szépségeszmény ama groteszk, grimászokat látó, a test aljasságát, bomlását kaján örömmel vagy tragikus megindultsággal boncoló realizmusnak.

A fejlett érzéki részletlátásnak tehát már a középkorban számos tanuságát láttuk. Pedig még nem is szólottunk a Roland-ének hőseinek gesztusairól, melyek mindig jellemzően illeszkednek indulataikhoz, a lovagregények leírásairól, ahol a középkor lovagi és udvari életének minden festői részletét megtaláljuk, a szatirikus és komikus műfajok realizmusáról, mely a kispolgári életet festi elénk legapróbb részleteiben.

A renaissance idején aztán egyszerre új hangsúlyt kap az érzéki világ, immár minden friss, színes, tarka, egyénileg érdekes

benne az érzéki világra ráeszmélő ember számára. Rabelais szatirájában a szavak özöne zuhog az olvasóra, színes, tárgyi tartalommal túltelített, gesztust, embert, hangulatot felidéző szavak, vagy olyanok, melyek tisztára a csengés, zörgés, zötyögés, ropogás, zuhanás érzetét akarják kelteni az olvasóban furcsa hangtestükkel, groteszk összecsengésükkel.

De a nagy természet is feltárul a gyönyörködő ember előtt és van olyan költő, mint Belleau, aki már mint a modern parnasszisták egynémelyike, szavakkal rajzol, fest a korabeli iparművészet aprólékos, részletekben tobzódó látásával. „A szőllő kezdte kifejteni hüvelyéből rügyének finom gyapját, gyöngécske levelei között nyújtogatva kacskaringós és pöndör kacsát, mint egy csiga két kicsi szarvát. Itt-ott látszott már a zöldülő venyige, amint bontogatni kezdte széles, vagdalt, sárguló szélű leveleit: a harmat gyöngyözött rajta, mint valami finom pehely és ezüstösen csillogott, mikor a nap a dombra sütött".

A klasszikus korban mostoha sorba került a francia művészek és írók tárgyi érzékelése. A nemes műfajokból kiszorult a tárgyi szó, a „mot propre", eltünt a képiesség, az egyéni módon festő részlet, mint túlságosan közönséges ízlésre valló dolog.

Helyesebben szólva nem tünt el, csak leszorult a groteszk, szatirikus műfajokba, a paródiába és komédiába. Pedig éppen ez az érzéki valósággal hadilábon álló század nyújtja a francia részletlátás legklasszikusabb példáját, mert La Fontaine mintegy a hivatalosan fémjelzett műfajokon kívül, az antik fabula modern átköltésének ürügye alatt festette meg miniatürképeit, melyeknek sűrített jelentése hang-, szín- és mozdulatérzetekből áll össze és ellenállhatatlan erővel idézi fel az érzéki valóságot. Csak az ő művészete tud a róka és holló Aesopus óta ismert jelenetébe új tartalmat belevinni, mikor egyetlen verssorban plasztikusan dramatizálja a holló csőréből kihullott sajt esetét:

Il ouvre un large bec: laisse tomber sa proie.

A francia verssor zárt alkotó cezurája, melyet az öblös *u* és egy szájtátó *a* hang előz meg, a záró *k* üres zörgése pontosan fotografálja a fontos mozzanatot, majd a sor második felének rohanó esése a sajt lepottyanását; a zuhanást a tompa színezetű magánhangzók sora festi alá.

A hangszimbolikának ez a korai felfedezése is elárulja a francia költők finom érzékelését; a legnagyobb francia nyelvművész, Racine zenéje is a klasszikus tragédia fakó szavainak kifejező erejű hang- és ritmuscsoportosításaiból áll. Az őrjöngő Orestes látomásában halljuk az Erinnysek fején nyüzsgő kígyók sziszegését:

Pour qui sont ces serpents qui sifflent sur vos têtes? . . .

De Racine muzsikája nemcsak ilyen reális szemléletek felidézésére szolgál: Bremond páter egyik sorából igyekezett levezetni a „poésie pure", a tiszta költészet vagyis a tiszta nyelvzene fogalmát, ahol az értelem közömbös és csupán a csodálatosan felépített hangsor esztétikai szuggesztiója számít. Már a romantikusok is ezt tekintették a legszebb francia verssornak:

La fille de Minos et de Pasiphaë . . .

Így talán megértjük, hogyan jöhetett létre aztán a modern korban Mallarmé hang- és ritmusszimbolikára épített költészete, hogyan lehet logikus összefüggés nélküli „értelmetlen" költészetet művelni. Ebben a költészetben a hang önmagáért van, a szó mondatbeli összefüggéseitől függetlenül. Úgy épül Mallarméné a költészet a puszta szó, ritmus és hangelemek primitiv jelentéseire, mint az impresszionista festészetben az érzéki benyomás az elemeire bontott színre és levegőre.

A XIX. században, a művészet tudatosodásának századában érte el a francia érzéki szemléletkészség tetőfokát. A realizmus, a valóság érzéki látása öncéllá lesz, az egész érzéki világ behatol

az irodalomba, színpadra, festészetbe, plasztikába. Napról-napra halad az élet apró részleteinek, a „petit fait significatif"-oknak gyűjtése; a társadalom, faj, egyéni lélek, embertipusok, mesterség, környezet, természet, történelmi mult és jelenkor jellemző, színes jegyeinek felfedezése. A francia szem gyors, bátor és éles elemző tekintete létrehozza a „realizmus"-nak nevezett művészi irányt, s ugyanakkor az önmagáért való művészet, a „l'art pour l'art" elfordul mindattól, ami színes, plasztikus, kinetikus tartalmú szavakban ki nem fejezhető.

Balzac mágikus szeme az érzéki szemlélet minden részletét felfogja, de vele együtt a mögötte ülő lelkiséget is. „Nálam — írja — a megfigyelés intuitiv lett; behatolt a lélekbe, de nem hanyagolta el a testet sem; vagy jobban mondva oly jól ragadta meg a külső részleteket, hogy nyomban túlment rajtuk; megadta azt a képességet, hogy a megfigyelt egyén életét éljem, mintegy bőrébe bújva..." Semmi sem kerülte el ennek a bűvös szemnek a figyelmét, de a részletek nála azonnal szintézisbe állnak; ez a zseniális „látó" egyszerre képes felfogni az érzéki világ ezer meg ezer nuance-át és a belső strukturát, melyre vonatkozik. Az ember ruháján látja a társadalmi osztályt, az egyéni ízlést, a felfelé törekvés vagy a lefelé züllés jeleit, a testvéren, szülőn, rokonon a közös faj vagy átöröklés jeleit, a környezeten, a lakáson, házon, szobán, butorzaton az ember egész életét, multját, jellemét, lelki állapotát, sőt jövendő sorsát, az etnikai jelleget, a jelenkor szellemét, sőt az előző nemzedék hagyatékát. Az arc, hang, mozdulat változó drámája valóságos kincsestár ennek az elemző készségnek, mely Lavater arckifejezéstanán és Gall koponyadudor-elméletén iskolázta magát. Egyik hősnője állának puhaságában felismeri az érzéki természetet, Nucingen báróéban az állatias indulatot. Graslin tigrisszemében mi mindent lát! „E tüzes arc közepén szürke szemek ragyogtak, a pupillából zöldes szálak futottak széjjel és barna pontok tarkázták; ez a pár mohó, élénk

szem az ember szíve belsejéig hatolt..." A képzelet ködvárai között élő Balthazar Claes lépteiben mi mindent nem hall! „Ennek az embernek a puha lassúsága, vonszolt járása a meggondolatlan embert türelmetlenné tette volna; ... a megfigyelőt vagy az ideges embert pedig a borzalommal határos érzés fogta volna el, ha hallotta volna e lábak ritmikus dobbanását; minden élet hiányzott e zajból és a padló úgy recsegett alattuk, mintha két nehéz vassúllyal váltogatva ütötték volna."

Hogy Flaubert takarékos esztétikája milyen sűrített tartalmat vitt bele érzékelésébe, mindenki előtt ismeretes. Az ő érzékelése is mint Balzacé, egyúttal léleklátás, csak takarékosabb s ennélfogva hatása klasszikusan tömörebb, kép és lelki tartalom egyszerre bukkan fel a mélységből. Bovaryné szomorú vasárnapjain vele együtt érezzük szorongását a lehangoló falusi benyomások között: „Figyelő ájultságában egyesével hallgatta a repedt harang kongó ütéseit. Itt-ott macskák járkáltak lassan a tetőn és domborították hátukat a nap sápadt sugarainál. A szél az országúton porfelhőket hajtott maga előtt. A távolban olykor kutya üvöltött és a harang egyenlő időközökben folytatta egyhangú kongását, mely aztán elveszett a mezőkön."

Maupassant egész opusán látszik az érzékelés, a jellemző részlet megragadásának könnyedsége; szatirikus felsőbbséggel lepi meg az emberben rejlő aljas indulat, automatizmussá süllyedt lelkiség külső, apróbb megnyilatkozásait, rohanó cselekménysora így a legteljesebb valószerűség benyomását kelti anélkül, hogy Balzac körülményességére, vagy Flaubert olykor fárasztó tömörségére emlékeztetne.

A francia romantika színekben, fény-árnyjátékban tobzódik és jellemző, hogy a német romantikához képest jobban érdekli az érzéki világ felfedezése, még ha az a lelki elmélyülés rovására megy is. Ilyen értelemben Victor Hugo jellegzetesen képviseli a romantikus francia lelket, mert nála túlteng az érzékek kifejezés-

készsége, a formalátás. Az ő nagy felszabadulása nem annyira a lélek szabad mozgását, befelé elmélyülését jelenti, hanem az érzéki látás és képalkotó fantázia szabadságát; még gondolatai is inkább képekben, mint logikai sorokban törnek elő. Nála minden kép, fény és árny, távlat; szeme mikroszkóp és világokat feltáró távcső is egyúttal. Mintha a francia érzékelés két százados elfojtottsága alatt egyszerre ebbe a lélekbe halmozódott volna fel, úgy buzog, árad, patakzik belőle az optikai, akusztikai, kinetikai képek tömege. Az ő látása nem annyira a megfigyelők gyűjtéséből vagy intuitiv beleéléséből ered, — erre is vannak remek példák opusában, — ő maga a romantikus látás, hallás, a maga ősi, aktualitástól független mivoltában. Nem az izlés rendezi már érzékelését, hanem egy teremtő őserő árasztja képeit: ennyiben talán kivételesen ki is üt a francia költők sorából. (A romantika rend- és észellenes esztétikája tette lehetővé ezt a kivételt.)

Benne mutatkozik először egy sajátos jelenség, mely úgy gondolom, jellemzően francia szellemű felfedezés: az érzéki képek transzponálása. Nála még spontán szükséglet, teremtő készség eredménye, mikor hangokat fény- és mozgásképekkel ír le, teljes illúziót keltve. Híres remekműve e nemben a párizsi templomok husvéti harangszimfóniája és minden elemzésnél többet mond, ha ezeket a sorokat ideiktatjuk:

> Az égből adott jelre, — a nap adja meg, — egyszerre megremeg mind az ezer templom. Előbb szétszórt csengés hallik, egyik templomtól a másikig, mint mikor a zenészek jelzik egymásnak, hogy mindjárt kezdődik. Aztán egyszerre látni lehet, — *mert néha úgy tűnik fel, mintha a fül is tudna látni,* — amint ugyanabban a percben minden toronyból egy hangoszlop, egy harmóniafüst száll felfelé. Előbb minden harang rezgése egyenesen, tisztán és úgyszólván a többitől elszigetelten emelkedik a reggel ragyogó egébe. Aztán lassanként megvastagodva egymásba olvadnak, keverednek, mosódnak, nagyszerű koncertbe ötvöződnek. Már nem hallani mást, mint egy rezgő hangtömeget, mely állandóan áramlik

a sok-sok toronyból, mely lebeg, hullámzik, szökell, kavarog a város fölött és a messze a horizonton túlra terjeszti rezgésének fülsiketítő körét. Pedig ez a hangtenger nem formátlan káosz. Bármilyen vastag és mély is, nem vesztette el átlátszóságát. Lehet látni külön-külön minden egyes csoport hangot, amint kiröppen a harangokból; kísérni lehet a kerepelő és a nagyharang mély és recsegő párbeszédét; látjuk az oktávákat egyik toronyból a másikba ugrani; nézzük, amint felszökkennek szárnyaikon, könnyedén és fütyülve az ezüstharangból, amint repedten és sántikálva kihullanak a faharangból; megcsodáljuk köztük a Saint-Eustache hét harangjának le- és felszálló gazdag skáláját; látjuk, amint át meg átszaladnak rajta egyes derűs és gyors röptű hangok, három-négyet cikáznak benne és eltűnnek mint a villám.

A hang-, fény- és mozgásérzeteknek ez az asszociativ kihasználása ösztönös ennél a zseniális írónál. Mindez mélyen fekvő emberi készségen alapszik, de jellemző, hogy francia költő leli meg. A következő nemzedék „tiszta művészetet" művelő nemzedéke, Théophile Gautier és a Parnasse arra vállalkozik, hogy látási képekkel necsak színes tableaukat rögzítsen meg, hanem tiszta plasztikát, sőt muzsikát, ha kell, szimfóniát teremtsen. Théophile Gautier verseskötetének „Zománcok és kameák" a címe és találunk benne verset „Szimfónia fehér-durban" címmel. Bizonyos hideg tárgyilagossággal csoportosítják a szóban kifejezett érzéki benyomásokat, az új irányt kereső képzőművész formalátó objektivitásával. Erre is csak a színek, vonalak, hangok világát részleteiben elemző és a részletekben gyönyörködő francia érzéki látás volt képes, mert a munkát már az elemző és a rendező ész, a francia művész racionalista strukturája hajtja végre teljes tudatossággal. Itt indul meg az a sajátságos kergetőző játék, mely a francia művészet minden ágában, de különösen a festészetben érezhető. Látjuk, mint előlegez a kritikai ész elméleteket, melyekhez igyekszik az érzéki valóságot hozzáilleszteni, mint lépi túl a valóság nyújtotta lehetőségeket, mint igyekszik urává lenni

nemcsak az érzelmeknek, mint a lélekelemzésben, hanem az érzéki világnak is, amikor így elméleti elgondolásoktól teszi függővé. Az észnek minden ilyen betörése a művészet világába nagy ellentmondásokat vált ki a rutinos közönségben és sajtóban, de a francia szellemi elit a XIX. századtól kezdve már nem törődik a közönségsikerrel, önzetlenül, a kutató kémikus, vagy matematikus felfedezésre vágyó ösztönével megy tovább, irányokat, iskolákat, *izmusokat* alapítva, hangkémiát termelve Mallarmé költészetében vagy *tiszta* formaköltészetet Paul Valérynál. Programm és megvalósítás kergetik egymást ebben a lázas keresésben, sokszor a programm el sem jut a megvalósulásig; olykor meg a programm nélküli új megvalósítás lesz az új programm kiinduló pontjává, termékenyítő elvévé (Rimbaud).

Míg a költők a tiszta szépséget kergetik, hangok, vonalak, színek, mozdulatképek kombinálásával, a prózaírók az élet lehangoló, szomorú vagy csúf, aljas oldalát mutató részletvalóságokat rögzítik drámai erővel. Így Zola ijesztő naturalizmusának hosszú francia multja van, bár programmját francia elme fogalmazta meg elsőnek a világirodalomban, s a csúf realizmusának ez a régi hagyománya érteti meg velünk, miért nem állította Zola mikroszkopikus szemét a szépség szolgálatába. És míg Baudelaire a szagok költői értékének felfedezője az illatokat is be tudja állítani a természet „szimbolumerdejébe", Zola bűzei csak az élet nyomorúságának, rothadásának, alacsonyságának evokáló jegyei.

Elemzés és érzékelés a legcsodálatosabb és legmélyebb összhangban Marcel Proust művében él. Ő felületesnek érezte a realizmus szintézisét, gépies technikának, amit minden jószemű író könnyen, művészi munka nélkül el tud sajátítani. (Ezért illesztett bele nagy regényciklusába egy Goncourt-paródiát.) Ő közelebb áll Balzachoz és Saint-Simonhoz, kiknél a megfigyelés élményszerűségéhez nem fér kétség. Feljegyezték róla, hogy órák

hosszat elnézett egy-egy bokrot, templomot; így teremtett a külső világ részekre bomló egységei és saját lelke között kóráramlást, esztétikai élményt, úgy hogy a vizsgált tárgy lassan-lassan saját lelkének szimbolumává lett, amellett hogy semmit sem veszített tárgyszerű egyéniségéből. Öt lapon át írt le, helyesebben élt át egy galagonyabokrot, mely előtt elragadtatásba esik a regény hőse, — az író legszemélyesebb önmaga, — és megkísérli a bűvölet okait, a látvány belső strukturáját kielemezni.

Ez az út szinte zsibongott a galagonya illatától. Olyan volt a sövényük, mint egy egész sor kápolna, amelyek teljesen eltüntek az oltári virágok zuhataga alatt; alájuk pedig a nap olyan fénykockákat teregetett, mintha egy üvegablakon bocsátotta volna át a fényét; a galagonya illata épp oly kenetesen áradt s éppolyan határolt formában, mintha csak ott álltam volna a Mária-oltár előtt s maguk az egyes virágok éppen olyan díszesen és szórakozottan tárták széjjel porzóik csillogó bokrétáját, a magas gót stílusnak e finom és sugárzó cifraságait, akár a templomi virágdíszek, melyek a karzat karfáját vagy az üvegablakok keresztfáját díszítik, fehéren és húsosan, mint a földieper szirmai...

De hiába maradtam a galagonyabokrok előtt, hogy beszívjam, elveszítsem, aztán újra meg újra megtaláljam láthatatlan és állandó illatukat, hogy elmémben is megforgassam, bár az se tudta, mit kezdjen vele, hogy egyesüljek virágaik fiatalos és víg ritmusával, amely épp olyan váratlan időközökben szórta őket széjjel, mint aminők bizonyos időközök a zenében, — mindig csak ugyanazt a varázst leltem bennük, végtelen, kimeríthetetlen bőségben, de amelyet éppen olyan kevéssé engedtek elmélyíteni, mint azok a melódiák, amiket százszor is eljátszunk s mégsem tudunk behatolni a titkukba...

Aztán megint visszatértem a galagonyabokrok elé, mint az oly remekművek elé, amelyekről azt hisszük, hogy majd talán jobban látjuk, ha egyideig nem nézzük őket; de hiába formáltam ernyőt kezemmel a szemem köré, hogy őket, csak őket lássam és semmi mást, az az érzés, amit keltettek bennem, tovább is bizonytalan és homályos maradt, nem tudott sehogyansem kialakulni s a virágokhoz tapadni...

Végre apja egy rózsaszínű ágra hívja fel figyelmét.

> Csakugyan rózsaszín bokor volt, még sokkal szebb, mint a fehérek. Ez is ünnepi díszben várt ránk, — az igazi, az egyházi ünnepeknek díszében, amelyek azért különbek a nagyvilági ünnepségeknél, mert valóban ünnep- és szünnapok, míg emezeket egy esetleges szeszély bármilyen napra is kitűzheti; de ez a dísz még dúsabb volt, mivel a virágok oly szorosan borították el a bokrot, hogy egy csipetnyi helyet sem hagytak díszítetlenül . . .

A rózsaszín emlékezteti arra, hogy a fűszeres árjegyzékében is drágább a teasütemény, ha rózsaszínű.

> És lám ezek a virágok is valami ehető dolog színét választották, vagy olyan gyengéd színt, amely az ünnepi ruhákat is szebbé teszi, mivel a gyermekek szemében az látszik a legnyilvánvalóbban szépnek, ami ilyen ínycsiklandozóan mutatja be a felsőbbségét s az ilyen színt még akkor is elevenebbnek és természetesebbnek tartják, mikor már rég megértették, hogy mit sem ígért a torkosságuknak s hogy nem is a varrónő választotta. Persze mindjárt megéreztem, akár a fehér bokrok előtt, de most mélyebb elragadtatással, hogy a galagonyáknak ezt az ünneplő szándékát nem afféle mesterkélt emberi számítgatás hozta létre, hanem maga a természet fejezte ki ilyen ösztönösen és naivul, mint egy falusi boltosasszony, aki egy úrnapi kápolnát díszít s a bokrot agyonterheli ilyen nagyon is gyengédszínű s vidékiesen cifra kis rózsákkal. Az ágak végén . . . ezer kis apró bimbó nyüzsgött, halványabb színben, mint a virágok; félignyitott szirmaik közét, mint egy rózsaszín márványkehely mélyét, vérpiros foltok tarkázták s így még inkább elárulták, mint maguk a virágok, ennek az ágnak *oly sajátos, oly ellenállhatatlan lényegét*, amely bárhol rügyezett és bárhol virágzott is, mindig csak rózsaszínben tarkázott. A sövénybe fonódva, de éppolyan elütően tőle, mint egy ünneplőruhás lány otthon maradt s háziruhás társnői között, készen májusra, Mária hónapjára, amelynek eleven része volt máris, — így ragyogott s mosolygott friss rózsaszín köntösében e gyönyörű és katolikus virágbokor, a galagonya.

Elemzés és képlátás, benyomások és érzelmi folyamatok folytonos áramlása úgy érteti meg vele a dolgok lényegét, mint ahogy Cézanne szeme látta a tárgyak önmagában valóságát. A képlátás, a részletmegfigyelés így oldódik fel Proustnál a legmélyebb szintézisben, mely sajátos módon nála mindig az esztétikai élménnyel azonos.

Proust realizmusa, — ha szabad ezt a szót vele kapcsolatban használnunk, — a legutolsó szava a francia érzékeléskészségnek, Nem véletlen, hogy ennél a modern Balzacnál így a francia szellemnek két tendenciája jut ilyen újszerű, elmélyített kifejezéshez: az érzéki látás és a lélekelemzés.

Az irodalom és művészet egybehangzó tanusága szerint a francia ember tehát még az érzéki világgal szemben is megőrzi szellemi fölényét, nem olvad fel benne, kijegyzi magának a lényegest, hogy azzal mint valami eszközzel operáljon. Ezen a ponton is meglep bennünket ennek a racionális lelkű franciának valóságérzéke, mely bizonyosan erős cselekvési és birtoklási vágyával függ össze: az aktiv embernek van szüksége arra, hogy mindent kezében tartson s így a dolgok kaoszából a lényeges elemet kiválassza, szellemével uralkodjék rajtuk.

Ez a formáló készség, melyben egyik filozófusunk az egész francia lélek főjellemvonását véli felismerni, úgy hogy a franciát „a stilizátor"-nak nevezi, kétségtelenül felismerhető a francia élet minden megnyilatkozásában. Már láttuk, hogy a világosság, a szerkesztési képesség milyen mélyen gyökerezik a francia gondolkozásban. De a formaérzék a francia élet minden ágában szembeszökő s mint Paul Valéry mondja, a tiszta formának akkora becsülete sehol nincs másutt a világon, mint a franciák között.

A forma brilliáns kezelése a francia „ars" minden ágát jellemzi. Művészt és iparost egyaránt. Az ízléses női ruha ugyanannak a formaérzéknek a terméke, mint a tökéletes formában

prezentált műalkotás. A francia iparos keze ügyes, az anyaggal mesterien bánik és munkáját mindenben az izléses, sokszor talán túlságosan konzervativ mértéktartás és racionális arányérzék jellemzi. A francia költő is brilliáns technikával kezeli saját formáit, a rímet, a strófát és a renaissance óta a ritmust, sőt olykor a technika virtuozitása a mondanivaló rovására megy. Volt olyan kor, — XVI. század eleje, — amikor a verselés rímtornászat volt, tehát a formakeresés aránytalanul egyoldalú irányban fejlődött. De érettebb korában is akadnak olyan rím és ritmusakrobaták, mint Victor Hugo és Verlaine, kik nem ismernek nehézséget technikájuk alkalmazásában. De a francia klasszicizmusban is állandóan vezető szempont a formaprobléma, bár a művészi szándék főleg az emberi lélek és jellem elemzésére irányul.

S hogy a francia próza mesterei milyen tökéletes formaérzékkel fejezik ki magukat, a magyar olvasó előtt is fölösleges külön kiemelni. Már a francia „clarté"-ról elmélkedve láttuk, hogy a rend érzéke idővel szinte vérévé válik a francia embernek, míg az elemzés ösztöne arra hajtja, hogy addig boncolgassa mondanivalóját, míg egyszerű sorokban ki tudja magát fejezni. Láttuk, mint szakít a művészet a XIX. század folyamán ezzel a klasszikus hagyománnyal, éppen az új formák keresésének áldozva fel a világosság és átlátszó rend elvét; de ezzel szemben az iskola padjain minden francia gyermek elsajátítja azt a minimális formaérzéket, mely francia gondolkodású emberré avatja. Tudja, hogy kerülnie kell, ami rendetlen, tisztázatlan, következetlen és tudja, hogy dolgozatának előrelátott rend szerint kell a valószerű anyagra épülnie.

Érzékelés és formalátás így kapcsolódik a francia ember racionális lelki szerkezetéhez. Olykor teljes az összhang közöttük, s akkor klasszikus stílus keletkezik az együttműködés nyomán, olykor meg a racionális uralmi elv túlmegy a valószerűségen és akkor rejtett értelmű stílusrealizációk burjánzanak a megbontott

összhang helyén. Csak mikor az ész rendező elve kissé elerőtlenedik, mint az idegen eredetű romantika idején, akkor teng túl a kifejezés érzelmessége és képszerűsége, de még ilyenkor is találunk olyan világos fejű és mértéktartó írókat, mint Stendhal, Mérimée, Musset, Benjamin Constant, Sainte-Beuve, amire példát alig nyújt másutt a romantika európai története.

MAGYAR TANULSÁGOK

MOST, hogy tanulmányom végére érve újra elvonul lelki szemeim előtt az a sokszáz francia arc, melyet az életből és az irodalomból megismertem, egyik is, másik is kérdő tekintettel néz rám: miért maradtam ki seregszemlédből? bennem nem él az örök francia? Hiszen van francia ismerőseink között is bőbeszédű és hallgatag, víg és komor, felületes és elmélyedő, hiú és önzetlenül alázatos és francia Beaumarchais és Mauriac, Rabelais és Pascal, Voltaire és Paul Claudel, Ninon de Lenclos és Lisieuxi Szent Teréz. Vagy a racionalista lelki alkat hogyan egyeztethető össze például a francia költészet századvégi idealista lendületével, melynek titka éppen az antiracionalizmusban rejlik?

De amikor egy nemzeti közösség szellemének általános tendenciáit bogozza ki az elemző, sok elszigetelt jelenséget kell elfelejtenie, hogy a mélyen fekvő nemzeti arcot felfedezze. Halvány körvonalú, vázlatos arc ez és mégis átvilágít a nagy tömegen. Olyasformán vagyunk a nemzeti szellemmel is, mint a faji jelleggel; külföldön száz ember között is felismerjük a magyart, de inkább érezzük, mint tudjuk, mi az, ami magyar vagy éppen budapesti benne. Ezért választja az elemzés szívesen a párhuzam módszerét és állítja szembe a franciát a némettel, vagy az angollal és spanyollal, mert így a kontraszthatás jobban domborítja ki a nemzeti egyéniséget.

Azt hiszem, hogy a történelmi elemzés és az önarckép vizsgálata megbízhatóbb eredményekre vezethet bennünket. Így jöt-

tünk rá, hogy a nemzet mitosza gyökeresen megváltozott a forradalom óta, de mindkettőnek a közlékenység és a prozelitizmus nemzeti jellemvonása adott hitvallást. Viszont elemzésünk világossá tette, hogy a francia nemzetkép elég jelentékeny mértékben módosult a történelem folyamán és hogy például az arisztokratikus társaseszmény franciája sírba szállt, de a polgári társadalomra s így a francia nemzetre hagyta eszményét, a jó ízlést, a közérthető, világos nyelvet és a szigorú szerkesztés parancsát. Ezért mondhatta Renan: „Mi nemesi faj vagyunk; a mi eszményünket nemesek alkották, nem mint Amerikáét, tisztességes polgárok, komoly üzletemberek".

Viszont a könnyelmű francia helyébe új embertípus, a szorgalmas és takarékos kispolgár lépett s vele együtt a klasszikus társaseszmény helyét elfoglalja az egyéniség kultusza. De a látszólagos szellemi széthullás idején is felismerhetők az irodalomban az ősi arckép bizonyos vonásai, az értelem domináns szerepe és a tiszta művészet mellett vagy alatt a közvéleménnyé kiszélesedett társas életet szabályozó szellemesség.

A francia szellemi termelés elemzése tehát bizonyos ősinek felismert vonások pontos meghatározására vezetett bennünket; köztük két uralkodó tényezőnek látszik a társas ösztön és a rendező, elemző ész, mely még élénken működő érzékelését és formakészségét is kormányozza.

Montesquieu nemzetképe óta, de különösen a nagy forradalom hatása alatt divattá lett a francia nemzetképet ellentétes vonásokból összeállítani: „a francia merészen újító és egyszersmind makacsul konzervatív, forradalmár és hagyománytisztelő, az utópia és rutin embere", mondja egy liberális publicista és hozzátehetjük: ösztönösen társas és egyéniségét mégis féltékenyen őrző lény. Paul Valéry éppen ezekben a kontrasztokban látja a francia nemzeti energia főforrását, a megújulási készséget, a dinamizmust.

Pedig a rejtély megoldódik, ha nem állunk meg a paradoxális fogalmazásnál és a történelmi elemzés folyamán előkerült tanulságainkat segítségül hívjuk. A konzervativság és rutin a társasember tömegéletének kelléke, és az egyénekre rákényszerített tömegizléssel függ össze, de egyúttal — a pszichológus Alfred Fouillée szerint — a nemzeti természetből fakadó impulzív akarás gyors kifáradásának és közömbösségének bizonyítéka. A forradalmár szellem a tömegingerlékenység kirobbanásszerű reakciója, míg a szellemi élet gyorsan váltakozó forradalmai a mindig élénken működő racionális kritikai szellem gyümölcsei, melyekkel sokszor az elmélet megelőzi a megvalósítást. A szellemi élet terén a mult század hozta a legforradalmibb újításokat, mert a forradalom előtti időszakban a társas eszmény kizárólagos uralma lehetetlenné tett minden egyéni kezdeményt. Ma az egyéniség, vagy jobban mondva az egyén szellemi szabadsága féltett kincse ugyanannak a franciának, ki a társas életben éli ki teljesen önmagát, mert hiszen ez számára nem más, mint eszköz saját egyénisége érvényesítésének felfokozásához.

*

A magyarságot a germánság reteszeli el földrajzilag a francia szellem közvetlen hatása elől. És mégis a francia szellem szuggesztiv hatása elől a magyar szellem sem tudott elzárkózni; átszármazott az hozzánk, mint a Röntgen-sugár, a germán falon keresztül is vagy sokszor annak közvetítésével.

Nincs szándékunkban itt a magyar-francia érintkezések történetét, ha még oly vázlatosan is, megrajzolni, de felelni szeretnénk arra, hogyan folyt le ez a szellemi találkozás, milyen volt a magyar szellem reakciója a francia szellem egyes megnyilvánulásaira.

A legmélyebb nyomot a magyar történelemben is a francia nép kettős missziója hagyta, vagyis a történelmi hivatás mögött

rejlő prozelitizmus, mely előbb a római kereszténység, utóbb a szabadság és haladás apostolává avatta a francia népet.

Az isteni misszió igazán a legönzetlenebb alakban érte nemzetünket. Sokáig nem keresték, de az újabb kutatás megállapította, hogy a magyar térítés is a francia szellemi sugárzás, a cluny-i reformszellem közvetett hatásának érdeme. Cluny volt az a központ, mely a X. század óta a római egyház bomlásban levő szellemét újra megtisztította a szimóniától, az erkölcstelenségtől és belevitte a régi keresztények szent buzgalmát az egyházi életbe. Ehhez járult az apostoli térítő szellem, mely a vértanúk sóvárgott koszorúját helyezte kilátásba a misszionáriusoknak. Az első szerzetes, ki a nyugatot pusztító magyarok elé állt azzal a szándékkal, hogy az Isten puszta igéjével nyerje meg őket a kereszténység számára, a francia Szent Guibert volt. 954-ben, Namur mellett a dúló, kolostorokat és városokat égető magyarokat tartóztatta fel szent vakmerőséggel:

> Elébük állott, bár nem védte anyagi paizs és sisak, csak szavának kardja övezte. Kész volt kiüríteni a szenvedés kelyhét és életét kockára tenni testvérei lelkének megmentéséért. Krisztus vitéze először is békét ajánlva nekik, szónokolni kezdett és lassankint csillapítva dühüket, üdvösségükön fáradozott. Nem is szünt meg a bálványimádás fertőjétől bemocskoltaknak hirdetni a hit tanait és az örök király misztériumát, míg néhányat közülük az ördög birodalmából el nem vont és nevüket a keresztény vitézkedők közé be nem vette.

Nem jelentős, de szimbolikus tett volt ennek a cluny-i reformszellemtől ihletett, hercegből szerzetessé lett franciának tette. Amitől ösztönzést kapott, ugyanaz a szellem elvégezte a következő században a teljes térítést, mert hiszen ma már tudjuk, hogy Szent Adalbert, Szent Gellért, Szent Günther, Szent István és Szent Imre apostolkodásának életműve ennek az önzetlen francia buzgólkodásnak távoli lecsapódásai. A szent király, aki a cluny-i

apáttal levelezésben állott, még vallásgyakorlatában is cluny-i vonásokat mutat: imaszövetségbe lép a nagy francia szerzetesházzal, fia Imre pedig sok éjjeli zsolozsmázásban és virrasztásban vesz részt, amivel Cluny szellemét gyakorolta. Heroikus szüzességi fogadalma is a Clunyvel együtt terjedő Szent Elek-kultusznak lehet egyik magyar hajtása.

A napjainkban felfedezett zágrábi szertartáskönyv, mely egy dunántúli bencéskolostor számára készült a magyar szentek századának vége felé, kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a francia szentek tömegei özönlötték el kultuszukkal a szűzi magyar földet és testvéri egyetértésben, — a német szentek nélkül, — működtek közre égi segítségükkel a magyarság megtérítésében.

A keresztes hadjáratok szelleme is az általános Egyház szelleméből fakadt, mint a cluny-i térítő szellem, de francia buzgóság adta hozzá a tüzet, a harci lendületet. Az első csőcselékkeresztesek lendülete azonban magyar földön rablásban nyilvánult meg, úgy hogy a második csoport francia már véres fejjel menekült vissza hazájába Kálmán király kardja elől: hiányzott belőlük a Krisztus katonáihoz illő tisztaság és életszentség. A hattyúlovag Bouillon Gottfried átvonuló seregének aztán kijutott minden tisztesség a magyar király részéről, de egyelőre a bizalmatlanság és nem a közös ügy szent tüze ülte meg a magyar lelkeket. Csak II. Endre és vitézei jutottak el végre a Szentföldre és szabadították fel jó időre a muzulmán nyomás alól a szentföldi keresztény királyokat, mivel nem csekély mértékben hozzájárultak ahhoz a vállalkozáshoz, melyért még azután is egy francia szent király áldozta fel életét.

A középkorban még a francia tudásszomj, a francia skolasztika kutató munkája sugározta széjjel Európában fényét, melynek varázsa a magyarok tömegeit is Párisba vonzotta. A francia racionalizmus monumentális épületéhez, úgy látszik, magyar elmék is hordtak egynémely téglát, mert hiszen akadt Párisba

vetődött ágostonrendi szerzeteseink között olyan, aki valószínűleg Aquinoi Szent Tamás nagy ellenfelének, Duns Scotusnak tanára volt.

Már a racionalista és mégis misztikát is művelő prereformáció kritikai szelleme érintette meg a Párisba utazó magyar humanistákat. Gosztonyi János győri, majd erdélyi püspök sodródott bele a Lefebvre d'Étaples körül csoportosuló táborba, s párizsi mesterével, Josse Clichtoveval liturgia-népszerűsítő műveket irat és megcenzurázza a husvéti gyertyaáldás officiumát.

Ezeknél a szórványos jelenségeknél mélyebb volt a francia kritikai szellem és vallási racionalizmus hatása Magyarországon Kálvin János fellépése után. Bár Kálvinnak közvetlen magyar tanítványai nem voltak, mégis ennek a pikárdiai születésű, gyökeresen francia szellemű reformátornak tanai fogamzottak meg a magyar lelkekben, — igaz Bullinger fogalmazásán keresztül, — elhódítva Luthertől a színmagyar lakosság legnagyobb részét. Talán nem merész feltevés, hogy a történelmi körülményeken kívül a protestánssá lett magyarság józanabb természete is közelebb érezte magát Kálvin erősen racionalista, egyszerűbb formulákat kereső szelleméhez, mint Luther bonyolult rendszeréhez. A magyar szellem tehát, mikor egyidőben a német és a francia fogalmazású protestáns hit között kellett választania, ösztönösen az utóbbi mellett döntött.

Ha a francia szellem racionalista strukturája ilyen erős visszhangra talált is a magyarságnál, ez a körülmény még nem jelenti a kettő azonosságát. Hiányzik a magyar intellektusból ugyanis elsősorban a gyors reakciókészség, az érzékek villanyos battériához hasonló gyorsasággal működő rendszere, melyet mindig a praktikus ész kormányoz és rendkívül alkalmassá teszi tulajdonosát a gyors megvalósításra, a praktikus érvényesülésre. A magyar ember érzékei is pontosak, hűek, de lassúbb ritmusúak és inkább intuitiv beállításúak, mint elemzők.

A magyar intellektus és érzékelés nem bír azzal a gyors és mindenütt jelenlevő képességgel, mely a franciát jellemzi, még ha a világosságra törekvés és józanság általános vélemény szerint állandó jellemvonása is az átlag-magyarnak. A nagy magyarok nem sugározzák a térbe az ész sziporkáit, nem építnek gyors készséggel rendszereket, ők inkább a mélybe dolgoznak, gyűjtenek és nehezen emésztenek s így szavuk súlyosabb, végzet- vagy csak egyszerűen életszerűbb, mint a francia nagy szellemeké. A magyar tréfálkodást viszont a kedélyes szerepjátszás jellemzi, az anekdota, ahol a mesélő maga is belevegyül a mondókába (Jókai, Mikszáth) s ezen a ponton találkozik a francia szellemesség nem egy alakjával, de a „persiflage" idegen tőle.

Igen érdekes példa erre Mikes Kelemen esete. Mikes francia környezetben lett íróvá, ő az első magyar, akiben a francia szellem köráramlása az irodalmi kifejezés szükségérzetét keltette fel. S íme mi történik? A szellemeskedő francia levélműfajt választja élményeinek kifejezésére és úgy látszik, mintha ő is a szellemes és mulattató társalgó szerepét akarná játszani képzelt olvasója előtt. De mihamar kiderül, hogy egy mély kedély leplezi le önmagát, mely a tréfás évődés, incselkedés, férfias szemérem, magyar önérzet, könnyes humor és olykor a mély megilletődés hangján szól hozzánk. Nem a komédiás, hanem az egész ember szólalt meg e fiktiv levelekben, mikor egy igaz magyar szellem elsőnek találkozott a francia formakészség és szellemesség divatos kifejezésmódjával. Mikes volt az első magyar ember, akit írói egyéniséggé avatott a francia társadalmi formák fesztelenségének utánzása, mert a sévignéi levélforma, mint a La Fontaine fabulája a kötetlen csevegés lehetőségeit nyújtja az írónak ebben a reguláris században. Így az első magyar költőt, Balassit, az olasz-latin humanizmus, az első szépírót, Mikest a francia társalgás szabad szelleme és szerepjátszási hagyománya adta a magyarságnak. S ha a fejedelem apródjára gondolunk, elelmélkedhetünk arról, milyen

virágzó irodalmi élet fakadt volna hazánkban, ha íróink nagyobb tömegei *közvetlen* érintkezésben állottak volna a franciák nagy századának szellemével.

Ez az érintkezés aztán csak közvetve, Bécsen át jött létre a század második felében. Mária Terézia testőrei itt ámultak rá, milyen zárt palackban tesped a magyar szellemiség atmoszférája. Bécsben ők is belesodródtak a francia kultúra legnagyobb sugárzásának bűvkörébe, de nem lettek annak apró, fénytelen holdjai, mint egyes magyar arisztokraták (Fekete János), hanem a francia művelődés fölényére heroikus reakcióval válaszoltak és felismerve a francia művelődés általános emberi tartalmát, megkísérelték azt a magyarságnak *magyar* nyelven átadni. Ebben az esetben is tehát a francia nyelv és kultúra ismerete nem nyügként nehezedett a magyar szellemre, mint a német szomszédság, hanem friss lélekzethez juttatta a modern Magyarország első apostolait.

Bessenyeit különben szintén a francia racionalizmus kapta meg világos rendszereivel és az az éles kritikai szellem, mellyel a legfontosabb állami és vallási kérdéseket elemezte már akkor. Ő is hozzáfogott anélkül, hogy autodidaxisából sikerült volna egy kiforrott logikai rendszerig felemelkedni, az emberi lét, az ismerettan, az állam- és vallásbölcselet legvégső kérdéseinek taglalatához, de részben a rousseaui antiracionalizmus, részben saját borongós kedélye és nehézkes, sűrűvérű temperamentuma lehetetlenné tették, hogy a könnyedén, világosan, felületes gyorsasággal megszerkesztett XVIII. századi francia elméletek nyomán állandó értékű alkotásokat hozzon létre.

Érdekes, hogy Bessenyei csak a vallás terén hajlandó a francia racionalizmust a végső indifferentizmusig követni, ellenben a rousseaui társadalmi szerződést csak a nemességre alkalmazva fogadja el. Az egész magyar felvilágosodási hullámra jellemző ez az állásfoglalás, a megyei feliratok és diéták mindenütt a saját

privilégiumaik megerősítését várják a társadalmi szerződés értelmében, melyből a nép és polgárság ilyenformán kívül marad. Ez a sajátságos önzésre való ellenmondás jelenti a francia racionalista gondolkodás határát magyar földön. Mindazokat pedig, akik mint Martinovicsék, komolyan veszik a francia logikát és teljes egyenlőségről ábrándoznak, a magyar hatóságok a magyar közvélemény különösebb megrázkódtatása nélkül nyesik le a nemzet testéről, pedig a nemzet egész szellemi elitje sínyli a reakció csapásait.

Még nagyobb lelki meghasonlást okozott a liberális ideológia és a februári francia forradalom a magyar lelkekben. A francia szabadság-forradalmi misszió ekkor már egész nemzedékeket elragadott s Kossuth Lajos és a köréje csoportosuló márciusi ifjúság vele együtt felemelkedett abba a légüres térbe, melyet a forradalom és liberalizmus ideológiája kialakított és amelyet csak a színes nemzeti romantika töltött ki fantasztikus vagy realista képeivel. Másik oldalon Széchenyi, sőt Deák Ferenc is szkepszissel vagy kétségbeesve látta, hogy bukik meg az organikus reformszemlélet, a francia tűz, Victor Hugo és Lamartine szónokias, Lamennais lángoló, vagy Béranger gúnyoros géniuszának hatása alatt. Így következik be a februári forradalomra a mi márciusunk. A magyar lélek kettős arculata sohasem volt olyan evidens, mint ahogy ekkor bontakozott ki a francia szellem érintésére.

Mindamellett a francia forradalmi misszió magyar földön olyan eredményt ért el egy csapásra, aminőt a szerves történelmi fejlődés hívei csak nehezen valósíthattak volna meg: a jobbágyság felszabadítását a szabadság, egyenlőség és testvériség nevében.

Ezután már a politikai prozelitizmusnak kevés szerep jut ki a magyar és francia szellem érintkezésében. A hatás innentől kezdve inkább az irodalomban és művészetekben folytatódik, mindenkor a *felszabadulás* és újítás jegyében, ami egyúttal az igazabbnak vélt látást, s az önmagára találást jelenti.

Ahhoz, hogy erőteljes magyar realista, vagy naturalista regény fejlődjék ki francia hatás alatt, úgy látszik, hiányzott a magyar prózairodalom szelleméből a kritikai él, a merész látás, mely szükséges ahhoz, hogy mint Maupassant, vagy Zola az élet csúfabbik oldalát mutassa olvasóinak és hiányzott a közönség, mely a kritikát elfogadja. A magyar költészet és Mikszáth kedélyes realizmusa nem francia hatásokat oldott fel magában, de jórészt magyar valóságlátáson alapszik, amely szintetikus, lélekbe látó, mint Aranyé, vagy lírai öntetű, romantikus, mint Petőfié. Az optimista látású magyar közönség 1867 után nem is fogadta el a naturalisták sötéten látását, csak olyan írónak tapsolt, aki hízelgett nemzeti hiúságának, s ezért szívesen nézi meg a színházban a francia társadalom Dumas-féle szatiráját, de csak efemér sikert biztosít a francia iskolázottságú Csiky Gergely felületes társadalmi rajzainak.

Ez magyarázza a festők között is Munkácsy egyedülálló sikerét, ki a francia hatásokat a romantikus és pszichológiai realizmus irányában olvasztotta fel magában. Ez érteti meg viszont a modernebb irányok nehéz küzdelmét is a közönség ízlésével. A nyelvhez nem kötött magyar festők pedig gyorsan tanulnak elveket és modort a párizsi környezetben, ahol a fény és szín, sík és tér, rajz és szín problémája új meg új megoldásban valósul meg a látni tudó és *merő* francia festők ecsetjén. Mohón isszák a szabadság levegőjét, mely a francia elemző tehetség és egyéniségkultusz jóvoltából mindenkinek kijár. Jellemző például, hogy Szinyei-Merse Pál csak *hallja,* hogy a franciák milyen merészen festik a valóságot, de a francia szabadon elemző látásnak már csak a gondolata elég ahhoz, hogy felszabaduljon a Majális festőjének zsenije. „Azok a franciák nem komponálják meg képeiket, azok a képek egészen olyanok, amilyen a természet! Egyszerű világos színekkel van föstve minden! A zöld gyepet világoszöld színnel festik zöldnek, a kék eget csakugyan kéknek és a piros kendő

piros festékkel van föstve pirosnak. Megálljunk csak, hiszen ezek az én embereim! Ezek azt csinálják, amit én akarnék csinálni! Így lettem én francia festők utánzója, mielőtt még tőlük egy képet is láttam volna: ab invisis."

A francia művészet gyors irama és a magyar festők látásának erős reakciókészsége nem engedi meg, hogy nagyobb számban higgadjanak le a tehetségek. Ferenczy Károly, Rippl-Rónai, Csók István, Vaszary János egyéniségét azonban mégis a francia szín- és rajzlátás szabadsága, antiakademizmusa és egyéniségkövetelménye szabadította fel. „Párisban találtam én is a tulipános ládára", írja Csók István. Állítsuk szembe ezzel a müncheni iskola hatásának színtelenségét...

Ady Endre esete hasonló a Szinyei-Mersééhez. Ő, aki nagy művészi válsága idején még alig tud franciául, egy-két francia vers hatása alatt talál önmagára; a francia művészet merészsége, számára teljesen újszerű művészi látása szabadítja fel az irodalmi hagyomány béklyóitól. De nemcsak művészi élmény nála a francia szellemmel való érintkezés. A XX. század elején a francia szellemmel való érintkezés mind jobban mélyülő élménnyé válik a magyar írók számára. A „Nyugat" programmja elsősorban kritikát jelent a multtal és jelennel szemben, mert az írók és művészek szebb, teljesebb, igazságosabb életet véltek felfedezni a német tömbön túl. Szépségszomjúságukat már nem elégítették ki a dekadens századvégi irodalom sablonjai és az elmaradt, kiélt formulákhoz kötött magyar társadalmi élet, mely éppen a gyökeres magyarság millióit hagyta szellemi ínségben sínylődni. Kiáltó kontraszktként meredezett előttük a francia világ, mely minden embert megbecsül, mindenkinek szabad életet, minden alkotni vágyó tehetségnek érvényesülést biztosít.

Sok türelmetlen, elhamarkodott, szerves magyar fejlődéssel, multtal nem törődő törekvés volt ebben a nagyhangú mozgalomban, — például a marxizmus is érvényesült benne, — mert a gyö-

keres magyar szellemű írókon kívül elég nagy számban nyüzsögtek olyanok, akiknek nem sok erőlködésükbe került, hogy új magyar kultúrájukat lerázzák magukról, mégis egészen új, friss, szabad levegőt engedett be Párisból a Nyugat forradalma, mert a francia környezetben Ady Endre, Szabó Dezső és más tehetséges írók leszámoltak minden megkötöttségükkel, — amennyiben ezt tudatosan megtehették, — és kötetlen szabadsággal indulhattak harcba egy szebb és igazságosabb Magyarországért.

A modern katolikus francia irodalom napjainkban növekvő magyar hatása is azt bizonyítja, hogy még olyan megkötött, alapjában véve régóta véglegesen kiforrott gondolatvilág, mint a katolicizmus is ösztönösen keres friss levegőt, esztétikumot, formai szabadságot, sőt elmélyülő vallási formákat is a francia életben, mert az jobban tiszteli az egyén belső szabadságát, mint bármely más ország szelleme.

*

Van a francia szellemnek egy nagyszerű konkrét szimboluma: Páris. A világon talán egyetlen főváros sem sűríti magába annyira az ország szellemiségét, mint a franciáké. A nemzeti öntudatnak ép oly pontos tükörképe, mint a francia léleknek. A középkori költő az isteni misszió vezérének tekinti; Isten lányának nevezi, melyet Isten kormányoz, a hit anyjának, az eretnekség mostohájának, a theológia kardjának. A liberális küldetéstudat pedig kieszeli rá a „ville-lumière", a „fényváros" nevet. Victor Hugo „szent városnak", „anyavárosnak" hívja, hová tolulnak a nemzetek, hogy eszmékkel elteljenek; Páris maga Franciaország és a világ.

A műveltségi fölénytudatnak már 896-ban szimboluma volt Páris, a „minden városok felett ragyogó királyné" és a barokk kor franciája itt látja megvalósítva társas eszményét, a szellemes társalgást és a tiszta nyelvet. „Párisban kell szemlélni a franciát, mert ott franciább, mint másutt", írja a társaséletnek egy másik

szemlélője. Montaigne valóságos szerelmi vallomást ír Párishoz, szebbnek tartja a világ minden városánál és a vallásháborúk idején csak őt félti, Páris az ő menedéke és ott szeretné lelkét kilehelni, ebben a nagy, változatos, kényelmet nyújtó városban, melynek „még szemölcseit és foltjait is" szereti.

Mi húzta annyira ezt a szellemes és mélyen gondolkodó franciát, annyi millió honfitársát és a külföldiek zarándoktömegeit Párishoz? Michelet Páris szellemének alaprétegében megtalálta azt, ami a legáltalánosabb a francia szellemben: „Villonban, Boileauban, Molièreben és Regnardban, Voltaire-ban (mind Páris szülöttei) érzi az ember azt, ami a legáltalánosabb a francia géniuszban . . . . . Aki Párist mond, az az egész országról beszél. A párizsi szellem Franciaország legbonyolultabb és legmagasztosabb alakja." S ez a szellem pozitiv, élő dolog, a júliusi forradalom eléggé éreztette . . .

A harmonikus strukturákat kedvelő Paul Valéry fogalmazásában Páris egyensúlyozza ki Franciaország regionális változatosságát. Páris a „hasonlítási és kombinálási szerv", az eszme ott alakul és onnan sugárzik széjjel. Páris a francia történet legnagyobb „eseménye", mert a középkor óta állandóan sűríti magába a francia szellem működését és rajta keresztül közlekedik az idegenekkel, kik Párison át „gyors, pontatlan és elragadó" képet nyernek az egész országról.

A finomabb érzékű szemlélőt csakugyan megragadja az a feszültség, mely Páris felületen mozgó élete és az alatta rejlő kemény szorgalom és nemes becsvágy szerves munkája között fennáll: egész Franciaország morális képe egy városra sűrítve. Érzi, hogy lelke valami eleven, intenziv szellemi világba került, ahol, mint minden francia, szomszédjától függetlenül élhet, de társaságban, színházban, tömegben és főleg az utcán belesodródik a nagy szellemi folyam áramlásába; életkedve megkettőződik, anélkül, hogy egyénisége csökkenne. Ezért marad Páris a mű-

vész, az író Mekkája s mindazoké, kik szabadon, de gazdagon akarják élni szellemi életüket.

Költők, írók, művészek párizsi honvágya mutatja, mit kereshet mindenkor a magyar ember a francia kultúrában. Minden politikai ellentét dacára is végtelen haszonnal jár számára, ha lelke időnként meg-megfürdik benne, mert a francia kultúra ma is a leghumánusabb, legemberibb valamennyi között: az emberi intellektusra irányul, ösztönök és érzelmek fölött. Elismerem, hogy a francia szellemiség lényege mélyen az intellektusban fekszik és nem könnyen érzékelhető, egyszerre szól az értelemhez és érzékekhez és éppen ezért félművelt vagy franciául nem jól tudó egyének előtt zárva marad. A félművelt magyart visszariasztja, sőt súlyosan elítélő ítéletre ragadja olykor a francia élet felszínen látszó rendetlensége, fegyelmetlensége, higienikus igénytelensége. E jelenségek magyarázata részint a francia ember individualizmusában, részint demokratikus berendezkedésében rejlik. A politikai élet nem kívánatos irányainak újabb előretörése is ezzel magyarázható s ha a szélsőbaloldali pártok túltengése kínos érzést kelt is a konzervativ magyar szemlélőben, gondoljon arra is, hogy a vallás sehol Európában nem él oly emberileg és istenileg kimélyített formák között, mint éppen Franciaországban, hol a vallásos ihletű irodalom, a misztika és maga a vallásos élet, — főleg a karitativ, — az egész keresztény világ lelkét felemelő formák között jelentkezik. Mindez: a szélsőbal túltengése és a kimélyült vallási élet az intellektuális jellegű szellemi élet végső ellentétes értékei, az igazságot fürkésző francia lélek ellentmondó megoldásai. Természet, ösztönélet, érzelem viszont csak annyiban érdekli a franciát, amennyiben az intellektus elemző erejét foglalkoztatja.

De nem is annyira a francia szellem tartalma, konkrét megnyilatkozásai jelentenek a magyar ember számára élményt és termékenyítő ösztönzést, mint ennek a szellemiségnek belső, elragadó lendülete, a szellemi „erosz", mely mint Platón heve, magával

ragadja azt, aki elmélyed benne és szükségszerűen a szellemiség felé irányítja. Aki a magyar életet ismeri, tudja, hogy a kényszerű életproblémák között vergődő magyarnak milyen szükséglete ez a szellemi oxigén. Az anyaggal küzdő intelligenciánk, gazdáink, technikusaink, katonáink talán kevésbbé érzik azt, hogy a német kultúra szomszédsága és mindent beárnyékoló áthajlása milyen fullasztó légkört teremtett a magyar szellemi életben, míg a szellemiség munkásai, művészeink, íróink, humanista tudósaink, kik nem csupán az alaposság vagy a rendszeresség kritériuma után indulnak, hanem az élet mélységeibe látnak, ösztönösen vágytak mindenkor a magyar kultúrát önálló tudatra ébresztő, emberileg elmélyítő francia szellem ellenmérge után, félretéve minden érzelmi tekintetet, mely őket a hivatalos francia világtól elválasztja.

Aki csalódottan tér haza Párisból, annak nincs is ott keresnivalója.

JEGYZETEK

A francia szellemről kimerítő elemzést eddig csak a pszichológus Alfred Fouillée adott két művében: Psychologie du peuple français és La France au point de vue moral, Alcan, Bibl. de Philos. contemporaine. Paul Gaultier: L'âme française (Bibl. de Philos. scientifique, Paris, Flammarion) a francia szellemre vonatkozó közhelyek önkénytelen gyűjteménye. Szellemes kísérlet Salvador de Madariaga összehasonlító tanulmánya: Anglais, Français, Espagnols. Értékes idézetgyűjtemény Bouglé-Gastinel: Qu'est-ce que l'esprit français? Garnier 1920 és M. Rivière 1930.

Német részről erős irodalomtörténeti fegyverzettel készült Eduard Wechssler német-francia párhuzama: Esprit und Geist. Bielef. u. Leipz., Velhagen u. Klasing 1927 és a hozzátartozó antológia, Wechssler—Grabert—Schild: L'Esprit français. Ein Lesebuch zur Wesenskunde Frankreichs. Frankfurt am M., Diesterweg 1927. A francia szellemről értékes fejezeteket ad Curtius—Bergsträsser: Frankreich. Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart—Berlin—Leipzig, 1930. Szellemes essay Sieburg: Gott in Frankreich. Franciául: Dieu est-il Français? Paris, Grasset.

A magyar irodalomban sok szó esett a francia szellemről, de részletes elemzést senki sem adott róla. Legbővebben párizsi tapasztalatai és olvasmányai alapján foglalkozik a francia szellemmel Alvinczy Sándor, elfeledett karcolatgyűjteményében: A franciák társadalmi, erkölcsi és lelki élete (I. A franczia társadalom. Budapest, 1893; [II.] A franczia nők. Budapest, 1893; III. A szellemi élet Párisban. Miskolcz, 1896). Kitünő megfigyelések találhatók Márai Sándor és Cs. Szabó László számos essayjében és általában az újabb magyar regényirodalomban. V. ö. még: Szirmay Mária: Párizs a magyar sajtó tükrében. Budapest, 1937. Kovalovszky Miklós: Irodalmunk Páris-szemlélete a háború után, Budapest, 1938 (Apollo-Ktár 9.) és az ott idézett irodalmat. Érdekes szintézist vázolt néhány lapon a francia szellemről Pauler Ákos: A mai francia lélek, Napkelet II, 242 és Prohászka Lajos: A vándor és bujdosó; Minerva 1932, XI. 81. (A stilizátor.)

1.—14. l. Baldensperger: La littérature, 304. l. — Meroving-kori költő pl. Fortunatus, Du Chesne Hist. Franc. Script. I, 460. „Francia" jelentéséről. Léon Gautier: L'idée politique dans les chansons de geste. Rev. d. Quest. Hist. VII; Fustel de Coulanges: Hist. des

institutions politiques dans l'ancienne France I, 531; Olschki: Der ideale Mittelpunkt Frankreichs im Mittelalter in Wirklichkeit u. Dichtung. Heidelberg 1913; Julien Benda: Esquisse d'une hist. des Français; NRF (1932) és Gaston Zeller: Les rois de France, candidats à l'Empire. Rev. Hist. 173. k. 275. — Szevillai Izidor: Etym. IX, 2, 101. — A trójai frank mondáról. Eckhardt Sándor: Sicambria, Minerva 1927 és Rev. d. Ét. Hongr. 1928. Nemzeti fontosságát hagsúlyozza: René Johannet: Le principe des nationalités 1923, 34. Páris görög etimológiáját adja Jean de Paris, l. Du Chesne: id. m. I, 128. Szerinte a *paraesia* szóból ered, mely vakmerőséget jelentene. A valóságban a görög szó nőnemű melléknév és jelentése baljóslatú. — Aimoin l. Du Chesne, id. m. III, 1—120.

15.—16. *l.* Roland szavai: Ne France doulce ja cheet en viltet 1064 és 1090. — Több más tanuságról Julius Malsch: Die Charakteristik der Völker im altfr. Epos. Diss. Heidelberg 1922; anyaga erős kritikára szorul. — A Philippis Du Chesne-nél: V, 97, 126, 128, 131, 153. A „tanquam quasi vir unus" bibliai eredetű: Reg. cap. XI, 7. — A VIII. Károlyra vonatkozó idézet Jean Bouchet: Épistre envoyée des Champs Élisées par Feu Henri V, idézi Gillot: La querelle des anciens et des modernes. Champion 1914. — A névtelen történeti énekek Montaiglon: Recueil de chants hist. VI, 147; II, 256; V, 35.

17.—18. *l.* Ronsard verse: Discours à G. des Autels, Garnier-kiad. VI, 281. — Ronsard Franciade-idézete a IV. k.-ből, Garnier-kiad. VI, 493. IX. Károly mint Nagy Károly u. o. II, 349. — Frank tárgyú eposzok Scudéry: Alaric 1654; Desmarets: Clovis ou la France chrétienne 1657; Louis le Laboureur: Charlemagne 1664; Carel de Sainte-Garde: Childebrand 1666; egykorú kiadásaik a budapesti Ráday-könyvtárban. — A francia idézet fordítása: „A mitológia ezer bájos vonást nyujt a szellemnek, ott minden név szerencsés és versbe kivánkozik, Odysseus, Agamemnon stb. Oh, mily komikus gondolat volt attól a tudatlan költőtől, ki e sok hős közül Childebrandot választotta! Néha egyetlen név, kemény, furcsa hangzása egy egész költeménynek burleszk vagy barbár szinezetet ad."

19.—20. *l.* A párbajdühről Magendie: La politesse mondaine. Alcan I, 67. és 71. — Savinier d'Alynes névtelen műve: Les Délices de la France Leide 1728 (Bp. Egyet. Kt.) I, 16. — A Sévigné-idézet: Grands Écr. kiad. III, 137; IV, 31. — Voltaire verse: Moland-kiad. X, 290. Épître XLIII. A Pucelle u. o. IX, 77; Henriade X, 8, 242 és 14, 162. — Montaigne: Essais II, 11. Páris ostromáról szóló idézet Abbotól (Lenient: La satire en France, Hachette 1877; I, 141.): Parisius ridet media imperterrita tela. — A Chanson d'Antioche-t idézi J. Malsch id. m. — Machiavelli: Les cose delle Francia II, 1. Hasonlóan: Discorsi III, 36. A. Fouillée (Psych. du peuple fr. 227) tévesen a

Vita di Castracanira utal. — Pasquier-idézet: Lettres 1590; IV, 112 vo és X, 406. — Richelieu végrendelete l. Ed. Wechssler id. m. 148.

21.—23. l. A Napoleon-idézet: Kermoysan: Napoléon, recueil par ordre chron. de ses lettres, proclamations, bulletins, discours sur les matières civiles et politiques I, 117, 323. — A Ségur-idézet: Littré, Dict. de la langue française. Gloire. A prefektusoknak írt levél Kermoysan id. m. I, 634; a többi idézet u. o. I, 12, 309; II, 38 (Jena után), 66, I, 477; III. 149, 167, 147, 133. — Látjuk, hogy a „gloire" szó a hadi dicsőséget jelöli. Nem általában, mint Prohászka Lajos hiszi (Minerva XI, 83), hanem csak szórványosan találjuk, pl. Zolánál, az igazság missziójának megjelölésére. L. alább 75. l.

25.—27. l. Béranger: Le vieux drapeau. — Victor Hugo Napoleon-költeményei: Buonaparte, A mon père, Les deux îles, A la Colonne de la place Vendôme *(Odes et Ballades)*; Souvenir d'enfance *(Feuilles d'automne)*; A la Colonne, Napoléon II *(Chants du crépuscule)*; Le retour de l'Empereur, Le cimetière d'Eylau *(La légende des Siècles)*; Nox, A l'obéissance passive, Les soldats de l'an deux, L'expiation, Napoléon III *(Châtiments)*. — Béranger költeményei Napoleonról: Le cinq mai, Les souvenirs du peuple. — Rostand: L'Aiglon V (Ábrányi E. ford.). A „gloire" szót a fordításban „sugár, fény" képviseli. — Alkalmi versekben még itt-ott felbukkan a Rostand-ból táplálkozó Napoleon-kultusz a háború alatt is. V. ö. Georges Trouillot: Gavroche et Flambeau 1916. — Lanson tanulmánya: L'idéal français dans la litt. de la Renaissance à la Révolution. La civilisation française. Paris—Strasbourg 1919. — Anat. France: L'île des Pingouins. Préface XI. l. — G. Budé véleménye a francia harciasságról: De Asse. Venetiis 1522; 136. — Madariaga id. m. 189.

28.—31. l. A gall faji hagyatékról különösen A. Fouillée id. m. 179—184; Camille Jullian: Hist. de la Gaule I, 343; II, 357. — A Cato-idézet Sainte-Beuve-nél: Premiers Lundis III, 77. — Julius Caesar: De Bello Gall. III, 10, 3; III, 8, 3; III, 19, 6. Strabo: Geogr. IV, C 195—199. Diodoros: Bibl. Hist. V, 31, 1. 66—68. l. Hugo Floriacensis M. Germ. S. S. XI, 352, 356; Richer u. o. III, 569; a trieri Gesta u. o. X, 142. — Eustache Deschamps versei: Œuvres complètes (Soc. des Anciens Textes français) VII, 93; II, 91.

32.—36. l. A reimsi ünnepi menetről J. Chartrou: Les entrées solennelles et triomphales à la Renaissance. Presses Univ. 1928, 24. — Jean Lemaire: Œuvres. Louvain 1882; I, 11—12. — Chr. de Longueil apológiája (1508); Du Chesne HFrSS V. 500. — A XVI. századi gall kultuszról főforrásom Gillot: La querelle des anciens et des modernes 23—29, 37, 125—141, 565. — Du Bellay a „Deffense" zárófejezetében ír a gall ősökről. — Ronsard

szonettjei Garnier-kiad. II, 350; a nagy költemény: Discours sur l'équité des vieux Gaulois u. o. IV, 431.

37.—41. l. A gall származás politikai elméleteit világosan foglalja össze Augustin Thierry: Récits des temps mérovingiens 1843; chap. Ier. — Béranger chanson-jai: Les esclaves gaulois; Le vieux drapeau. — Duclos: Œuvres complètes, Paris 1806; I, 106. — Voltaire: Dictionnaire philosophique. France, François, Français. — Bonald: Théorie du pouvoir I, 270. — Amédée Thierry könyve: Histoire des Gaulois 1828. Michelet az Histoire de France I. kötetében szemérmetlenül írja ki Thierry gall történetét a forrás megjelölése nélkül. V. ö. pl. Am. Thierry: Hist. des Gaulois (Bruxelles 1842) II, 138—139 és Michelet id. m. I, 47—49. A gallok erkölcstelenségéről Michelet u. o. I, 155. — Taine könyvében a 14. l. jegyzetében olvasható megjegyzést az írek erkölcstelenségéről egyenesen Michelet id. m. I, 5. l. jegyzetéből vette, minden utalást mellőzve. — Barrès megjegyzése: Scènes et doctrine du nationalisme 7. — A gallista szaktudós Albert Grenier: Les Gaulois, Payot, 22.

42.—44. l. A francia missziós hitről először a Kath. Szemle 1931. évf.-ban értekeztem. — A nemzeti missziókról Robert Michels: Der Patriotismus. München. Leipz. 1929. — A frank hódításról Fustel de Coulanges: Hist. des instit. pol. et admin. de l'ancienne France I, 436. — A Lex Salica szövege Pardessus-kiad. 344. A szöveget a Gesta Dei per Francos emlegetésével együtt már idézi Mgr. Baudrillart: L'âme de la France à Reims. Paris, Beauchesne 1914; 12. Guizot (Hist. gén. de la civilisation en France, I.) ugyanezt a *francia* nemzeti öntudat első megnyilvánulásaként idézi. — A napoleoni jelmondat történetét l. Guerlac: Les citations françaises 273. l. — A frank császár apostoli hivatásáról Balogh József: Minerva IX, 140—145 és Hubert Meyer: Die Oriflamme u. das franz. Nationalgefühl. Nachr. v. d. Ges. d. Wissensch. zu Göttingen. Phil.-Hist. Kl. 1930, 95—135.

45.—48. l. Aimoin Du Chesne-nél: HFrSS III, 8. — A Chanson de Roland fordítása Varga Bálinté: A Roland-ének. Budapest, Egyet. Nyomda. — II. Orbán mondása: Bédier, Encyclopédie française XVI, 16.10–5. — A kereszteshadjárat költője Graindor: La chanson d'Antioche. Idézi Lenient: La poésie patriotique 218. — A Saint-Denisben őrzött oriflamme tulajdonképpen germán törzsi jelvény volt. V. ö. Hubert Meyer id. m. 95. — A királyok misztikus attributumairól Marc Bloch: Les rois thaumaturges. Strasbourg 1924, 224. — Sieburg könyvének eredeti címe: Gott in Frankreich, ebből a német szokásmondásból: Er lebt wie Gott in Frankreich. — Christine de Pizan és Martial d'Auvergne Szent Johannáról v. ö. Lenient id. m. 380, 387. A Mystère d'Orléans megfelelő helyét idézi Hanotaux: Jeanne d'Arc 399. — Várdai István követségéről Eckhardt Sándor:

Magyar Nyelv 1937, 154. — Jean Bouchet-t idézi Gillot, id. m. 13.

49.—59. l. Mercoeur hercegről Győry János: A kereszténység védőbástyája. Budapest 1933, 54 és Fehrentheil-Gruppenberg László: Hadtört. Közl. XXXVIII. 205. — Joseph de Maistre könyve: Considérations sur la France, 1796. — Lacordaire beszéde: Discours sur la vocation de la nation française. Oeuvres, Paris 1886; IX, 199. — Rivière apologetikája: A la trace de Dieu. NRF. — A Péguy-idézetet l. Fernand Baldensperger: L'avant-guerre dans la littérature française 140. l. — Jacques Maritain: Antimoderne (E. Psichari) 238, 196. — X. Piusz mondását G. Goyau nyomán idézi Curtius-Bergstrasser: Frankreich I, 101. — A boldoggáavatási decretum Carl Mirbtnél: Quellen zur Gesch. d. Papsttums. Tübingen 1924, 512. — Barrès könyve: Les familles spirituelles de la France 154. l.

60.—66. l. A forradalomra vonatkozó idézeteink főleg a „Moniteur"-ből valók: Rabaut de Saint-Étienne javaslata 1792 dec. 22; a VI. Piusz pápához írott levél 1792 okt. 31; a tiltakozás a vád ellen 1793 jan. 15; Montesquiou a szavojaiakhoz 1792 okt. 4 és 17; Cambon terve 1792 dec. 18; Lasource ellenvéleménye 1792 okt. 25; Mailhe jelentése 1792 nov. 9; Grégoire kételye 1792 nov. 28; Robespierre javaslata 1792 dec. 6; David jelentése 1792 nov. 22. — Napoleon touloni kiáltványa: Kermoysan id. m. I, 181. — A forradalom magyar visszhangjáról: Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, Franklin (1924). — A „Chant du départ" utolsó sorai: „Les Français donneront au monde la paix et la liberté". — Robert szavait idézi R. Johannet id. m. 18; Danton javaslatát A. Aulard: La paix future d'après la Rév. fr. Colin, 1915; 12; Isnard beszédét Ch.-M. Des Granges: Les grands écrivains français. Hatier 1930; 586.

67.—70. l. V. Hugo versei: Dicté après juillet 1830 (Chants du Crépuscule); Le retour de l'Empereur (Légende des Siècles III); beszédei Franciaországról: Avant l'exil I, 4, 59. 94. — Lamartine jellemzése Franciaországról: Hist. des Girondins, bevez. — Michelet ditirambusai: Hist. de la Rév. Fr. I, 81; Introd. à l'hist. universelle: „L'humanité entière vibre en lui". Nagy tirádája: Le peuple. Idézve a „Notre France" című antológiában, Colin 299 és 288. — Louis Blanc: Hist. de la Rév. Fr. I, 3. — Az E. Quinet és a V. Considérant-idézet Bouglé Gastinel: Qu'est-ce que l'esprit français?

71.—74. l. Az irodalmi szatira a Maurice Bedel: L'alouette aux nuages, 160. — Émile Montégut tanulmánya: Du génie français, RDDM 1857; IX. 107. — V. Giraud: Le miracle français. Hachette 1916; 235. — Léon Polier: Les forces de la France d'hier et de demain. Lausanne—Paris 1915. — Gustave Lanson tanulmánya: L'idéal français dans la litt. de la Renaissance à la Révolution.

La civilisation française I, 21. Paris—Strasbourg. — V. Hugo verse (Szász K. műfordításai, Budapest 1873): L'Année terrible: A la France; Franciaországról, Depuis l'exil 120. 102. — Gambetta beszédét idézi Wechssler—Grabert—Schild: L'esprit fr. 143.

75.—83. *l.* Zola cikkei: Œuvres critiques I. Bibl.-Charpentier; Dépopulation 645; Lettre à la France 679; Déclaration du jury 686; Justice! 696. — Jaurès beszéde: Les plus beaux discours de Jaurès. Éd. du Centaure 214. — Az emberiséggel kötött szerződésről Montégut id. m. 76. — Bergson: La signification de la guerre Blond et Gay (1915), 29. — A kritikus Victor Giraud: Le miracle français XV, 236, 13. A háború pszichológusa Maurice Dide: Les émotions de la guerre. Alcan 1918, 217. — A katonák levelei Barrès-nél id. m. 86, 96, 102, 47, 153–157. — Clemenceau cikke: La France devant l'Allemagne. Payot 1916, XVIII. Beszédjéről Le Cri de Paris 1929 dec. 1. — Herriot beszédje pl. Le Journal 1936 okt. 25. — A Franciaországról írt vers: H.-A. Jules-Bois: A la France. Rev. Mondiale 1930 szept. 1. — Julien Benda enquête-ja a Nouvelles Littéraires-ben 1931 okt. 17 és nov. 7. — Drieu le Rochelle u. o. nov. 7. — A prozelitizmusról u. o. VII, 90 és A. Fouillée: Psych. du peuple fr. 232, 181.

84.—86. *l.* Rutebeuf verse: Complainte de Constantinoble. — A nagylábú Berta-idézet: K'en nul pays n'a gent plus douce ne plus vraie. Idézi Adenet li Rois „Berthe au grand pied" költeményéből Malsch id. m. 5. — Du Guesclin krónikása Cuvelier, idézi Lenient: La poésie patr. 321. — A másik krónikás Guillaume de Nangis, idézi Kienast, Hist. Zschr. 148, 459. l. — A Froissart-idézet: Chroniques I, 496. Kervin de Lettenhove-kiadás. — E. Deschamps id. kiad. VII, 61, 77, 88. Az idézett balladák VII, 79 és 80.

87.—91. *l.* Montaigne honfitársairól Essais III, 1. — Lanson: L'idéal français id. m. — Az olasz-francia vitáról Gillot id. m. 3—175. — A naiv párhuzam Jean Lemaire de Belges-nél: Concorde des deux langages. Œuvres compl. III, 99. A franciák dícsérete: Temple de Venus u. o. III, 121. — G. Budé-idézet: De Asse, fol. XVIII. Idézi Gillot id. m. 52. — Du Bellay: Deffence, chap. XII. — A spanyol-francia párhuzamról Magendie: La politesse mondaine II, 905.

92.—100. *l.* Molière darabja: Le Sicilien X. és XIII; (XI. és XIV.). — A Perrault-idézet: Parallele des anciens et des modernes, en ce qui regarde les arts et les sciences; Paris 1693; I, 173. — A nyelvi fölény harcáról Gillot id. m. 443. — Voltaire: Le siècle de Louis XIV; 1. A franciák fölényéről Dict. philos. France. — Az angol-francia párhuzam Corresp. Moland-kiad. XXXV, 41 és Zaïre előszava II, 554. Az ízlésről V, 90 és Zaïre előszava. — A patriotizmus hiányáról Duclos: Œuvres compl. I, 75. — A franciák külföldi népszerűségéről Fernand Baldensperger: Le mouvement des idées dans l'émigration française I, 45. — Rivarol

a francia nyelvről: De l'universalité de la langue française 1783; Œuvres choisies, Flammarion I, 44, 52. — Az emigránsok önteltsége F. Baldenspergernél id. m. I, 111.

102.—104. l. Guizot meghatározása: Hist. de la civilis. en France I, 19. — Romain-Rolland ábrázolása: Jean-Christophe VII, 43—57. — Gobineau: Essai sur l'inégalité des races humaines 1833—1835. — A francia dekadenciáról Léon Polier: Les forces de la France és A. Fouillée: La France au point de vue moral. — Sully-Prudhomme verse: La France (Poésis 1872—1878).

105.—110. l. A Kultur-civilisation-vitához Fonsegrive: Kultur et Civilisation. Rev. Hebd. 1915. máj. 1. Gaston Gaillard: Culture et Kultur. Paris—Nancy 1915. Vanuci: Kultur et civilisation. Le choc de deux mentalités; Paris. Émile Doumergue: L'Empire de la Kultur. Foi et Vie-kiad. Louis Dumur: Culture française et Culture allemande. Lausanne—Turin 1915. — Renan székfoglalója Pages françaises, Calmann-Lévy 6. — A „Kultur" kritikája Ém. Doumergue id. m. 37. — A kultura fogalmáról Kornis Gy.: A kultura válsága. Budapest 1934; 127 és Magyar Pedagógiai Lexikon (Kultúra) és Louis Dumur id. m. A háború után a nemzetközi érintkezés megértette a franciákkal tévedésüket, ma a „culture" szó általánosan elterjedt és ismert magyar-német fogalmazásában is. J. Maritain (Religion et culture, 12. l.) pl. a *civilisation*-ban a *culture* egyik formáját látja. — A romantikus és racionális szoc. gondolkodásról Dékány I.: A társadalomfilozófia alapfogalmai. Bp. 1933; 187. — A véresszájú röpirat Vanuci id. m. — A háború tudatosító hatásáról V. Giraud: La civilisation française. Hachette 1917. — A. Suarès: Nous et Eux. Emile-Paul 1915; 21.

111.—112. l. Giraudoux: id. m. Grasset 1922; 224 és 252. A franciák az utcán minden halottas menetet levett kalappal köszöntenek. — A „Francia lélek": Paul Gaultier: L'Ame française. 304, 309.

115.—122. l. A nép történeti ismereteiről Maurice Dide: Les émotions de la guerre, Alcan 217. — A Jeromos-idézet Richerusnál: Pertz MGSS III, 569. — A Róland-ének Varga B. idézett fordítása 814—825. — Roland sóhaja: „Tere de France mult estes dulz pais" (1861). — A „dulcis patria"-ról H. Meyer: Nachr. v. d. Ges. der Wissensch. zu Göttingen. Phil.-Hist. Kl. 1930. — Rutebeuf verse: Li diz de la voie de Tunes. Jubinal-kiad. I, 162. — A búza és bor Gui de Bourgogne-ban v.ö. Malsch id. m. 15. — A Chanson d'Antoiche Lenient-nál: La poésie patriotique 229. — Du Bellay szonettje: Regretz XXXI. Tóth Árpád fordítása: Örök virágok. Genius; „az édes honni lég"-nek az eredetiben „la douceur angevine" felel meg. — Alain Chartier: Le Quadrilogue Invectif. (Class. fr. du Moyen Age) 10. — E. Deschamps verse id. kiad. III, 20, a többi idézés V, 129; V, 86. Froissart hazájáról I, 496 (K. de Lettenhove). — A névtelen vers Montaiglon: Rec. de chants hist. IV, 182. — Chr. de Longueil beszédje Du Chesne

HFrSS V, 500. — Ronsard himnuszai: Hymne de Henry. Garnier-kiad. VI, 15; Hymne de la France VI, 218; eklogája V, 276. — A naiv magasztaló Savinier d'Alynes: Les Délices de la France I, 74.

123.—124. l. A francia néptörzsekről Chr. de Longueil id. m. Agrippa d'Aubigné „Tragiques"-jában (V.) kissé másképen jellemzi az egyes tartományokat és népeit: „Voicy de toutes parts du circuy de la France, Du brave Languedoc, de la seiche Provence, Du noble Dauphiné, du riche Lyonnois, Des Bourguignons testus, des legers Champenois, Des Picards hazardeux, de Normandie forte, Voicy le Breton franc, le Poictou qui tout porte, Le Xaintongeois heureux, et les Gascons soudarts..." — Michelet elemzése: Notre France, Colin 29. — Gambetta beszédje Wechssler–Grabert–Schild id. antológiájában: 143. – P. Valery: Regards sur le monde actuel 113.

131.—133. l. A középkori udvari műveltségről Ed. Wechssler: Das Kulturproblem des Minnesangs. Halle 1909; Anna Lüderitz: Die Liebestheorie der Provençalen bei den Minnesängern der Staufer-zeit. Berlin—Leipzig 1904; Karl Heyl: Die Theorie der Minne in den ältesten Minneromanen Frankreichs. Marb. Beitr. 4. — Az udvari élet képét Ch.—V. Langlois: La vie en France an moyen âge (Hachette 1926) I.-ben közölt regényekből állítottam össze: 185, 21, 88, 57, 26, 90 ll. és Chrétien de Troyes: Yvain 71. vers.

134—139. l. Az udvari szellem középkori hagyományáról Magendie: La politesse mondaine I, 133, 120. A spanyol-olasz nőkről u. o. I, 58. A franciákról Huet u. o. I, 90. — Az „animal sociable" Montesquieu szava (Lettres Persanes LXXXVII). — Voltaire: Dict. phil. France. A „politesse"-ről Zaïre előszavában u. o. A társas szellemről: Le Siècle de Louis XIV; (Moland) XIV, 554. — Duclos véleménye: Considérations sur les mœurs de ce siècle (Œuvres complètes I. 160). — Rousseau kritikája: Nouvelle Héloïse I, XVII; (Mornet-kiad. II, 337). — Brunetière véle-ménye: Études critiques VI, 308 és V, 251. Különösen hangsú-lyozza a társadalmi jelleget Birkás Géza: A francia irod. törté-nete. Bp. 1927; 5.

144—146. l. A német szerzetes Alexander de Roes: De prerogativa imperii (XIII. sz. végéről); művét sokáig Osnabrücki Jordanus neve alatt adták ki: G. Waitz, Des Jordanes v. Osnabrück Buch über d. röm. Reich. Abh. d. Königl. d. Wissensch. zu Göttingen XIV; 1868/69. V. ö. G. Zeller: Rev. Hist. 173 (1934), 285. — Pasquier: Recherches de la France; De la Rép. 508. – D'Aubigné: Épître I. — Saint-Amant (Livet-kiad.) I, 451. — Voltaire a Fronde-ról: Siècle de Louis XIV. — Séb. Mercier: Tableau de Paris 1783; XXV. — La Bruyère: Caractères; Du souve-rain. — Flaubert: La France veut un bras de fer pour être régie... — Voltaire a tömegindulatról Moland-kiad. VIII, 472,

377; X, 87; XV, 225. — A Moniteur 15. k. 1792 okt. 31 (1289. l.). — Michelet: „Je m'appelle légion". Introd. à l'hist. univ.

147—154. l. Michelet, Introd. à l'Hist. Univ. „Je m'appelle legion". — du Bellay: Ce qui à l'estranger donne plus de matiere D'estimer le François de nature legere C'est la variété de son accoutrement, Subjet comme un Protée à divers changement. Garnier-kiad. II, 500. — H. Estienne: Dialogue Lemerre I, 22. — Az ábrázolásokról Magendie: La politesse mondaine I, 33. — La Fontaine: L'esprit des Fr. est un véritable Protée. Grands Écr. VIII, 301. — Az öntudatosodásra jellemző, hogy Bouglé—Gastinel: Qu'est-ce que l'esprit français (Paris, Garnier 1920) c. idézetgyűjteménye Montesquieuvel kezdődik. — Montesquieu: Lettres Pers. XC, LXXVIII, XC, LXIII, LXVI, XXIV, CVI; Esprit des Lois: XIX, 5; Pensées div.: Les Fr. agréables, variés, communicatifs, remuants. — Prévost abbé: Mém. d'un homme de qualité V, 21, 95—96. — Duclos: Considérations I, 75, 90, 163, 160. — Voltaire a fr. könnyelműségről (Moland-kiad.): XLI, 395; a pezsgőhasonlat: De ce vin français l'écume pétillante ‖ De nos Fr. est l'image brillante (Le Mondain) X, 87. — Rousseau jellemképe: Nouvelle Héloïse II, 14. — Mercier: Tableau de Paris XXV, CCLIV. — Mme de Staël: Bouglé—Gastinel id. m. 11.

155—160. l. Chateaubriand: Génie du christ. III, 4. Essai sur les Révolutions I, 106 (v. ö. Sainte-Beuve: Chateaubr. I, 154). — Vigny: Journal d'un poète (Calmann—Lévy) 145. — Renan: Questions contemp. Pages françaises 196; Discours de réception 5. — P. Gaultier: L'âme fr. 71. — Flaubert: Corresp. (Conard) VI, 229. — Gambetta beszédje Wechsslernél: L'esprit fr. 143. — Clemenceau: La France devant l'Allemagne 13. — A háborús verselő Georges Trouillot: Gavroche et Flambeau 1916.

161—167. l. A divat és udvari élet viszonyáról Magendie: La politesse mondaine I, 31. – Duclos: Considérations I, 173. – La Fontaine: Le rat et l'éléphant. A spanyol gőgről l. Madariaga kitűnő jellemzését id. m. — Montesquieu Lettres Pers. XXIV; Esprit. d. Lois XIX, 9; IV, 2. — Chateaubriand: Génie II, 4. — Stendhal: De l'amour XLI, XLII. L. még Chuquet: Stendhal 215. — Navarrai Margitot idézi Régnier La Fontaine-kiad. V, 447 (Gr. Écr.). — Du Bellay: Regretz LXIII. — Jodelle: (Van Beverkiad.) 261. — Montaigne-t és sok írót idéz Magendie id. m. I, 93. — Tallemant des Réaux: Hist. (Mongrédien-kiad.) I, 225. — La Fontaine conte-jai: A femme avare galant escroc; Le roi Candaule. — Molière: École des femmes III, 3. — Le Sage: Le diable boiteux, chap. VII.

168—171. l. P. de l'Estoile-t mottó gyanánt idézi Romain-Rolland: Jean-Christophe VII, 60. Az idézet: V, 149. — E. Deschamps id. h. II, 91; IV, 132. — Mercier: Tableau de Paris; Babil, chap.

596; a finom társalgásról I, 17, VI, 179; az érzelemről IV, 65. La Bruyère: Caractères; De la société et de la conversation. — Mme de Staël: De l'Allemagne I, 11.

174—181. l. A Chanson de Roland id. L. Varga B. fordítása id. m. 12. l. A fordító, sajnos, Léon Gautier interpolált szövegét követte, mely sehol sincs meg. A mű dialektikájáról újabban Jean Győry: Étude sur la Chanson de Roland; Paris, Droz 1936; 97. — A skolasztika és a troubadurok viszonyáról Ed. Wechssler: Das Kulturproblem des Minnesangs 372. – A Verlaine-idézet: Prends l'éloquence et tords lui son cou! (Art poétique; Jadis et naguère). — D'Ormesson: Qu'est-ce qu'un Français? Langenscheidt, Berlin 46. — Montesquieu a fr. hiúságról: Esprit d. Lois XIX, 9. — A. Siegfried: Frankreich u. die Franzosen. Eur. Revue VI, 500—502. A szűk látókörről u. o.

182—187. l. Bergson: Le rire; Alcan. A nevetés szociális szerepéről l. különösen 8, 89, 149, 172—181. A szellemesség és társas szellem viszonyáról l. Benedek András: A fr. szellemesség a XVIII. században. Bp. 1936. Apollo-Kt. 6. — A francia társadalomlélektanról Várkonyi Hildebrand: Athenaeum 1928, 44. — Az Aiol-idézet H. Spamer: Die Ironie im altfr. Nationalepos. Strassb. 1919; 11 és 102. — A Régence-kor nevetségesség-kultuszáról Duclos id. m. I, 173—180. — Stendhal félelméről Chuquet: Stendhal 450. — Fromentin: Dominique 266. — S. Mercier: Tableau de Paris XX; a nyugtalanságról XVIII. — Vigny: Journal d'un poète, id. kiad. 41. — Sainte-Beuve: Chateaubriand I, 153. — Boileau: Le Français né malin, forma le Vaudeville; ‖ Agréable Indiscret qui, conduit par le chant, ‖ Passe de bouche en bouche et s'accroît en marchant (Art poét. II, 181).

189—194. l. A jongleur-veszekedés: Li deux bordeors ribaux (= A két veszekedő dicsekvő). Montaiglon, Rec. de fabliaux I, 1. — A bolondok városa Le clerc de Vaudoi: Niceroles. Idézi Jubinal: Rutebeuf II, 440. — A persiflage-ról Mercier: Tableau de Paris CLXIII. — Escholier: Cantegril 39. — An. France: L'île des Pingouins 122.

195—197. l. A középkori gáláns célzás Langloisnál: La vie en France I, 24; Galeran. — Froissart: Chronique, id. kiad. I, 497. — A précieux szellemesség példái Somaize: Dict. des précieuses. — La Fontaine-idézetek: Les deux amis; Les deux pigeons: „bon souper, bon gîte et le reste". — Perrault: Parallèle II, 1392. — Taine: La Fontaine et ses fables 14. — Bedel: L'alouette aux nuages 40. — A maliciózus szini kritika: Le Matin 1937. jan. 7.

199—202. l. A Roland-részlet Varga B. fordítása 1705. v. — A Toldi francia eredetéről Birkás Géza: Ilosvai Toldija s az olasz-francia Raynouart-mondák. Ethnogr. 1912; Solymossy S.: A Toldi-mondához. U. o. 1918. — Brunetière: Ét. crit. I, 26—29. — A fabliaukról Jos. Bédier: Les fabliaux 320. — Montesquieu: L.

Pers. LVI. — Le Sage: Le diable boiteux; chap. 113. — Séb. Mercier: Tableau de P. XIII. és CCIV. — Voltaire: Les deux siècles; id. kiad. X, 158. — Rivarol: De l'universalité de la langue fr. 1783; id. kiad. I, 22. — Béranger: Le bon Français.

205—209. l. Madariaga: Anglais, Français, Espagnols. NRF. — A La Rochefoucauld-idézetek: XIV. Lajos s La Rochefoucauld. Ford. Grosschmid Gábor. Pest 1851; 38. — Lemaître szatirája: Contemporains, 2e série; Comtesse Diane. — A szellemesség-kultuszról és az előre elkészített viccekről Benedek A. id. m. 12. — Jules Romains: Les hommes de bonne volonté IV. — Maupassant: Sur l'eau. Id. Wechssler: L'esprit français 129. — A legújabb szállóigegyüjtemény Othon Guerlac: Les citations françaises. Colin 1931.

210—212. l. Az idézett humorista Prosper: Écho de Paris 1930 márc. 25. — Rabelais éppen túltengő verbális fantáziája miatt fordíthatatlan. Kemény Katalin figyelemreméltó próbálkozása (Fr. Rabelais: Gargantua; Bp. Merkantil-nyomda 1936) sem győz meg az ellenkezőjéről.

214—215. l. V. Giraud: La civilisation française 40. A többi idézet Léon Polier: Le génie français 163; Corpechot: L'esprit de France 1923; P. Gaultier: L'âme française 38. — Romain-Rolland id. m. V, 234. — Giraudoux id. m. 169, 151. — Mornet: Hist. de la clarté française. Payot 1929. Eredményeit bővebben használtuk fel e helyen.

218—222. l. A Perrault-idézet: Parallèle I, 267. — Rivarol tétele: De l'universalité de la langue française; id. k. I, 44. — A retorika szerepéről Mornet id. m. — Voltaire: Dict. philos. France. V. ö. még: Siècle de Louis XIV, id. k. XIV, 554 és Zaïres, épître dédicatoire, u. o. II, 553. Más tanuságok Brunot: Hist. de la langue fr. IV, 1104, a XVI. századi tanuság Meigret, u. o. IV, 1088. A fr. nyelv sztatikus és elemző jellegéről Eckhardt Sándor: Egy szótáríró tapasztalatai. Magyar Szemle XXVI (1936), 33. — A retorika-tanítás fontosságáról Mornet id. m. 67. — A fiatal publicista Drieu la Rochelle: Mesure de la France 77.

225—233. l. Ovidius francia századáról Edmond Faral: Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen âge; Champion 1913. — Az idézett hely Chrétien de Troyes: Cliges 4327 és 5178. A gáláns szerelmi játékról E. Hoepffner: Frage- u. Antwortspiele in d. fr. Lit. d. 14. Jh. Z. Rom. Phil. 1909, 695; Alex. Klein: Die altfranz. Minnefragen. Marb. Beitr. 1; Ed. Wechssler: Das Kulturproblem d. Minnesangs. Halle 1909. — A „Tökéletes Szerető" írója Antoine Héroët (La parfaicte amye). — A vitakérdésekről Magendie id. m. I, 83. Az „Astrée" régi kapcsolatairól u. o. I, 199, 247. — Az orléans-i herceg verse Charles d'Orléans: Poésies (Cl. fr. du m. â.) I, 43: Desploiez votre banniere.

236—239. l. Ch. Maurras: Un débat sur le romantisme, Flammarion 33. — B. Constant-idézet „Adolphe" előszóvázlatából (Bompard-kiad.) 118. — Fromentin: Dominique 86. — Barrès üvegharang-hasonlata: Un homme libre 100. — Az ember összefüggéstelenségéről B. Constant: Adolphe id. m. 31. — Bergson irodalmi hatásáról Kiss Árpád: Irodalmi bergsonizmus. Balassagyarmat 1934. — Marivaux megjegyzését l. Gossetnál: Marivaux moraliste 1885.

240—248. l. A Montaigne-idézet: Essais III, 2. — A Proust-idézet: Du côte de chez Swann 14. Saját fordításom. — Péladan: Les amants de Pise (Nelson) 251, 147, 235. — P. Valéry Stendhalról: Variété II, 102. — Prévost abbé világnézetéről Franz Pauli: Die philos. Grundanschauungen in d. Romanen des A. Prévost. Marb. Beitr. VII. 1912. — Sainte-Beuve: Volupté (Bibl. romantique) II, 23. — Barrès és Szt. Ignác: Un homme libre 30, 69, 200.

251—263. l. A középkori francia szinpadról Gustave Cohen: Histoire de la mise en scène dans le théatre religieux fr. du m. â. Champion 1926. — A Mária-játék saját fordításom, az eredeti szöveg: Miracles de Notre-Dame par pers. Éd. G. Paris et Ulysse Robert, I, 105—146. Soc. d. A. T. Fr. — A Belleau-idézetet l. A. Eckhardt: Remy Belleau, Budapest 1917; 208. — Balzac önítélete Baldenspergernél: Orientations étrangères chez Balzac, Champion 1927. A két idézet Balzac: Curé de Village, 29. l.; Recherche de l'absolu 18. l. — Flaubert: Mme Bovary 69. l. éd. Charpentier 1913. — A Proust-idézet Gyergyai Albert fordítása; Az eltünt idő nyomában. Swann. II, 13. Grill-kiad. — A „stilizátor" szót használja Prohászka Lajos, Minerva 1932, XI. 81. — Paul Valéry: Regards sur le monde actuel, 133.

267—276. l. Renan: Pages françaises 197. R. e mondatát a fr. társadalmi kiválasztódás eszményeire vonatkoztatja, de tétele a formális eszményre is alkalmazható. — A kontrasztokról Montégut RDDM 1857, IX. 107 és Paul Valéry: Regards sur le monde actuel 106. — Szent Guibertről és Cluny hatásáról Hóman—Szekfű, Magyar tört. I, 187 és Galla Ferenc: a clunyi reform hatása Magyarországon. 1931 (Szent István Akad.). Az idézet Gallánál olvasható. — A zágrábi szertartáskönyvről Kniewald: Pannonh. Szemle 1938, 1. — A Párisban tanuló magyar diákokról Gábriel Asztrik írt tanulmányt (Egy. Phil. Közl., 1938, sajtó alatt). — Gosztonyi Jánosról Eckhardt S.: Magyar humanisták Párisban. Minerva VIII, 70 és Gábriel Asztrik: Gosztonyi pk. és párizsi mestere. Egy. Phil. Közl. 1936, 15. — A magyar kálvinizmusról Révész Imre: A magyar protestantizmus története, Bp. 1925. (A m. történetírás Kk.). — Bessenyei francia kapcsolatairól Eckhardt Sándor: Bessenyei és a fr. gondolat. Egy. Phil. Közl. 1919—1921. — A francia felvilágosodás és forradalom magyar hatásáról, u. a. A francia forradalom eszméi Magyarországon. Franklin (1924). — Francia hatások a magyar libera-

lizmusban Hóman—Szekfű: Magyar tört. V, 307. — A francia hatásról a magyar festőknél Kelp Anna: A XIX. századi magyar festészet viszonya a fr. festészethez. Bp. 1928. — A Színyei-idézet u. o. 84; Csók, u. o. 116.

277—280. l. Párist Isten lányának E. Deschamps nevezi id. L. I, 302. — V. Hugo jelzői: A l'Arc de triomphe (Voix intérieures); Octobre (Année terrible); Depuis l'exil III, 9. — Ragyogó királynénak hívja Abbo saint-germaini apát: De bellis Parisiacae, MGSS . . .: Sum polis, ut regina micans omnes super urbes. — Séb. Mercier: Tableau de Paris chap. 599. — Duclos id. m. I, 71. — Montaigne: Essais III, 9. — Michelet: Notre France 287. — P. Valéry: Regards sur le monde actuel 126. — Páris és a magyar írók viszonyáról Szirmay Mária: Párizs a magyar sajtó tükrében. 1937 (Bibl. Inst. Fr. Univ. Budapest. 33) és Kovalovszky Miklós: Irodalmunk Páris-szemlélete a háború után. Bp. 1938. (Apollo-Kt. 9.)

NÉVMUTATÓ

Achilles 47, 92
Adalbert, Szent- 269
Ady Endre 276, 277
Aelis de Champagne 132, 183
Aesopus 254
Aimoin 13, 14, 45
Alarich 17
D'Alembert 99, 159
Alkuin 11
Anakreon 156
Antenor 13
Aquinoi Sz. Tamás 216, 271
Arany J. 275
D'Argens 99
Ariosto 36
D'Aubigné 145, 162
Augustus 92
Aulard 77

Balassi B. 272
Baldensperger 5
Balzac 142, 191, 197, 238, 240, 242, 245, 256, 257, 260
Barrès 41, 59, 79, 80, 124, 237, 238, 246, 248
Bassompierre 161
Bataille 177
Baudelaire 139, 247, 248, 260
Bavo 33
Beaumarchais 177, 266
Bedel 197, 206
Belleau 254
Béranger 24, 25, 38, 202, 274
Bergson 77, 182, 183, 239
Bernát, Szent- 52
Bernstein 177
Berosus 35
Bessenyei 273
Blanc, Louis 70
Boccaccio 232
Boileau 17, 93, 94, 139, 140, 187, 278
Bonald 38
Bosagast 32
Bossuet 22, 49-53, 55, 59, 139, 177
Bouchet, Jean 48
Bouillon Gottfried 46, 49, 270
Boulainvilliers 38, 104
Bourget, Paul 242
Bullinger 271
Bremont, Abbé 247, 255
Brennus 31, 88
Breton, Guillaume 15
Briand 124, 178, 179
Brillat-Savarin 246
Bruant 187
Brunetière 6, 139, 201
Budé, Guillaume 27, 90

Cambon 62
Camillus 35
Casaubon 158
Cato 28
Cervantes 232
Cézanne 263
Chaplin 192
Charles d'Orléans l. Károly, orl.
Chartier, Alain 88, 118
Chastelain 88
Chateaubriand 39, 155, 157, 164, 185

Chénier, M.-Jos. 64
Chevalier, Maurice 187
Childebrand 17
Childeric 37
Chinard 65
Choderlos de Laclos 244
Chrétien de Troyes 84, 113, 132, 230
Christine de Pizan 47
Claudel, Paul 177, 266
Clemenceau 80, 124, 160
Clichtove 271
Clouet 253
Clovis l. Klodvig
Condé 17, 22, 49
Conon de Béthune 183
Considérant 70
Constant, Benj. 236, 238, 245, 265
Corneille 93, 139, 177, 207, 223, 234, 248
Csiky G. 275
Csók 276

Dante 88
Danton 178
David 65
Deák F. 274
Descartes 99, 158, 216, 218
Deschamps, Eustache 31, 86, 118
Diderot 79, 99, 223
Diodoros 29, 194
Doumergue, Emile 107
Dreyfus 74-76, 140
Drieu la Rochelle 222
Du Bellay 35, 36, 90, 101, 117, 121, 140, 147, 166
Ducange 158
Duclos, Charles Pinot- 39, 101, 117, 121, 140, 147, 166, 244
Du Deffand, Mme 138
Du Gard, M.-M. 142
Du Guesclin 85
Dumas fils 177, 275
Dumouriez 62
Duns Scotus 271

Elek, Szent- 270
Éléonore de Poitiers 132
Élisabeth de Vermandois 132
II. Endre 270
Ermoldus Nigellus 12, 15
Escholier, R. 192
Estienne, Henri 147

Faramont 32
Fekete János 273
I. Ferenc, magyar kir. 63
I. Ferenc, francia kir. 50, 89
Ferenc József 58
Ferenczy K. 276
Filelfo 88
Flaubert 139, 146, 157, 159, 240, 242, 257
Flers és Caillavet 188, 198
Fort, Paul 177
Fouillée, Alfred 21, 30, 82, 268
Fragson 187
France, Anatole 27, 188, 193, 194, 200, 246
Francus, Francio 13, 17, 33
Fréret, Nicolas 37, 158
Freud 243
Froissart 85, 119, 195
Fromentin 177
Fülöp, flandriai gr. 132
Fülöp Ágost 15

Galatea 33
Galateus 33
Gall 256
Gambetta 74, 124, 159, 178, 209
Gaultier, Paul 81, 159
Gautier, Théophile 249, 259
Gellért, Szent- 269
Geoffrin, Mme 138, 230
Gide, André 246
Girardon 93
Giraud, V. 72, 78, 79, 107, 108, 214
Giraudoux 81, 110-112, 206, 214, 246
Gobineau 104
Godeau 43
Goncourt 260
Gosztonyi J. 271

Greban 88
Grégoire 64
Guibert, Szent- 269
Guibert de Nogent 46
Guise, duchesse de 134
Guizot 104
Günther, Szent- 269

Hanau, Mme 188, 210
Hauser 47
Hektor 33, 47
III. Henrik 36
IV. Henrik 19, 40, 134, 161
Herkules 32, 35
Herriot 92
Hippokrates 122
D'Holbach 191
Homeros 92
Hotman 37
Hugo, Victor 24, 25, 67, 71, 73, 74, 82, 141, 176, 177, 240, 242, 257, 264, 274, 277
Huysmans 217
Hyspa, V. 187

Ignác, Szent- 248
Ilosvai 200
Imre, Szent- 269, 270
István, Szent- 269

Jaurès 76, 77, 178, 179
Jean de Meung 88, 175, 216, 229
Jeromos, Szent- 30, 115
Johanna, Szent- 32, 47, 48, 56, 58, 78, 79, 118
Julius Caesar 28, 31, 32, 34, 38, 94, 145, 168
Jupiter 33

Kálmán kir. 270
Kálvin 52, 271
Kapetek 14, 15, 37, 44
Károly, Kopasz — 12
Károly, Nagy 11, 12, 14, 15, 31, 37, 38, 44-46, 51, 85, 116, 131
VII. Károly 48
VIII. Károly 16, 32, 48
IX. Károly 17, 36
Károly orl. herceg 46, 85, 233
Kempis Tamás 248
Klodvig 17, 31, 32, 51, 59
Kornis Gy. 106
Kossuth L. 274

La Bruyère 142, 146, 169, 190
Lacordaire 55, 59
La Fayette, Mme de — 142, 230, 232, 234, 235
La Fontaine 40, 139, 147, 163, 167, 190, 196, 254, 272
Lajos, Jámbor — 12
Lajos, Német — 12
VII. Lajos 132
IX. Lajos, Szent — 79, 117, 189, 216
XIV. Lajos 19, 49-52, 91-95, 125, 139, 146, 148, 218
XV. Lajos 19, 146
XVI. Lajos 63
Lamartine 68, 82, 176, 274
Lambert, Mme de 230
Lamennais 274
Lanson 6, 26, 73, 87
Larbaud, Valery 246
La Rochefoucauld 207, 230
Lasource 62
Lasserre, P. 236
V. László 48
Lavater 256
Lavoisier 159
Le Brun 93
Leconte de Lisle 139
Leibniz 37
Lemaire, Jean 16, 33, 88
Le Nôtre 214
III. Leó 44
Le Sage 142, 167, 202
Lespinasse, Mlle de — 138
L'Estoile, Pierre de — 168
Lisieuxi Kis Teréz 197, 266
Livius 41
Longueil, Chr. de — 33, 120, 121
Loti, Pierre 246
Lulli 93
Luther 52, 271

Mably 38
Machiavelli 20
Mac-Mahon 209
Mac Orlan 246
Maistre, Jos. de — 53-55, 59, 68, 82
Mâle, Émile 217
Malherbe 93, 96, 143, 175
Mallarmé 72, 122, 139, 255, 259
Manlius 35
Marat 178
Mária Terézia, magy. kir.-né 273
Mária Terézia, francia — 49
Marie de Champagne 132, 134, 230
Maritain, Jacques 57
Marivaux 142, 198, 228-230, 235, 239, 242, 244
Marmontel 209
Marot 162, 190
Martell Károly 31
Martial d'Auvergne 47
Martinovics 274
Maupassant 208, 209, 257, 275
Mauriac 266
Maurras, Charles 236
Maynard 93
Mediciek 94-95
Mercier, Séb. 145, 153-155, 202
Mercoeur herceg 49
Mérimée 265
Meschinot 88
Michelet 6, 39, 40, 47, 69, 71, 73, 123, 147, 164, 278
Mikes K. 272
Mikszáth K. 272, 275
Millet 88
Mirabeau 178
Molière 91, 93, 135, 138-140, 167, 185-188, 191, 208, 210, 212, 223, 278
Molinet 88
Montaigne 5, 99, 167, 207, 217, 219, 240, 244, 278
Montecucculi 19
Montégut 6, 20, 71, 72, 77, 202
Montesquieu 101, 122, 136, 139, 148-151, 153, 163, 164, 180, 201, 207, 267
Morand, Paul 206, 246
Mornet 215, 225
Munkácsy 275
Muralt 152
Muset, Colin 189
Musset 198, 265

Nagy Endre 192
Napoleon 21-26, 44, 55, 63
III. Napoleon 25, 71, 125
Navarrai Margit 134, 166, 232
Necker 100
Newton 95
Ninon de Lenclos 138, 266

Ogier 15, 85
II. Orbán 45
D'Ormesson, Wladimir 178
Ovidius 225, 226

Paris, Gaston 6
Pascal 159, 247, 266
Pasquier 20, 145
Péguy 56, 57, 82
Péladan 242
Perikles 94
Perrault 92, 196, 218
Petőfi 176, 275
Petrarca 88
Picard, Jean 34
Pipin 31
Piron 208
VI. Piusz 61
X. Piusz 58
Platón 279
Poincaré 77, 124
Polier, Léon 72
Pompadour, Mme de — 138
Pons, Mme de — 145
Postel, Guillaume 34
Prévost, Abbé — 148, 150, 235, 236, 239, 247
Priamus 13, 33
Proust 238-242, 260, 261, 263
Psichari 57

Quinet, Edgar 70

Rabaut de Saint-Étienne 60
Rabelais 212, 217, 219, 240, 254, 266
Racan 93
Racine 135, 139, 140, 142, 177, 198, 223, 235, 243, 248, 255
Rafael 93
Rauca 206
Régnier, Mathurin 93, 145
Remig, Szent – 51 59
Remus 32
Renan 57, 105, 158, 238, 246, 267
Renard, Jules 186
Richelieu 20, 95
Richer 30
Rimbaud 72, 139, 222, 260
Rippl-Rónai 276
Rivarol 122, 202, 218, 219
Rivière, Jacques 55
Robespierre 65, 178
Roes, Alexander de — 144
Roland 14, 15, 17, 18, 31, 35, 73, 116, 131, 145, 174, 199, 283
Romain-Rolland 81, 82, 102, 103, 142, 172, 180, 214, 243
Romains, Jules 143, 191, 209
Romulus 32
Ronsard 16, 17, 36, 121, 143, 175, 218, 219
Rostand 26, 197
Rotrou 93
Rousseau, J. – J. 36, 137, 148, 152-154, 172, 191, 208, 236, 245
Rutebeuf 85, 143, 189

Sade, Marquis de — 247
Saint-Amant 145
Sainte-Beuve 157, 185, 248, 265
Saint-Simon 190, 260
Salagast 32
Sándor, Nagy — 94
Sarrasin 93
Saumaise 158
Savinier d'Alynes 97
Scholl, Aurélien 211
Scudéry, Mlle de — 230
Ségur, comte de — 22
Seneca 207
Serafino 88
Sévigné, Mme de — 19, 190
Shakespeare 95, 235
Sieburg 47
Siegfried, André 180
Sieyès 38
Simon de Montfort 15
Staël, Mme de — 6, 100, 101, 154, 155, 158, 170, 202
Stendhal 165, 166, 237, 242, 244-246, 265
Strabo 28
Suarès, André 110
Suetonius 31
Sully-Prudhomme 104
Sulpitius 31

Szabó Dezső 277
Szalézi Sz. Ferenc 49, 247
Szavojai Jenő 19
Széchenyi István 273, 274
Szevillai Izidor 12
Szinyei-Merse Pál 275

Tacitus 145
Taine 40, 164, 196, 199, 238
Tallemant des Réaux 167
Tartempion 191
Tencin, Mme de — 230
Thierry, Amádé 39
Thierry, Augustin 164
Thomas 195
Trebellius Pollio 145
Tristan 93
Turenne 17
Turoldus 14, 15, 116, 174

Urfé, Honoré d' — 36

Valentinianus 13
Valéry, Paul 124, 222, 244, 260, 263, 267, 278
Valois-ház 37
Várdai István 48

Vaszary János 276
Vergilius 13, 16, 17
Verlaine 176, 189, 222, 264
Vico 39
Vigny 157, 176, 184, 185, 202
Villemain 6
Villon 40, 143, 168, 189, 252, 278
II. Vilmos 58
IX. Vilmos, poitiers gr. 132
Viviani 179
Voiture 93
Volney 170
Voltaire 17, 39, 79, 94-96, 99, 101, 136, 139, 145, 146, 148, 151, 153, 155, 156, 159, 172, 185, 193, 194, 219, 221, 266, 278
Vuidagast 32
Vuisagast 32

Watteau 253
Weerts J. – J. 58

Zola 74, 142, 192, 260, 275

TARTALOM

Lap

ELŐSZÓ 5

I. A NEMZETI ÖNTUDAT 9
1. A frank hagyaték 11
2. A „gloire" nemzete 19
3. A gall hagyaték 28
4. Az isteni küldetés 42
5. Az emberiség fáklyája 60
6. A „művelt" francia 84
7. Az „édes" Franciaország 115

II. A TÁRSAS SZELLEM 127
1. Az udvari ember 131
2. A könnyelmű francia 144
3. Hiúság, beszédesség 161
4. Retorika 173
5. A szellemes francia 182

III. AZ ÉSZEMBER 203
1. Szellemesség és józanész 205
2. Világosság 214
3. A lélekelemzés 224
4. Érzékek és formák 249

MAGYAR TANULSÁGOK 266

Jegyzetek 281
Névmutató 294

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 1764 N. SZ.